

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Підручник

За редакцією
Людмили Немець та Костянтина Мезенцева

Київ
Видавництво «Фенікс»
2019

УДК 911.3:30(075.8)

Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Протокол № 13 від 17 грудня 2018 року)

Авторський колектив:

Людмила Немець, Костянтин Мезенцев,
Наталія Гусева, Наталія Мезенцева, Анатолій Мельничук,
Костянтин Немець, Катерина Сегіда

**С19 Соціальна географія: Підручник / за ред. Л. Немець та К. Мезенцева.
– Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. – 304 с.**

У підручнику розглянуто теоретичні та прикладні питання соціальної географії. Головна його мета – сприяти ефективному оволодінню сукупністю теоретичних знань і практичних навичок соціально-географічних досліджень. У підручнику охарактеризовано традиційні та новітні підходи, напрями і методи соціальної географії.

Для студентів та аспірантів географічних спеціальностей, а також всіх, хто цікавиться питаннями соціальної географії.

Рецензенти:

Олександр Топчісв, доктор географічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії і туризму,
Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

Микола Барановський, доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри географії,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Василь Джаман, доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри географії України та регіоналістики,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ISBN

© Людмила Немець, Костянтин Мезенцев, Наталія Гусева,
Наталія Мезенцева, Анатолій Мельничук, Костянтин Немець,
Катерина Сегіда, 2019

ЗМІСТ

Передмова Людмила Немець, Костянтин Мезенцев	6
Тема 1. Теоретико-методологічні основи соціальної географії	8
1.1. Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії <i>Людмила Немець</i>	8
1.2. Структура соціальної географії та її місце серед географічних наук <i>Людмила Немець, Наталія Гусєва, Катерина Сегіда</i>	16
1.3. Функції та завдання соціальної географії <i>Людмила Немець, Наталія Гусєва</i>	27
1.4. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії <i>Людмила Немець, Наталія Гусєва, Катерина Сегіда</i>	32
Питання для самоперевірки знань	34
Рекомендована література	35
Тема 2. Становлення та розвиток соціальної географії як науки	36
2.1. Передумови виникнення соціальної географії <i>Людмила Немець, Катерина Сегіда</i>	36
2.2. Розвиток вітчизняної соціальної географії <i>Людмила Немець, Катерина Сегіда</i>	40
2.3. Сучасні напрями розвитку соціальної географії в світі <i>Костянтин Мезенцев, Наталія Мезенцева</i>	42
Питання для самоперевірки знань	47
Рекомендована література	47
Тема 3. Концепції соціальної географії	48
3.1. Значення поняття простору в житті людини і соціуму, його еволюція <i>Костянтин Немець, Людмила Немець</i>	48
3.2. Географічний та соціальний простір, просторова організація суспільства <i>Костянтин Немець, Людмила Немець</i>	57
3.3. Концепція соціогеосистем <i>Людмила Немець, Костянтин Немець</i> ..	61
3.4. Концепція соціально-географічного процесу <i>Костянтин Немець, Людмила Немець</i>	67
Питання для самоперевірки знань	72
Рекомендована література	72
Тема 4. Методика соціально-географічних досліджень	73
4.1. Методологічні підходи у соціально-географічних дослідженнях <i>Костянтин Немець</i>	73
4.2. Кількісні та якісні методи соціально-географічних досліджень <i>Костянтин Мезенцев</i>	82
4.3. Новітні методи просторового аналізу соціально-географічних процесів <i>Костянтин Немець</i>	88

Питання для самоперевірки знань	101
Рекомендована література	101
Тема 5. Географія соціально-демографічного розвитку	103
5.1. Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку	
<i>Катерина Сегіда</i>	103
5.2. Концепції соціально-демографічного розвитку	
<i>Катерина Сегіда, Наталія Мезенцева</i>	109
5.3. Чинники соціально-демографічного розвитку та демографічна політика	
<i>Катерина Сегіда</i>	116
Питання для самоперевірки знань	119
Рекомендована література	120
Тема 6. Географія праці та міграційної поведінки населення	121
6.1. Предмет та основні поняття географії праці	
<i>Наталія Мезенцева</i>	121
6.2. Концепції та моделі ринку праці	
<i>Наталія Мезенцева</i>	126
6.3. Основні поняття міграції населення	
<i>Костянтин Мезенцев, Наталія Мезенцева</i>	131
6.4. Концепції та моделі міграційної поведінки населення	
<i>Костянтин Мезенцев, Наталія Мезенцева</i>	136
Питання для самоперевірки знань	143
Рекомендована література	143
Тема 7. Географія культури. Культурна географія	144
7.1. Предмет та основні поняття географії культури та культурної географії	
<i>Костянтин Мезенцев</i>	144
7.2. Напрями та концепції культурної географії	
<i>Костянтин Мезенцев</i>	149
7.3. Географія мов. Лінгвістична географія	
<i>Анатолій Мельничук, Костянтин Мезенцев</i>	154
7.4. Географія релігії. Сакральна географія	
<i>Костянтин Мезенцев, Наталія Гусєва</i>	160
Питання для самоперевірки знань	169
Рекомендована література	169
Тема 8. Географія охорони здоров'я, освіти, дозвілля та споживання	171
8.1. Медична географія. Географія здоров'я	
<i>Наталія Мезенцева, Костянтин Мезенцев</i>	171
8.2. Географія освіти	
<i>Наталія Мезенцева</i>	183
8.3. Географія дозвілля	
<i>Наталія Гусєва, Наталія Мезенцева</i>	185
8.4. Географія споживання	
<i>Наталія Гусєва</i>	193
Питання для самоперевірки знань	198
Рекомендована література	198

Тема 9. Соціально-гуманістичні напрями географічних досліджень .	199
9.1. Гуманістична географія <i>Людмила Немець, Наталія Гусєва</i>	199
9.2. Регіональна свідомість та менталітет соціуму. Регіональна ідентичність <i>Анатолій Мельничук, Наталія Мезенцева</i>	205
9.3. Перцепційна географія <i>Костянтин Мезенцев, Наталія Мезенцева</i> . .	214
9.4. Феміністична географія. Гендерна географія <i>Наталія Мезенцева</i> . . .	220
Питання для самоперевірки знань	228
Рекомендована література	229
Тема 10. Географія рівня та якості життя населення	230
10.1. Географія рівня життя населення. Географія бідності <i>Наталія Мезенцева, Наталія Гусєва</i>	230
10.2. Географія соціальних негараздів <i>Наталія Мезенцева</i>	243
10.3. Географія якості життя населення <i>Наталія Гусєва</i>	246
Питання для самоперевірки знань	250
Рекомендована література	250
Тема 11. Безпека життєдіяльності населення	251
11.1. Економічна безпека. Продовольча безпека <i>Наталія Гусєва, Наталія Мезенцева</i>	252
11.2. Соціальна безпека <i>Наталія Мезенцева, Катерина Сегіда</i>	263
11.3. Природно-техногенна безпека <i>Анатолій Мельничук</i>	270
11.4. Інформаційна безпека <i>Костянтин Немець</i>	274
Питання для самоперевірки знань	278
Рекомендована література	278
Тема 12. Стратегії соціального розвитку	280
12.1. Індикатори людського розвитку <i>Наталія Гусєва, Катерина Сегіда</i>	280
12.2. Цілі розвитку тисячоліття. Цілі сталого розвитку <i>Наталія Мезенцева</i>	287
12.3. Управління соціальним розвитком <i>Костянтин Немець</i>	294
Питання для самоперевірки знань	301
Рекомендована література	301
Післямова <i>Наталія Мезенцева</i>	302
Відомості про авторів	303

ПЕРЕДМОВА

Соціальна географія – галузь суспільної географії, значення якої в сучасному світі зростає. Нерівномірний соціально-демографічний розвиток, багатоаспектні зв'язки просторової організації праці та дозвілля, мінливі міграційні паттерни, різноманітні зміни культурних ландшафтів та сакральних просторів, нова географія здоров'я та освіти, просторове поширення суспільств масового і спільного споживання, гуманізація географії, складні переплетіння регіональної свідомості та ідентичності, географічних образів та уявлень, неоднозначне сприйняття простору, боротьба за рівні можливості чоловіків і жінок, регіональні прояви соціальних негараздів, загроз та небезпек життєдіяльності населення, пошук шляхів ефективного управління соціальним розвитком – це те коло питань, що визначає попит на соціально-географічні дослідження та їх актуальність.

Соціальна географія в Україні стрімко розвивається. Але інколи виникають невідповідності між побудованими теоретичними конструктами та практикою повсякденного життя, між чіткими науковими завданнями та непередбачуваними результатами досліджень, між глобальними трендами та специфікою місцевих соціумів, між традиційними підходами та новітніми феноменами соціального розвитку. Наявні навчальні посібники та монографічні видання, численні наукові статті розкривають різні аспекти соціальної географії. Проте соціальна географія постійно розвивається, розширюється її предметне поле, з'являються нові концепції та методи, відкриваються нові горизонти пізнання. Саме це і зумовило необхідність підготовки нового підручника. Ідея його написання виникла одночасно на двох кафедрах, що мають тривалі та тісні зв'язки – кафедрі економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Даний підручник не претендує на вичерпне розкриття всіх складових соціальної географії. Він має на меті висвітлити сучасні ключові фокуси соціальної географії та узагальнити досвід власних соціально-географічних досліджень авторів. Ще одним важливим аспектом є прагнення забезпечити збалансованість різних сторін соціальної географії – матеріальності та суб'єктивності, концептуальних основ та практичної спрямованості, соціальної географії в світі та Україні.

Автори вдячні рецензентам – професору Олександрю Топчієву, завідувачу кафедри економічної і соціальної географії та туризму Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова, професору Миколі Барановському, завідувачу кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та професору Василю Джаману, завідувачу кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – за високу оцінку підручника, висловлені рекомендації та побажання щодо його удосконалення.

Автори сподіваються, що даний підручник стане в нагоді не тільки фахівцям-географам, викладачам та практикам, але буде корисним і зрозумілим для студентів різних спеціальностей та всіх тих, хто цікавиться питаннями соціальної географії.

ТЕМА 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Ключові терміни: *соціальна географія, об'єкт і предмет дослідження соціальної географії, соціальна сфера, соціальний простір, соціогеосистема, суспільна географія, структура соціальної географії, функції соціальної географії*

- 1.1. Об'єкт і предмет соціальної географії
 - 1.2. Структура соціальної географії та її місце серед географічних наук
 - 1.3. Функції та завдання соціальної географії
 - 1.4. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії
-

1.1. Об'єкт і предмет соціальної географії

Ключовими теоретико-методологічними питаннями науки є її об'єкт і предмет дослідження, місце серед інших наук, а також цілі та завдання, структура і функції, способи та засоби використання результатів у життєдіяльності суспільства тощо. Серед географів зустрічаються різні, навіть суперечливі погляди на сутність соціальної географії, її об'єктно-предметну область, поняттєво-термінологічний апарат, структуру, а також місце серед інших географічних дисциплін.

Ряд науковців вважають, що соціальна географія не є самостійною галуззю знання, а лише аспектом дослідження, «соціальним зрізом», соціальним підходом у рамках існуючих галузей географії. Інші розглядають її як частину географії населення.

Так, радянський географ Юліан Саушкін зазначав, що «соціальна географія не є новою галуззю нашої науки на кшталт географії промисловості, географії населення, географії сфери обслуговування населення. Суть проблеми полягає в тому, що соціально-географічний аспект дослідження повинен бути в усіх галузях і підрозділах нашої науки».

Наприклад, складаючи нероздільну єдність з економічною географією, соціальна географія оцінює територіальну організацію продуктивних сил з точки зору їх соціальної ефективності.¹ Веніамін Гохман виділяв у системі суспільної географії три напрями досліджень – соціально-географічний, економіко-географічний і культурно-географічний, які можна виділити в кожному з її традиційних напрямів.²

Алексей Долінін відзначав, що соціальна географія – це нова наука в складі географії населення, яка займається вивченням регіональних особливостей соціального складу населення і соціальних явищ.³ Анатолій Анохін та Александр Костяев також вважали соціальну географію «новою галуззю» географії населення, яка вивчає просторову організацію соціального життя районів різних ієрархічних типів.⁴

Водночас низка вчених висловлювали думку, що соціальна географія – це самостійна наука, яка поряд з економічною географією входить до складу суспільної географії (зокрема, українські географи Л. Немець, Я. Олійник, М. Пістун, А. Степаненко, О. Топчів, О. Шаблій, Л. Шевчук та інші). За ступенем зрілості соціальна географія поки що відстає від економічної, оскільки почала формуватися значно пізніше.

Деякі вчені вважають, що соціальна географія є не лише самостійною наукою, а й синонімом усієї суспільної географії, розглядаючи її фактично як «географію людини».

Сальме Ниммік (Salme Nõmmik) з цього приводу писала, що під «...суспільною або соціальною географією в широкому значенні цього слова потрібно розуміти систему географічних наук, які формуються в даний час..., що вивчають різні сторони життя суспільства як єдиного цілого...».⁵ На думку М. Гріна, саме соціальна географія має включати поряд з іншими географічними науками соціального циклу також і економічну географію.⁶ Вадим Покшишевський писав, що із суспільствознавчих географічних дисциплін повинна існувати одна соціальна географія, що включає в себе і географію економічну.⁷ Соціальну географію, за Борисом Родоманом, слід розглядати двояко: як комплексну науку про територіальну організацію людського суспільства та як сукупність географічних дисциплін про людину та її діяльність, тобто соціально-географічних наук.⁸

¹ Саушкин Ю. Г. Аспекты советской социальной географии // Вопросы географии. – 1980. – № 115. – С. 17-24.

² Гохман В. М. Общественная география, ее сущность, структура // Вопросы географии. – 1984. – № 122/123. – С. 101-107

³ Долінін А. А. Социальная география – особая ветвь географии населения // Теоретические аспекты экономической географии. – Л.: 1975. – С. 53-61.

⁴ Анохин А.А., Костяев А.И. Некоторые направления развития социальной географии // Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1980. – С. 48-56.

⁵ Ниммік С. Социогеография в системе общественно-географических наук // Прикладные социально-географические исследования. – Тарту, 1984. – С. 12.

⁶ Грин М. Ф. Социальная география // Проблемы экономической географии и урбанизации. – М., 1973. – С. 22-26.

⁷ Покшишевський В. В. Советская география: шесть десятилетий развития и современные проблемы // Известия ВГО. – 1977. – Вып. 5. – С. 28-35.

⁸ Родоман Б. Б. Введение в социальную географию: Курс лекций. – М., 1991. – С. 6-8.

Радянський географ Енрид Алаєв зазначав, що загальний напрям розвитку географії як науки йде шляхом її подальшої соціологізації та гуманізації; тому перетворення соціальної географії на «вінець» географічного знання виглядає у віддаленій перспективі цілком реальним.⁹ Висловлюється думка, що саме соціальна географія посідає центральне, вузлове положення в системі географічних наук, тільки вона здатна взяти на себе географічний аналіз соціального розвитку.¹⁰

Іноді соціальну географію ототожнюють з регіональною соціологією і відносять до соціологічних дисциплін. В рамках вузького трактування соціальна географія – це «соціологічна географія», що вивчає соціологічні об'єкти та зміст дослідження якої полягає в дослідженні й управлінні соціальною сферою територіальних систем.¹¹

А. Степаненко зазначає, що соціальна географія сформувалася на межі двох наук – географії і соціології в результаті соціологізації географії та регіоналізації соціології. Результатом цих процесів є формування соціальної географії в системі географічних наук та регіональної соціології в системі соціологічних наук [5].

У перекладі з латинської «соціальний» означає «товариський, громадський, той, що пов'язаний із життям і стосунками людини у суспільстві». У ширшому розумінні поняття «соціальний» розглядається як тотожне поняттю «суспільство», тобто; у вузькому розумінні – ототожнюється із соціальними процесами [4]. У географічній науці тлумачення поняття «соціальний» є дещо вужчим і точнішим. Так, на думку Е. Алаєва, соціальний – це такий, що відноситься до явищ, безпосередньо пов'язаних з відтворенням населення, формуванням різних спільностей людей, їх взаємовідносинами (не беручи до уваги виробничих відносин).¹²

На сучасному етапі розвитку соціальної географії найбільш прийнятним є розгляд *соціальної географії як самостійної науки у складі суспільної географії*, що являє собою складну, багатокомпонентну географічну науку. Такої думки дотримується більшість фахівців в галузі суспільної географії.

Вихідними поняттями кожної науки є *об'єкт і предмет її дослідження*. Від того, наскільки істинно та конкретно визначені ці категорії, залежить результативність і конструктивність усієї наукової діяльності [4]. Нечіткість у цьому питанні може зумовити безперспективність окремих напрямів науки, дублю-

⁹ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

¹⁰ Голубчик М.М., Макара С.В., Носонов А.М., Файбусович Э.Л. Социально-экономическая география: Учебник. – М.: Издательство «Юрайт», 2015. – 419 с.

¹¹ Райтвиль Т. Социогеография и региональная социология – два названия одной науки // Прикладные социально-географические исследования. – Тарту, 1984. – С. 15-19.

¹² Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

вання досліджень з дослідженнями суміжних наук, суб'єктивність у класифікації знань, а також недоліки в структурі й організації процесу навчання.¹³

Об'єкт дослідження – це фрагмент об'єктивної дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає і досліджує дана галузь науки, і на що направлена діяльність дослідника [4]. Об'єкт дослідження може бути реальним або уявним – ідеалізованим, абстрактним.¹⁴ Стосовно географії Е. Алаєв конкретизує *об'єкт географічного дослідження* як будь-яке матеріальне утворення чи явище (стан, відношення, процес) на земній поверхні (в ландшафтній оболонці), що відповідає трьом найважливішим методологічним принципам географії (територіальність, або «геоторіальність», комплексність, конкретність), картографується, впливає на розвиток чи стан ландшафтної оболонки; його вивчення передбачає отримання нового знання (фактів, теорії) про цю оболонку.¹⁵

Предмет дослідження – це певна частина (аспект) об'єктивної реальності (об'єкту), тобто ті сторони, властивості й відносини об'єкту, які вивчаються даною наукою. Кожна наука відрізняється від іншої саме предметом дослідження, оскільки вивчає, по-перше, свою особливу сторону або сферу об'єктивної реальності; по-друге, специфічні тільки для неї закони і закономірності цієї реальності; по-третє, особливі форми прояву і механізми дії цих законів і закономірностей.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту, який вона вивчає, оскільки останній – це емпірично дана реальність, яка представляє ту чи іншу сторону об'єктивного світу. Предмет же науки являє собою відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення найбільш значних з практичної точки зору закономірностей, зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет науки є наслідком теоретичного абстрагування, який дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування досліджуваного об'єкту, що є специфічними для даної науки. Якщо вважати, що об'єкт дослідження є частиною об'єктивної реальності, яка має властивість, досліджувану тільки даною наукою, то предмет науки – наслідок дослідницьких дій або діяльності [4; 5].

У зв'язку з тим, що соціальна географія в Україні перебуває ще на стадії формування, серед учених-географів, які займаються соціально-географічними дослідженнями, немає єдності поглядів на її об'єкт і предмет.

Доля соціальної географії в радянські часи була нелегкою. Характерно, що в «Енциклопедичному словнику географічних термінів» (Москва, 1968 р.) соціальна географія була «забута». Не знайшлося їй місця серед доповідей і повідомлень радянських географів, представлених на XX (1964 р.) і XXI (1968 р.) Міжнародних географічних конгресах. Навіть у 1976 р. в курсі лекцій «Історія та методологія географічної науки» Ю. Саушкіна соціальна географія була відсутня в переліку соціально-економічних географічних наук.¹⁶

¹³ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К: Вища школа, 1996. – 231 с.

¹⁴ Топчів О. Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.

¹⁵ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

¹⁶ Голубчик М.М., Макара С.В., Носонов А.М., Файбусович Э.Л. Социально-экономическая география: Учебник. – М.: Издательство «Юрайт», 2015. – 419 с.

У поняттєво-термінологічному словнику соціально-економічної географії зазначається, що в якості *об'єктів дослідження соціальної географії* «...виступають різні *територіальні спільноти людей*, їхні історичні особливості розвитку, внутрішня структура, зв'язки з виробництвом і навколишнім середовищем, взаємозв'язки між різними територіальними спільнотами, різні групи населення всередині цих спільнот (об'єднані за показниками класової, національної, професійної приналежності тощо) – в частині, яка стосується просторової поведінки цих груп...». *Предметом дослідження є «...просторові аспекти поведінки людей* (в першу чергу процес розселення), пояснення і прогнозування цієї поведінки...». Соціальна географія досліджує також *регіональні відмінності в умовах життя людей* (природні, економічні, соціальні) та *шляхи вирівнювання рівнів життя* між різними регіонами і типами поселень; *регіональні відмінності відтворення населення і трудових ресурсів*, *просторові переміщення людей* (в останньому випадку соціальна географія безпосередньо змикається з географією населення).¹⁷

У. Мересте та С. Ниммік *об'єктно-предметною областю* дослідження соціогеографії вважали *територіальні відмінності в соціальному житті людей*, викликані територіальними відмінностями нематеріальної сфери, які проявляються в відмінностях соціально-економічних умов суспільного буття.¹⁸

Микола Пістун основним *об'єктом дослідження* соціальної географії визначає *територіальні єдності людей*, тобто групи, що проживають і працюють на даній території (називаючи їх соціально-географічними комплексами), а предметом – їх територіальна організація та комплексно-пропорційний розвиток.¹⁹

Ярослав Олійник та Анатолій Степаненко *об'єктом дослідження* вважають *суспільство в територіальному вимірі та соціальний простір*. При цьому вони наголошують на необхідності розрізняти просторову організацію суспільства як інтегрованого цілого та просторову організацію його складових частин – населення, соціальної інфраструктури, регіональних соціальних систем тощо. Слід пам'ятати, що територіальна організація суспільного життя завжди носить на собі відбиток соціальної диференціації в просторі [4].

Любов Шевчук виділяє головний (центральний або загальний) об'єкт дослідження соціальної географії, який виокремлюється із загального об'єкта дослідження суспільної географії (*людина, яка виступає в своїй сукупності як суспільство, суспільні групи людей, територіальні спільноти та інші спільноти людей*), та конкретні об'єкти дослідження соціальної географії (соціальні підсистеми форм геопросторової організації суспільства загалом або його складових частин, тобто *соціальна сфера та її елементи – соціальні об'єкти, соціальні явища, соціальні процеси*) [6].

¹⁷ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

¹⁸ Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории – М.: Мысль, 1984. – 293 с.

¹⁹ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К: Вища школа, 1996. – 231 с.

Ряд російських географів *об'єктно-предметною областю дослідження* соціальної географії вважають *територіальні* (або *соціально-територіальні*) *спільноти людей*²⁰ – історично сформовані стійкі, соціально організовані сукупності людей, об'єднані спільним їх проживанням на одній території і системою зв'язків, що виникають в результаті процесів суспільного розвитку, які протікають в рамках цієї території²¹; описується за допомогою системи таких показників, як рівень життя, соціальна напруженість, соціальне благополуччя²². Соціальна географія вивчає *просторово-соціальні системи, що постійно трансформуються* (екістичні, демографічні, міграційні тощо), та *фактори цієї трансформації*, тобто вивчає як сформовані структури, так і динамічні їх.²³

Отже, у найширшому розумінні *об'єктом дослідження соціальної географії* найчастіше визначають *соціальну сферу у просторовому вимірі або територіальні спільноти людей*.

Соціальна сфера – це відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, що охоплює відносини між соціальними спільнотами, всередині них, між окремими особами, які посідають різне положення в суспільстві і різною мірою залучені до його соціального життя. Тобто це сфера соціального життя, де реалізуються соціальні потреби та інтереси соціальних груп і спільнот, відносини суспільства та окремої особи, що охоплює умови праці, здоров'я, відпочинок та дозвілля. Соціальна сфера включає соціально-побутові умови життя людей, система освіти, охорони здоров'я, культури, соціальне забезпечення тощо [4].

Людмила Немець виокремлює такі істотні аспекти об'єкту дослідження соціальної географії:

- *соціальний* (суспільство, соціальна сфера, соціальний простір, соціальні структури, спільноти людей, соціальне життя);
- *територіальний* (територіальний вимір, територіальні структури, територіальні спільноти, територіальні відмінності);
- *відношення* (взаємозв'язки, відносини між собою, з природним оточенням, з матеріальним виробництвом);
- *динаміка, рух* (особливості розвитку, поведінка) [1].

²⁰ Голубчик М.М., Макар С.В., Носонов А.М., Файбусович Э.Л. Социально-экономическая география: Учебник. – М.: Издательство «Юрайт», 2015. – 419 с.; Савоскул М.С. Социальная география // Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / Отв. ред. А. П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – С. 238-240; Шарьгин М.Д., Столбов В.А. Введение в экономическую и социальную географию: Учебное пособие. – М.: Дрофа, 2007. – 264 с.

²¹ Долинин А. А. Социальная география – особая ветвь географии населения // Теоретические аспекты экономической географии. – Л.: 1975. – С. 53-61.

²² Шарьгин М.Д., Столбов В.А. Введение в экономическую и социальную географию: Учебное пособие. – М.: Дрофа, 2007. – 264 с.

²³ Савоскул М.С. Социальная география // Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / Отв. ред. А. П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – С. 238-240.

Кожний із виділених аспектів є варіативним, тобто передбачає значні варіації змісту. Наприклад, соціальний аспект допускає визначення об'єкту дослідження за різними ознаками – етнічними, професійними, політичними, релігійними, економічними тощо (а узагальненим поняттям є соціум); територіальний аспект – визначення об'єкту на різних рівнях – глобальному, національному, регіональному, локальному; аспект відношення передбачає виділення різних зв'язків – економічних, політичних, релігійних, виробничих, культурних, інформаційних та ін.; динамічний аспект – різноманітні характеристики руху – спад, зростання, прогрес, регрес, прискорення, уповільнення тощо [1].

Враховуючи виділені аспекти, з позицій системного підходу визначається **узагальнений об'єкт дослідження соціальної географії – соціогеосистема**.

Соціогеосистема – це

гетерогенна система, що включає різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії та інформації у географічному просторово-часовому континуумі [1].

На відміну від геосистем, соціогеосистеми включають особливі соціальні елементи – людей, які принципово відрізняються від всіх інших складових, оскільки «...наділені свідомістю і розумом і тому здатні взаємодіяти між собою і з навколишнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи різні інформаційні канали і зв'язки» [1].

Різноманітність і неузгодженість у визначеннях об'єкту дослідження соціальної географії зрозумілі, оскільки їх давали на різних етапах формування та розвитку науки, коли виникали різні соціальні потреби на її дослідження. Уявлення про об'єкт і предмет науки постійно поглиблювалися й розширювалися.

Погляди на *предметну область* дослідження соціальної географії також різняться.

У поняттєво-термінологічному словнику соціально-економічної географії зазначається, що соціальна географія вивчає *просторові процеси і форми організації життя людей та суспільного виробництва перш за все з точки зору людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості і відтворення життя*.²⁴ Подібні визначення наведені і в ряді інших енциклопедичних видань²⁵.

²⁴ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

²⁵ Наприклад: География. Современная иллюстрированная энциклопедия [Электронный ресурс] / Под ред. проф. А. П. Горкина. – М.: Росмэн, 2006. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geo/7162; Большой энциклопедический словарь (БЭС) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.vedu.ru/bigencdic/59059/>

На думку Я. Олійника та А. Степаненка, *соціальна географія вивчає загальні і специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі* [4].

Подібна точка зору висловлюється і в ряд інших праць, зокрема, зазначається, що соціальна географія вивчає закономірності *просторово-часової організації соціальної сфери суспільства*, особливості функціонування та розвитку територіальних соціальних систем, а також управління ними²⁶; *територіальна й комплексно-пропорційна організація соціальних структур* у конкретних суспільно-історичних і природних умовах²⁷; закономірності *територіальної організації соціальної сфери*, а також споживання матеріальних і духовних благ, що їх створило суспільство, виявляючи таким чином географічні відмінності в умовах, способах, рівні й характері життя населення²⁸; *територіальну організацію всього соціального життя (соціальної сфери)*, закономірності його територіального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах²⁹.

З точки зору соціології, соціальна географія розглядається як дисципліна, що вивчає закономірності і фактори виникнення *територіальних відмінностей* у соціальних структурах (класових, промислових, національних, статеві-вікових та інших) та розглядає їх у взаємозв'язках з матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем³⁰. Акцентується увага на дослідженні взаємодії соціуму із зовнішнім середовищем

Отже, з точки зору визначення предметної області, соціальну географію можна визначити як

науку, що досліджує територіальну організацію соціальної сфери, або з точки зору системного підходу – соціогеосистеми.

В сучасній зарубіжній науковій літературі **соціальна географія** найчастіше визначається як

*географічна дисципліна, що вивчає соціальні контексти, соціальні процеси та групові відносини, які формують простір, місце, природу та ландшафт. Узагальненість цього визначення вказує як на широту соціальної географії, так і на зміну акцентів у часі, різних парадигмах, а також у різних національних традиціях*³¹.

²⁶ Шарыгин М. Д. Основные проблемы экономической и социальной географии. – Пермь, 1997. – С. 25.

²⁷ Голіков А.П., Черномаз П.О., Казакова Н.А. Словник-довідник суспільно-географічних термінів. – Харків, 2000. – 48 с.

²⁸ Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.

²⁹ Анохин А. А. К проблеме структуризации общественной географии // География в системе наук. – Л., 1987. – С. 181.

³⁰ Энциклопедия социологии. 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/> ГЕОГРАФИЯ

³¹ Social geography // The dictionary of human geography / D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts and S. Whatmore (Eds.). – Wiley-Blackwell, 2009. – P. 692–694.

1.2. Структура соціальної географії та її місце серед географічних наук

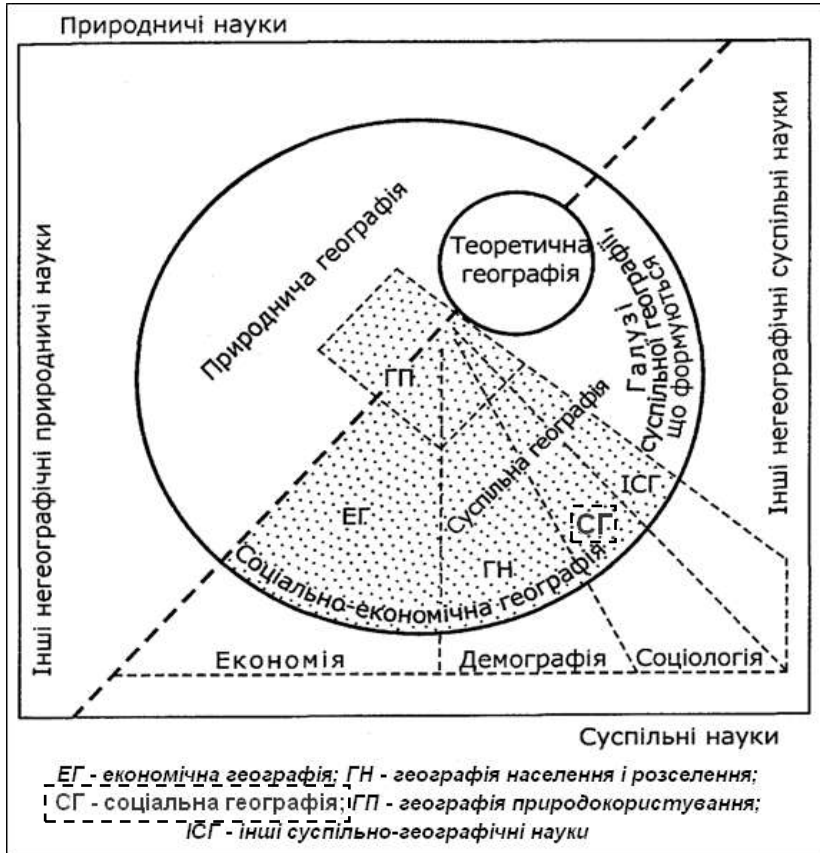
Місце і значення соціальної географії в системі наук визначається тією роллю, яку вона виконує в житті суспільства. Соціальна географія є складовою більш загальної географічної науки – суспільної географії. До її складу входить багато нових, молодих галузевих наук (географія здоров'я, сакральна географія, гендерна географія, перцепційна географія тощо).

Визначення ролі та місця соціальної географії в структурі суспільної географії вимагає вивчення й оцінки існуючих її класифікацій. На сьогоднішній день існує багато класифікацій суспільної географії, які по-різному визначають місце соціальної географії в ній.

Найчастіше у вітчизняній суспільній географії спираються на класифікації С. Ниммік, С. Лаврова, А. Голікова, Я. Олійника, А. Степаненка, М. Пістуна, О. Шаблія, О. Топчієва та ін. (рис. 1.2-1.11, табл. 1.1).

С. Ниммік в якості структурних частин суспільної географії виділяє географію населення, економічну географію, *соціальну географію*, а також «галузі суспільної географії, що формуються» (рис. 1.2). Отже, соціальна географія є сформованою галуззю суспільної географії (на відміну від галузей, що формуються), проте її структура повністю не розкрита. Географія населення є окремою від соціальної географії суспільно-географічною наукою.

У схемі *С. Лаврова* вищеназвані три структурні частини суспільної географії вже не просто існують поруч одна з одною, а частково перетинаються. На перетині економічної і соціальної географії утворилися «Географія сфери послуг» та «Географія науки і освіти», на перетині соціальної географії, економічної географії і географії населення – «Географія трудових ресурсів» та «Географія розселення». У кожній з трьох структурних частин суспільної географії *С. Лавров* виділяє ще «теоретичне ядро» і «регіональні аспекти» на відміну від «галузевих аспектів» (рис. 1.3). Традиційні на сьогоднішній день соціально-географічні науки – «Медична географія», «Географія поведінки» – віднесено до географії населення. Отже, згідно даного підходу, *соціальна географія* є галуззю суспільної географії, яка має теоретичне ядро, галузеві і регіональні аспекти та постійно диференціюється, перетинаючись з іншими суспільно-географічними дисциплінами та суміжними науками. Географію населення за *С. Лавров*, як і *С. Ниммік*, розглядає окремо від соціальної географії.

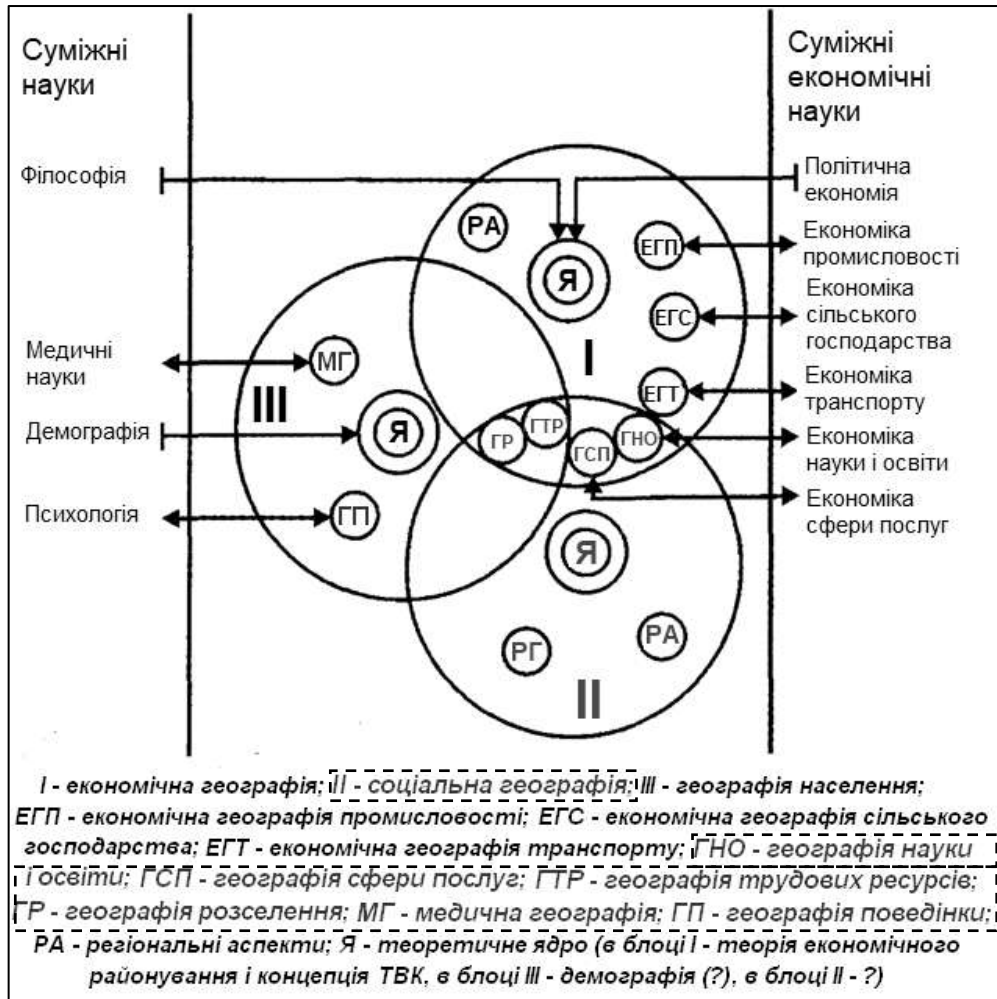

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.2. Структура суспільної географії та місце соціальної географії (за С. Я. Ниммік)³²

А. Голіков, Я. Олійник та А. Степаненко у структурі економічної і соціальної географії виділяють дві наукові дисципліни – економічну географію та соціальну географію, а у їх складі – галузеві, комплексні, галузево-комплексні та регіональні науки (без чіткого розмежування їх на економіко-географічні та соціально-географічні). Так, до галузевих соціально-географічних наук віднесено, наприклад, «Географію населення», «Рекреаційну географію», «Географію науки», «Географію споживання», «Географію обслуговування», «Географію соціально-культурної інфраструктури» та інші, до галузево-комплексних – «Географію культури» і «Медичну географію» (рис. 1.4).

³² Ниммік С. Социогеография в системе общественно-географических наук // Прикладные социально-географические исследования. – Тарту, 1984. – С. 12.

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.3. Структура суспільної географії та місце соціальної географії (за С. Лавровим)³³

Практично всі комплексні та регіональні науки можуть мати соціально-географічний аспект, тому певною мірою належать до соціально-географічних. Традиційні на сьогоднішній день соціально-географічні науки – «Географія споживання», «Географія науки», «Рекреаційна географія» – віднесено до географії господарства, тобто по суті включено до блоку економіко-географічних дисциплін, у той час як «Географію туризму» віднесено до «Географії населення».

³³ Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С.24.

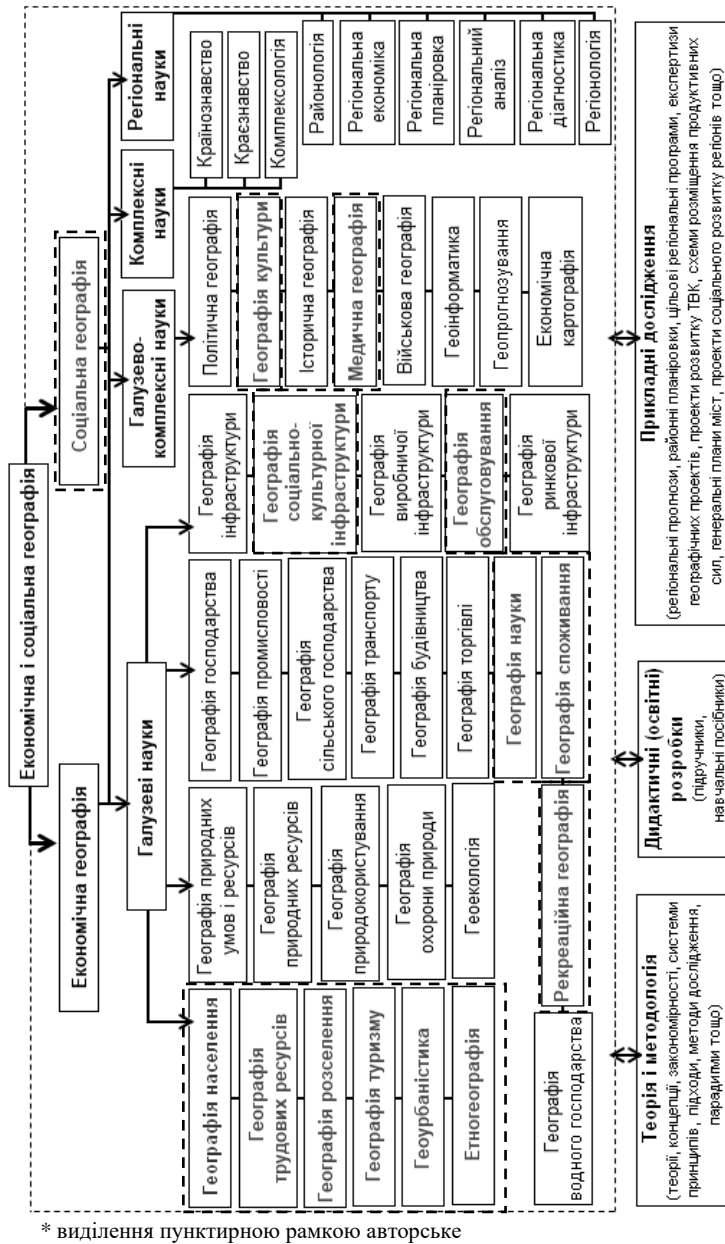

Рис. 1.4. Структура економічної і соціальної географії та місце соціальної географії (за А. Голіковим, Я. Олійником, А. Степаненком)³⁴

³⁴ Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – С. 14-15.

Отже, згідно такого підходу, *соціальна географія* є дисципліною суспільної географії, яка поділяється на галузеві, комплексні, галузево-комплексні та регіональні науки, що в свою чергу складаються з системи підгалузей.

М. Пістун розглядає структуру суспільної географії з різних позицій. За однією схемою, суспільна географія поділяється на економічну, *соціальну*, політичну та ряд інших наук. Всі соціально-географічні науки, в свою чергу, поділяються на галузеві та регіональні. Серед перших він виділяє «Географію населення», «Географію населених пунктів», «Географію праці», «Географію сфери обслуговування і споживання», «Рекреаційну географію», «Медичну географію»; серед других – «Соціальну географію України» та «Соціальну географію зарубіжних країн» (рис. 1.5). Традиційна на сьогоднішній день соціально-географічна наука – «Географія культури» – не віднесена до соціальної географії. Окрему позицію від соціальної, економічної та політичної географії займає і «Географія інфраструктури». Отже, *соціальна географія* розглядається як галузь суспільної географії, яка поділяється на галузеві та регіональні науки.

За іншою класифікацією суспільну географію М. Пістун поділяє на три структурні частини: аналітичні (галузеві), синтетичні та методичні дисципліни. У жодній з них немає такої дисципліни, як соціальна географія, проте до складу аналітичних дисциплін входить ряд соціально-географічних галузей – «Географія населення і поселень», «Географія сфери обслуговування», «Географія культури» (рис. 1.6). Ряд синтетичних і методичних дисциплін також може бути віднесений до соціально-географічних, якщо говорити, наприклад, про основи теорії соціальної географії, історію соціально-географічної думки, соціальну географію України, соціально-географічну картографію, методи і методику соціально-географічних досліджень тощо.

О. Шаблій у структурі суспільної географії виділяє її теоретичне ядро – «Загальну теорію суспільної географії», а також три блоки дисциплін – основних, допоміжних та суміжних (рис. 1.7). Соціальну географію поряд з політичною географією, економічною географією і географією населення включено до блоку основних дисциплін та поділяється на ряд галузевих і просторових дисциплін. Галузеві складові частини соціальної географії, зокрема, включають «Географію сфери послуг», «Географію способу життя», «Географію поведінки», «Радикальну географію». У свою чергу, у складі географії сфери послуг часто окремо виділяють «Географію торгівлі», «Географію охорони здоров'я», «Географію освіти», «Рекреаційну географію» та з нижчим рівнем достовірності – «Географію науки і наукового обслуговування», «Географію культури», «Географію релігії» («Сакральну географію»).

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.5. Структура суспільної географії та місце соціальної географії (за М. Пістуном)³⁵

³⁵ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К : Вища школа, 1996. – С. 47.

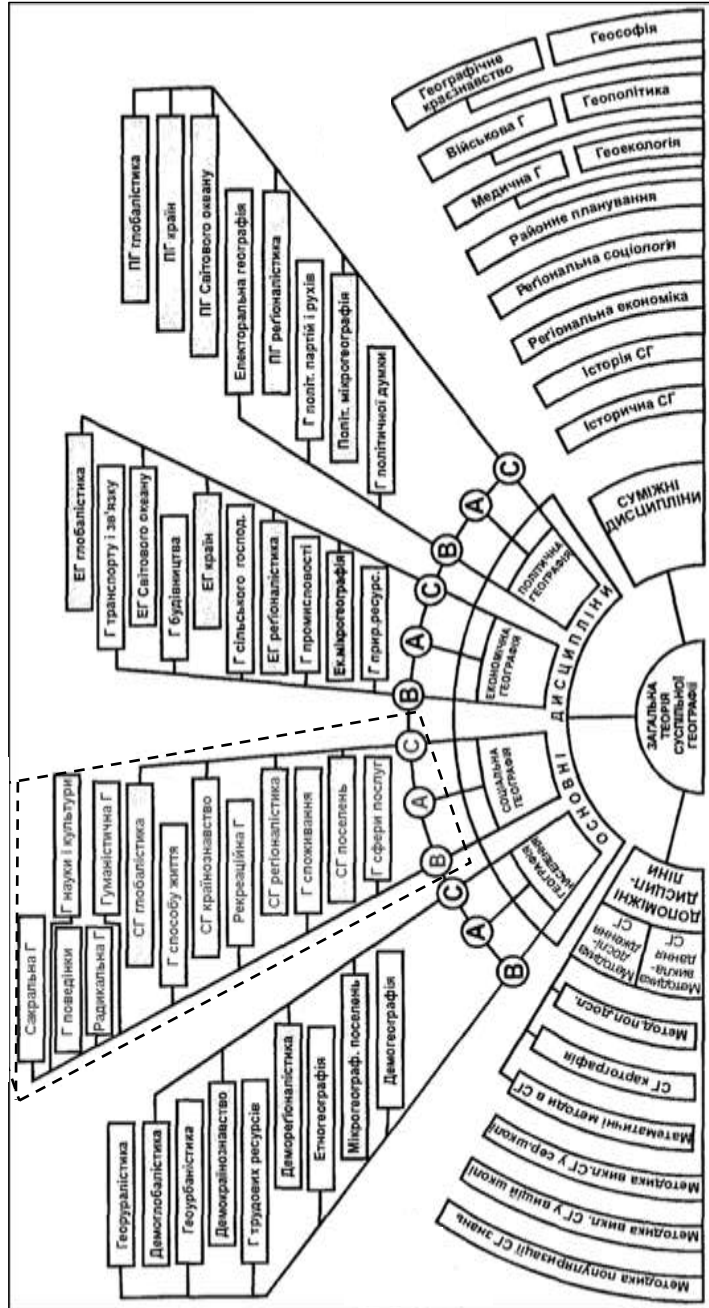
Суспільна географія		
Аналітичні (галузеві) дисципліни	Синтетичні дисципліни	Методичні дисципліни
Оцінювання природних умов і ресурсів	Основи теорії суспільної географії	Техніко-економічні основи виробництва
Географія населення і поселень	Історія суспільно-географічної думки	Математико-статистичні методи
Географія праці	Основи наукових досліджень	Суспільно-географічна картографія
Географія промисловості	Територіально-виробничі комплекси і господарське районування	Методи і методика суспільно-географічних досліджень
Географія сільського господарства	Прогнозування виробничо-географічних систем	Методика викладання географії у загальноосвітній школі
Географія транспорту	Управління розвитком регіону	Методика викладання суспільної географії у вищій школі
Географія будівельної індустрії	Основи районного і міського планування	Зміст і організація навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі
Географія сфери обслуговування	Суспільна географія України	
Географія торгівлі	Географія світового господарства	
Географія зв'язку	Суспільна географія зарубіжних країн	
Політична географія	Економічна і політична географія Світового океану	
Географія культури	Глобальні проблеми сучасності	
Географія грошового обігу		

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.6. Структура суспільно-географічних дисциплін та місце соціальної географії (за М. Д. Пістуном)³⁶

У просторовій групі наукових дисциплін соціальної географії виділяються соціально-географічні, що відповідають різним територіальним масштабам: «Соціально-географічна глобалістика», «Соціально-географічне країнознавство», «Соціально-географічна регіоналістика», «Мікрогеографія населених пунктів». Отже, згідного даного підходу, *соціальна географія* – це одна з чотирьох основних дисциплін суспільної географії, яка поділяється на галузеві і просторові науки. Географія населення є окремою від соціальної географії, а медичну географію віднесено до суміжних наук.

³⁶ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К: Вища школа, 1996. – С. 48.

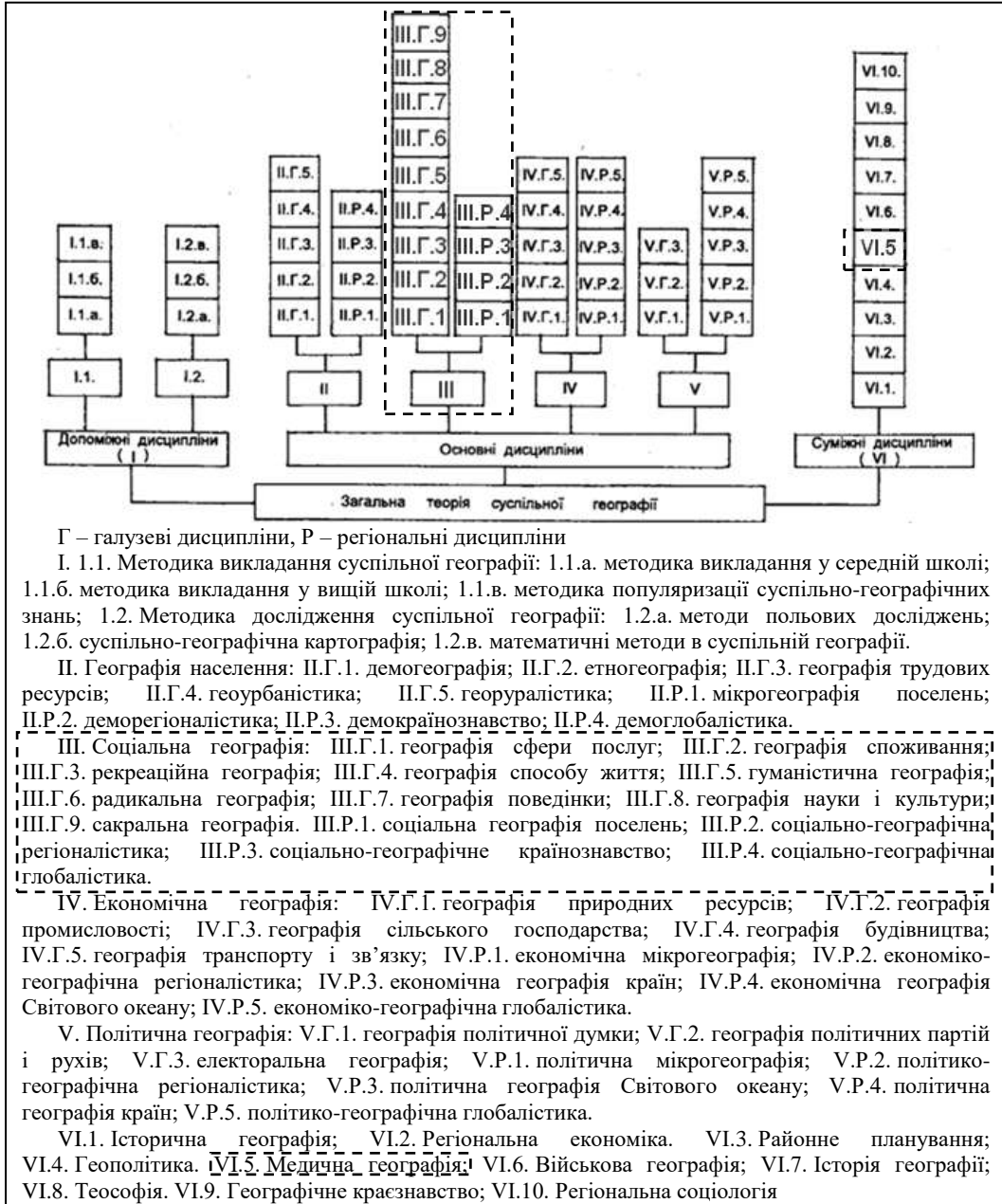

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.7. Структура суспільної географії та місце соціальної географії (за О. Шаблієм)³⁷

³⁷ Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С.27.

Подібну класифікацію запропоновано *О. Топчієвим* (рис. 1.8).

* виділення пунктирною рамкою авторське

Рис. 1.8. Структура суспільної географії та місце соціальної географії (за О. Г. Топчієвим)³⁸

³⁸ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.190-191.

А. Степаненко запропонував власне бачення структури *соціальної географії*, виділивши в її складі такі підсистеми (блоки): «Географія населення», «Ментальна географія», «Соціальна географія життєдіяльності населення», «Географія сервісу або географія сфери послуг», «Галузеві дисципліни», «Комплексні дисципліни», «Регіональна соціальна географія» (табл. 1.1). Центральне місце в системі соціальної географії, на думку вченого, займає географія населення, яка представлена сукупністю дисциплін, що досліджують населення, яке постійно проживає в межах якоїсь конкретної території і взаємодіє в системі «людина–суспільство– природа–техносфера» [5].

Таблиця 1.1

**Структура наукових дисциплін соціальної географії
(за А. Степаненком) [5]**

Підсистеми (блоки) соціальної географії	Наукові дисципліни (напрями)
Географія населення	Демогеографія, демографічна глобалізація, географія людських рас, етногеографія, географія трудових ресурсів і ринку праці, міграції населення, географія розселення, геоурбаністика, демокраїнознавство
Ментальна географія	Географія культури (геокультура), сакральна географія, поведінкова географія, часова географія, географія сприйняття, регіональна свідомість
Географія життєдіяльності населення	Географія людського розвитку, географія способу життя і соціальних локалітетів життя людей, географія діяльності і зайнятості населення, гармонізація життєдіяльності суспільства у природному середовищі, соціальна екологія, соціальна регіональна безпека
Географія сервісу або географія сфери послуг	Географія освіти, географія торгівлі і громадського харчування, географія житлово-комунального господарства, географія побуту, географія охорони здоров'я, географія споживання і рекреаційна географія, географія фітнесу і розваг
Галузеві дисципліни	Географія туризму, політична географія, електоральна географія, географія злочинності, географія зубожіння і бідності населення, географія комунікацій, географія рівня і якості життя населення, гендерна географія, медична географія, географія спорту
Комплексні дисципліни	Географія цивілізацій, соціальне геопросторознавство, територіальна організація людського суспільства, геосоціо-менеджмент, геосоціо-маркетинг, соціальне районування
Регіональна соціальна географія	Соціальна географія регіонів, соціальна географія міст, соціальна географія сіл (сільської місцевості), географія глобальних соціальних проблем

Узагальнюючи вищенаведені підходи, можна дійти висновку, що *соціальна географія* – це складна багатокomпонентна суспільно-географічна наука. Всі соціально-географічні дисципліни доцільно об'єднати три блоки:

- загальна (теоретична) соціальна географія;
- галузева соціальна географія (зокрема, географія соціально-демографічного розвитку, географія праці та міграційної поведінки населення, географія культури (включаючи географію мов, географію релігії, сакральну географію), географія освіти, здоров'я (медична географія), дозвілля та споживання, гуманістична географія (включаючи перцепційну, феміністичну, гендерну географію), географія добробуту та якості життя населення;
- регіональна соціальна географія.

Соціальна географія посідає важливе вузлове положення в системі наук, які вивчають соціально-територіальні відмінності. Вона тісно пов'язана з різними суспільними науками, насамперед, соціологією, економікою, іншими гуманітарними науками, а також з природничо-географічними дисциплінами. Найбільш тісно соціальна географія пов'язана саме із системою суспільної географії, складовою частиною якої і є на думку провідних учених-географів.

Значна кількість класифікацій і розбіжностей у поглядах на існування, визначення та місце соціальної географії в системі наукового знання, зокрема географічної науки, говорить про те, що період її формування на теренах пострадянського простору ще триває. Дуже довго соціальний запит на дослідження соціального, пов'язаного з життєдіяльністю людини і суспільства взагалі, був під жорстким контролем партійних органів. Виявлення та дослідження бідності, безробіття, злочинності та інших подібних соціальних явищ і процесів не дозволялося, оскільки їх офіційно «не існувало». Очевидно, що важливо враховувати й зарубіжний досвід до структуризації суспільної географії і визначення в ній місця соціальної географії.

1.3. Функції та завдання соціальної географії

Соціальна географія, як і будь-яка інша наука, покликана виконувати певні *функції* в житті суспільства. Соціальна географія реалізує своє призначення через виконання таких функцій, як теоретико-пізнавальна, прогностична, інформаційна, соціального проектування і конструювання, управлінська [4].

Теоретико-пізнавальна функція соціальної географії спрямована на вивчення та аналіз соціальної реальності. Це концентрація, пояснення, поповнювання і збагачення існуючого соціально-географічного знання, розробка системи понять і категорій науки, відкриття законів і закономірностей, наукових принципів, в результаті чого відбувається стрімкий розвиток соціальної географії, її теорії, розбудова теоретико-методологічної бази на основі дослідження і просторово-часового пізнання соціальної дійсності у різних територіальних вимірах. Крім цього, ця функція виконує таке важливе завдання, як передача накопичених знань і соціального досвіду із покоління в покоління, здійснюючи наступність культурно-етнічних, релігійних, духовних, моральних та інших традицій різних соціумів, забезпечуючи самоідентифікацію останніх, що є надзвичайно важливим в умовах глобалізації всіх соціальних явищ. На рівні індивіда теоретико-пізнавальна функція забезпечує формування та розвиток особистості; на рівні соціальної системи – формування суспільної свідомості; на рівні соціогеосистеми – науково-дослідну, освітню та виховну діяльність [2; 4].

Інформаційна функція забезпечує збирання, систематизацію та накопичення соціально-географічної інформації. Ця функція є певною мірою доповненням до попередньої. Її реалізація тісно пов'язана зі стрімким розвитком сучасних інформаційних технологій, геоінформаційних систем, комп'ютерних і комунікаційних мереж тощо. Значення інформаційної функції в сучасних умовах значно зростає, оскільки інформація все більше виступає головним двигуном соціального прогресу в світовому масштабі [2; 4].

Прогностична функція полягає в соціальному прогнозуванні. На основі знання законів соціально-географічного розвитку соціальна географія має змогу складати коротко- або довготермінові прогнози зміни реальності. Опираючись на загальні знання соціально-географічного розвитку, виявляючи ступінь дії позитивних і негативних факторів соціально-географічного об'єкта, соціальна географія може забезпечити побудову оптимальної траєкторії розвитку соціогеосистем, слідкувати за відхиленням від неї та обґрунтовувати управлінські рішення. Дана функція соціальної географії може бути ефективно

реалізованою разом з соціально-географічним моніторингом, який повинен забезпечувати збір достовірної інформації про поточний стан соціогеосистем з метою подальшого корегування їх розвитку. Таким чином, соціальна географія через прогностичну функцію, з висоти комплексного характеру свого підходу може не тільки глибоко і всебічно аналізувати основні концепції, доктрини, інноваційні дослідно-експериментальні дані про стан соціально-географічного процесу, але й дає можливість постійно контролювати цей процес, і що найголовніше, – має потенції для передбачення можливих змін, наслідків людської діяльності. В цьому і полягає головна особливість прогностичної функції соціальної географії [2; 4].

Функція соціального проектування і конструювання має головною метою моделювання соціальних процесів або явищ (систем) із заданими параметрами і режимом функціонування. Іншими словами, це бажання дати чіткий, кількісно і якісно витриманий соціальний прогноз. Реалізація даної функції принципово співпадає з побудовою моделі очікуваного результату діяльності [2; 4].

Управлінська функція забезпечує процес підготовки, прийняття і реалізації рішення. Її головне завдання полягає у виборі правильного (адекватного) управлінського рішення та його ефективної реалізації.

Український географ та економіст Любов Шевчук серед функцій соціальної географії виділяє аналогічні (подібні) і специфічні, які виконує тільки ця наука. До першої групи функцій соціальної географії вона відносить загальноосвітню (освоєння знань соціальної географії населенням підвищує його освітній рівень), світоглядну (соціальна географія за допомогою власної системи знань допомагає зрозуміти особливості світогляду різних людей, спільностей, націй у різних державах і на основі цього формувати власний світогляд, створювати свою картину світу), виховну (оволодіваючи соціально-географічними знаннями, людина може свідомо регулювати свої відносини з людьми різних соціальних груп, розвивати в собі толерантність, терпимість, вміння поважати інші погляди тощо) [6].

Специфічні функції соціальної географії – це інтегративна (об'єднання людей за допомогою соціально-географічних знань при усвідомленні особливостей зв'язків між ними в умовах регіонального соціального простору і часу та реальних геопросторово-часових координат), комунікативна (виражає завдяки соціально-географічним знанням підвищену можливість та особливості спілкування людини на локальному рівні, враховуючи різні зрізи соціального простору та часу в конкретному регіоні, конкретних геопросторово-часових координатах), регулятивна (забезпечує поведінку людини за наперед визначеною схемою, наприклад, знання особливостей культових обрядів, правил та традицій дає змогу людині краще орієнтуватися в сакральному просторі регіону), адаптивна, або захисна (соціально-географічні знання допомагають людям легше пристосуватися до соціального простору та часу, в якому вони здійснюють життєдіяльність) [6].

У зв'язку з тим, що соціальна географія постійно розвивається відповідно до розвитку і трансформацій у суспільстві (соціумі), виникають нові функції науки – менталітетотворююча і ноосферо-світоглядна (рис. 1.1).

У світлі переходу соціуму на засади стійкого (збалансованого) розвитку перед соціальною географією постають задачі формування єдиного інтегрального менталітету глобального соціуму на основі загальноцивілізаційних цінностей з урахуванням розуміння і прийнятності самоцінності всіх етносів і культур. Соціальна географія повинна і може приймати участь у трансформації менталітету соціуму на всіх рівнях через реалізацію *менталітетоформуючої функції*. Основне завдання цієї функції полягає у розробці ефективної соціальної програми трансформації менталітету на всіх його рівнях в залежності і з урахуванням умов еволюції соціально-географічного процесу.

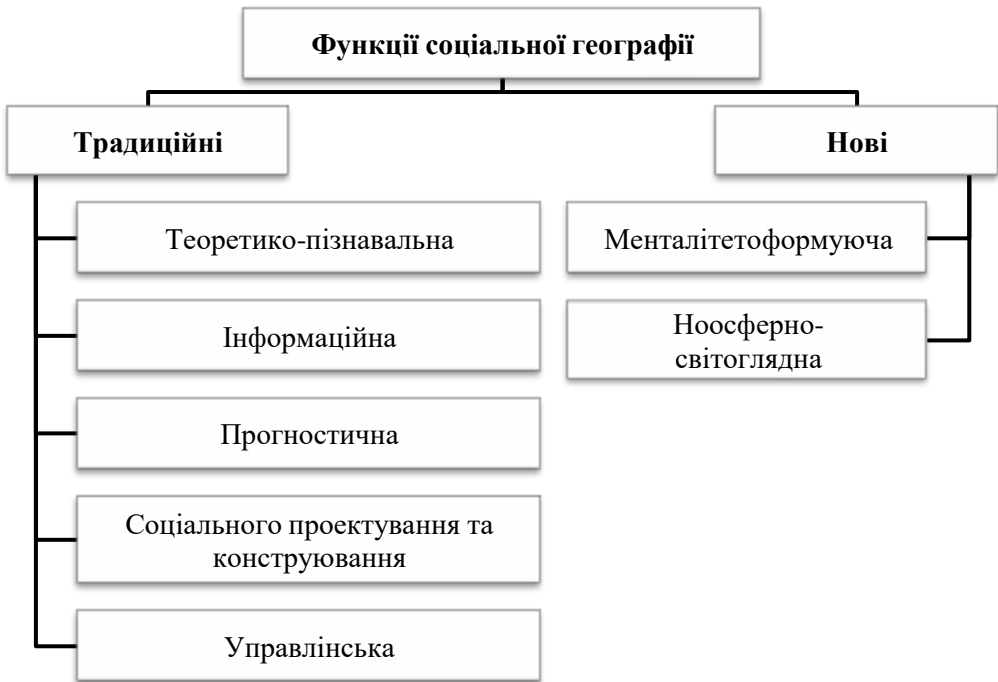

Рис. 1.1. Функції соціальної географії (за Л. М. Немець) [1]

Завдання менталітетоформуючої функції соціальної географії:

- формування ієрархічної системи цілей трансформації менталітету з урахуванням регіональних, етнічних, природних, економічних та інших особливостей соціумів;
- вибір механізмів трансформації менталітету (засоби досягнення цілі);
- вибір технологій трансформації менталітету (методи досягнення цілі);
- визначення оптимальних умов трансформації менталітету (умов досягнення цілі);
- організацію контролю над трансформацією менталітету (система соціального моніторингу);

- організацію контролю над змінами стану соціогеосистем (система соціально-географічного моніторингу);
- своєчасне корегування засобів і методів досягнення цілі у відповідності до результатів поточного контролю [2].

Очевидно, що стійкий розвиток є лише певним етапом ноосферного розвитку сучасної цивілізації у близькій перспективі. Розвиток цивілізації в більш віддаленій перспективі буде спрямований на вдосконалення, оптимізацію та гармонізацію взаємодії соціальної і природної компонент соціогеосистем з поступовим переходом у стан ноосфери – управління розумом. Рішення цього більш віддаленого завдання потребує формування принципово нового – ноосферного – світогляду, оснований на повному розумінні відповідальності людства за всі антропогенні зміни в біосфері. Вирішення цього найважливішого світоглядного завдання потрібно починати через реалізацію нової функції соціальної географії – *ноосферо-світоглядної* [2].

Таким чином, сумісна реалізація всіх вищезгаданих функцій соціальної географії сприятиме задоволенню нагальної потреби соціуму – переходу до стратегії сталого розвитку, а у більш віддаленій перспективі – до стану ноосфери. При цьому слід відзначити, що традиційні і нові функції соціальної географії не є сталими, бо вже сьогодні можна говорити про необхідність їх подальшого розширення. Так, для здійснення соціально-географічного моніторингу необхідно поставити питання про розвиток *моніторингової функції* соціальної географії, яка має за мету інформаційне забезпечення різних соціальних заходів владних структур, органів місцевого самоуправління для покращання соціальної інфраструктури регіонів, районів і міст, підвищення рівня соціальної безпеки населення, зміни соціальних пріоритетів, вирішення накопичених соціальних проблем тощо. Реалізація цієї функції необхідна для оптимізації управління соціальними системами, об'єктами і процесами при вирішенні питань вдосконалення соціальної сфери українського суспільства на всіх рівнях організації [2].

Конкретні *завдання соціальної географії* можуть бути різними за масштабом та значимістю. Це залежить від того, які саме нагальні потреби сучасного суспільства вона відбиває і які функції повинна виконувати, тобто від необхідності реалізації соціальної політики держави або глобального соціуму.

Основною науково-практичною *метою досліджень* в області соціальної географії є *досягнення найбільш сприятливої для людей територіальної організації соціального життя*, підвищення соціальної ефективності роботи господарства країни в цілому та окремих її частин.

Виділяють такі першочергові завдання соціальної географії:

– оцінка умов, причин та факторів, що викликають регіональні відмінності соціальних явищ і процесів, визначення характеру і ступеня їхнього впливу, встановлення ієрархії факторів за напрямом і силою впливу;

– дослідження різних структур (освітньої, професійно-кваліфікаційної, сімейної тощо) соціальних спільностей регіонів на різних таксономічних рівнях. Особливу увагу при цьому доцільно звернути на мікрорегіональний аналіз, оскільки він дозволяє виявити безпосередні взаємозв'язки між економічними, природними, демографічними і соціальними складовими суспільно-територіальних утворень;

– визначення рівнів соціального розвитку регіонів (та окремих міських поселень різного функціонального типу) з подальшим районуванням території країни як за окремими показниками, так і за їх сукупністю;

– аналіз географічних проблем способу життя населення соціально-територіальних спільностей, при вивченні яких важливо виявити типові й своєрідні риси в різних регіонах країни;

– розробка теоретичних і методичних питань соціально-географічного прогнозування, регіональної соціальної політики, стратегії соціального розвитку регіонів;

– дослідження соціальних проблем у регіональному форматі, зокрема аналіз та пояснення причин територіальної диференціації середовища життя соціумів – перша і необхідна умова при оцінці можливостей, масштабів нового інвестування, територіальної приуроченості соціальних програм, розмірів субвенцій у стагнуючі регіони та взагалі інформаційного забезпечення процесу відтворення середовища життєдіяльності і процесу управління життям суспільства в широкому смислі.

– інформування суспільства про стан соціального розвитку в регіональному вимірі, про те, що, де і коли відбувається;

– організація особливого соціально-географічного моніторингу за соціально-економічними параметрами середовища в територіальному вимірі;

– виявлення соціальної ефективності функціонування територіальних суспільних систем, аналіз особливостей регіональної диференціації соціальної ефективності, визначення напрямів оптимізації розвитку територіальних соціальних систем, шляхів підвищення ефективності їх формування³⁹ [9; 32].

³⁹ Голубчик М.М., Макар С.В., Носонов А.М., Файбусович Э.Л. Социально-экономическая география: Учебник. – М. : Издательство «Юрайт», 2015. – 419 с.; Степаненко А. Онтологія соціальної географії як науки // Часопис соціально-економічної географії. – 2011. – Вип. 10 (1). – С. 5-18; Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.

Важливими завданнями соціальної географії є також виявлення масштабів і глибини соціально-регіональних особливостей і відмінностей, розуміння механізму їх утворення і пошуку ефективних шляхів ліквідації соціальної нерівності. Саме соціальна географія має визначити раціональні форми взаємозв'язку між соціальною і територіальною сторонами організації суспільного життя.

1.4. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії

В цілому поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії є добре розвиненим, порівняно цілісним і сформованим, хоча, зрозуміло, перебуває у станів постійного удосконалення та розширення.

Поняттєво-термінологічний апарат являє собою сукупність поняттєво-термінологічних систем певної науки. Під останніми розуміється сукупність понять (і відповідних їм термінів), що взаємозв'язані загальним вихідним, базисним поняттям, яке отримує свій детальний опис з використанням всієї системи. **Поняття** – це форма мислення (думка), що відображає найсуттєвіші властивості, зв'язки і відношення предметів та явищ. Воно є фіксуванням у мисленні певного предметного змісту, його трактують як елемент гіпотез, концепцій, законів та теорій. Найзагальніші поняття називають *категоріями*. **Термін** – це слово або словосполучення, що відображає назву наукового поняття і фіксує його в короткому визначенні (дефініції)⁴⁰.

Необхідно зазначити, що географія взагалі як наука про географічну оболонку в наш час швидко змінюється під впливом людської діяльності, що й знаходить своє відображення в її поняттєво-термінологічному апараті. Відповідно до цього, географія формує власні поняття на основі аналізу і синтезу знань інших наук, кожний раз знаходячи в об'єкті дослідження їх нові логічні зв'язки і співвідношення. Таким чином, складний і розгалужений поняттєво-термінологічний апарат географії вміщує різні за рівнем узагальнення і специфікою застосування поняття.

Методологічні основи соціальної географії і сучасні загальнонаукові підходи до соціально-географічних досліджень, зокрема, системний підхід і синергетична парадигма, яка є загальнонауковою парадигмою ХХІ ст., визначають специфічний характер понять соціальної географії.

Любов Шевчук визначає такі специфічні особливості формування поняттєво-термінологічного апарату соціальної географії:

⁴⁰ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

– світоглядне значення соціальної географії сприяє використанню в її поняттєво-термінологічному апараті значної кількості *філософських і загальнонаукових термінів і понять*;

– входження соціальної географії до системи географічних наук обумовлює використання в її межах *географічних термінів і понять*;

– розвиток соціальної географії на стику географії та соціології зумовлює вживання в її межах *соціологічних понять і термінів*;

– галузева структура соціальної географії визначає необхідність використання в складі її поняттєво-термінологічного апарату таких *поняттєво-термінологічних систем, як «Релігія», «Культура», «Освіта», «Наука», «Якість життя», «Людська діяльність»* та інші;

– відносна молодість соціальної географії є причиною того, що її *поняттєво-термінологічний апарат перебуває на стадії становлення* [6].

Отже, поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії формується з **декількох груп понять**, які відрізняються рівнем узагальнення – філософські та загальнонаукові поняття, географічні поняття, соціологічні поняття, поняття галузей соціальної географії та специфічні поняття.

Філософські та загальнонаукові поняття – це, наприклад, «простір», «час», «матерія», «суспільство», «реальність», «система», «теорія», «метод» тощо. На їх основі соціальна географія виробила і застосовує власні наукові поняття, наприклад, «соціально-географічний простір», «соціально-географічний час», «соціально-географічний просторово-часовий континуум», «соціогеосистема» та інші. Загальнонаукові поняття слугують комунікативним засобом зв'язку соціально-географічних досліджень з галузями інших наук.

Географічні поняття об'єднуються в поняттєво-термінологічну систему «Географія», наприклад, поняття «географічна оболонка», «територія», «простір», «географічний об'єкт», «район», «регіон», «розміщення», «територіальна організація», «просторова організація», «територіальна структура», «геосистема», «географічний процес», «географічні відношення», «ємність території», «потенціал території», «географічні зв'язки» та багато інших.

Соціологічні поняття об'єднуються в поняттєво-термінологічну систему «Соціологія», наприклад, поняття «соціальний», «соціологічний об'єкт», «соціальний простір», «соціальний час», «соціальні відносини», «соціальний процес» тощо.

Поняттєво-термінологічні системи *галузей соціальної географії*, наприклад, «Культура» і «Географія культури», «Релігія» і «Географія релігії (сакральна географія)», «Освіта» і «Географія освіти», «Гуманістична географія», «Гендерна географія» тощо. У свою чергу, до кожної з поняттєво-

термінологічних систем входить низка понять і термінів. Наприклад, поняттєво-термінологічна система «Релігія» і «Географія релігії (Сакральна географія)» входять поняття «культува споруда», «конфесія», «релігійна громада», «релігійна інфраструктура», «канонічна територія», «епархія», «сакральний простір», «сакральний ландшафт», «релігійний район», «територіальна релігійна система» тощо; до поняттєво-термінологічної системи «Культура» і «Географія культури» входять поняття «культура», «сфера культури», «культурний ландшафт», «просторова дифузія культури», «акультурація», «асиміляція», «культурна екологія», «територіальна організація культури» тощо.

Специфічні поняття, що сформовані та використовуються тільки в соціальній географії. Серед них найважливішими є «соціогеосистема» та «соціально-географічний процес» (за Л. Немець), «соціально-географічний простір (соціогеопростір)» (за Я. Олійником та А. Степаненком) та деякі інші.

Певна недосконалість і неоднозначність сучасного поняттєво-термінологічного апарату соціальної географії пояснюється декількома причинами. Як зазначає Л. Шевчук, по-перше, це є наслідком термінологічної плутанини в суміжних науках (суспільствознавстві, соціології, психології тощо), по-друге, зумовлено відносною молодістю соціальної географії, яка ще не встигла адаптувати низку понять суміжних наук і синтезувати на їх основі свої власні інтегральні поняття, по-третє, істотні зміни в світовому соціумі, пов'язані з глобалізацією і наступом глобальної соціально-екологічної кризи, швидко змінюють соціальний запит, у зв'язку з чим назріла необхідність у розширенні предмета досліджень соціальної географії, а отже, і в розробці нових понять і термінів [6].

Питання для самоперевірки знань:

1. Обґрунтуйте об'єкт і предмет дослідження соціальної географії з урахуванням різних підходів.
2. Поясніть різницю між об'єктно-предметною областю дослідження суспільної та соціальної географії.
3. Розкрийте сутність понять «соціальна сфера» та «соціогеосистема».
4. Охарактеризуйте місце та склад соціальної географії в структурі суспільної географії.
5. Обґрунтуйте важливість функцій соціальної географії. Поясніть появу нових функцій соціальної географії.
6. Охарактеризуйте основні завдання соціальної географії в сучасних умовах.
7. Обґрунтуйте вплив соціального запиту на розвиток соціально-географічних досліджень. Наведіть приклади.

Рекомендована література:

1. НЕМЕЦЬ Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.
2. НЕМЕЦЬ Л.М., НЕМЕЦЬ К.А. Необхідність розширення функцій соціальної географії – нагальна потреба часу // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбуття. – Луганськ: Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 37-42.
3. НЕМЕЦЬ Л. Теоретико-методологічні аспекти сучасної соціальної географії // Часопис соціально-економічної географії. – 2006. – Вип. 1. – С. 45–55.
4. ОЛІЙНИК Я.Б., СТЕПАНЕНКО А.В. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 204 с.
5. СТЕПАНЕНКО А. Онтологія соціальної географії як науки // Часопис соціально-економічної географії. – 2011. – Вип. 10 (1). – С. 5-18.
6. ШЕВЧУК Л.Т. Соціальна географія: Навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.

ТЕМА 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ

Ключові терміни: соціальна географія, становлення, розвиток, соціально-географічні ідеї, антропогеографія, соціологія, соціально-просторова діалектика, «культурний поворот», фокуси соціально-географічних досліджень

-
- 2.1. Передумови виникнення соціальної географії
 - 2.2. Розвиток вітчизняної соціальної географії
 - 2.3. Сучасні напрями розвитку соціальної географії в світі
-

2.1. Передумови виникнення соціальної географії

Витоки соціально-географічних досліджень беруть свій початок у складі елементів наукових знань про природу давніх суспільств Індії, Китаю, Єгипту, Вавилону, Близького Сходу.

Передумови виникнення соціально-географічних знань закладені в працях Демокрита (система соціальних відносин), Платона (представник ідеалістичного напряму – людина і суспільство), Аристотеля (проблеми способу життя, аналіз соціальних проблем), Геродота (географічні, етнографічні та природно-історичні особливості життя) [3, с. 63-67].

Соціально-географічні ідеї містяться у працях давньогрецького географа та історика Страбона (64/63 рр. до н. е. – 23/24 рр. н. е.), зокрема щодо особливостей побуту та життєдіяльності населення окремих країн, регіональних особливостей розвитку суспільства.

У праці Страбона «Географія» містяться не лише відомості про різні країни, розселення племен, їх побут, а й визначення предмета географії античного часу: «... географія як ціле має пряме відношення до діяльності володарів, адже вона розташовує на карті материка і моря.., і розміщення, яке дає географія, має значення для людей, зацікавлених в тому, щоби знати, як розташовані країни і моря, чи відомі вони, чи ще не досліджені...» (цитовано за 3, с. 61]).

Внесок у розвиток соціальних аспектів географії зробив французький філософ Шарль-Луї Монтеск'є (Charles-Louis Montesquieu), який він підтримував ідеї щодо регулювання чисельності населення, розглядав питання шлюбності, сімейних відносин, окремі положення законів сімейного життя. Він вважається засновником географічної школи в соціології, у своїй праці «Про дух законів» (1748 р.) розвиваючи основи *географічного детермінізму*. Схожих позицій дотримувався Франсуа Марі Шарль Фур'є (François Marie Charles Fourier), який акцентував увагу на гармонійному розвитку людини, соціальному житті, підкреслював необхідність регулювання чисельності населення планети, дотримувався думки, що природа не допускає перенаселення через неможливість обробки території, обмеженість ресурсів та існуючих природних перешкод.

Соціально-географічні ідеї містяться у працях французького філософа Віктора Кузена (Victor Cousin), який вважав, що географічні особливості країни є визначальними для розвитку суспільства, а природно-географічні умови обумовлюють особливості суспільства країн. Англійський історик Генрі Томас Бокль (Henry Thomas Buckle) підкреслював існування залежності між ландшафтом країни та інтелектуальними й психологічними особливостями народу. Він вбачав, що саме природно-географічні умови зумовлюють соціальну диференціацію населення та його життєдіяльності, підкреслював значення інтелектуального фактору як провідного у розвитку суспільства [3, с.72-73].

Термін «соціальна географія» з'явився і став швидко поширюватися наприкінці XIX – на початку XX ст., хоча його зміст суттєво різнився. Існують різні погляди на те, хто першим ввів науковий обіг термін «соціальна географія». Серед авторів терміну називають французького соціолога-економіста Поля де Русьє (Paul de Rousiers, 1884 р. в журналі «Соціальні реформи»), французького географа і соціолога Елізе Реклю (Élisée Reclus, 1895 р., для позначення історично мінливого впливу природних умов на характер праці і спосіб життя людей), нідерландського етнолога, соціолога Себальда Рудольфа Штайнметца (Sebald Rudolf Steinmetz, 1913 р., для позначення особливої соціологічної дисципліни, що на протигагу абстрактно-теоретичній соціології повинна дати повний опис життя народу тієї чи іншої епохи).⁴¹

Е. Реклю наголошував на значенні природних умов для розвитку людства, статичності природно-географічних і динамічності соціально-географічних характеристик територій, зменшенні впливом природно-географічного чинника у порівнянні із соціальними факторами.

⁴¹ Поросенков Ю.В., Сушкова О.Ю. История формирования и современные особенности методологии российской социальной географии // Вестник ВГУ. Серия: География. Геоэкология. – 2015. – № 2. – С. 60-72.

Термін «соціальна географія» зустрічається у роботах французького історика і соціолога Едмона Демолена (Edmond Demolins), який вбачав призначення цієї науки у виявленні впливу місцевих умов, у тому числі природних, на соціальний розвиток. Він досліджував умови життя різних соціальних груп населення, в тому числі фабричних робітників, гірників, сільських жителів.

Також є припущення про те, що перше вживання терміну «соціальна географія» належить Г. Гужону, який у 1873 р. у своїй дисертації характеризував завдання та предмет соціальної географії.

Соціальна географія бере початок з *антропогеографії* та *соціології* з другої половини XIX ст. Антропогеографія активно розвивалася на межі XIX–XX ст. і продовжила традиції вивчення природи як середовища життя людини. Термін «антропогеографія» належить німецькому вченому Фрідріху Ратцелю (Friedrich Ratzel). Розвиток соціології до початку XX століття відбувався під впливом позитивістсько-натуралістичної парадигми, запропонованої французьким філософом і соціологом Огюстом Контом (Auguste Comte) і розвинутої англійським філософом і соціологом Гербертом Спенсером (Herbert Spencer), згідно якої на основі природно-наукових методів можна виявити основні закономірності розвитку соціального життя. Водночас значний вплив мали марксизм та соціальний дарвінізм (пояснював соціальні закони як прояв законів природи).

Ф. Ратцель вважав, що фактори географічного середовища мають визначальний вплив на економіку, політичний устрій, культуру та психологію народів, географію людини пов'язував більше з біогеографією, зоологією, ніж із соціальними особливостями. Антропогеографія, на його думку, мала вивчати людину лише в комплексі з ландшафтом, бо окремі елементи геосфери впливають на фізичний стан людини, її здатність працювати, спілкуватись, здатність до естетичних переживань, а через них — на формування рас і народів. До найважливіших ознак розвиненої культури вчений відносив прагнення до збільшення території [3, с. 74-75].

Важливу роль у становленні соціальної географії відіграв *посибілістський підхід*, значною мірою пов'язаний із працями французького географа Поля Відаля де ле Бланша (Paul Vidal de La Blache). Головна методологічна лінія цього напрямку – вивчення механізмів адаптації людини до навколишнього середовища. Посибілізм передбачає лише можливий вплив природного доквілля на розвиток суспільства, але цю можливість ще слід реалізувати з допомогою певних зусиль.

Формування соціальної географії в англо-американській географії починається з другої чверті XX ст. і пов'язане з економічною кризою 1930-х років і подальшою розробкою проектів, спрямованих на подолання бідності та інших соціальних проблем. Домінуючою парадигмою спочатку була регіональна, яка бере свій початок ще від праць британського географа Ендрю

Джона Гербертсона (Andrew John Herbertson), а широкого визнання отримала за рахунок робіт американського географа Річарда Гартшорна (Richard Hartshorne). Особливим поштовхом для поширення соціально-географічних досліджень стали різноманітні протестні рухи, що набули значного поширення в США та країнах Європи. У 1950-ті роки більшого впливу отримала парадигма галузевої спеціалізації, а внаслідок кількісної революції значного поширення набули методи математичного моделювання. Як зазначає Р. Дж. Джонстон, пошуки соціальною географією свого місця серед інших суспільних наук призвели до орієнтації її на просторові системи і структури, територіальну диференціацію людської діяльності і просторову взаємодію, аналіз ролі відстані як змінної, що впливає на природу цієї взаємодії.

У 1930-50 рр. соціальна географія розглядалася як наука, яка вивчає взаємовідносини між людиною і навколишнім середовищем з точки зору людини та її діяльності; просторовий розподіл або структуру явищ, які мають соціальну значущість для людини (причому не ізольовано, а у взаємопроникаючих співвідношеннях із загальним оточенням людини, що піддається безперервним змінам); виявляє різні райони Землі в залежності від поєднань соціальних умов на основі загальних умов зовнішнього середовища.⁴²

У 1960-1980-х роках розуміння соціальної географії значно розширилось. Вона розглядалась не тільки як наука, спрямована на виявлення різних областей земної поверхні в залежності від поєднання соціальних явищ, пов'язаних із зовнішнім середовищем, але й на вивчення ареальних (просторових) моделей та «функціональних тріщин» соціальних груп у контексті їх соціального середовища, внутрішньої структури та зовнішніх зв'язків вузлів соціальної активності, аналіз соціальних моделей та процесів, що виникають внаслідок розподілу і доступу до обмежених ресурсів, вивчення споживання як окремими індивідуумами, так і групами населення тощо.⁴³

Новими «точками росту» соціальної географії стали гуманістична географія (досліджує географію людини, виходячи з внутрішнього світу індивіда, системи його цінностей), географія способу життя, радикальна географія та ін. Зокрема, радикальна географія виникла у 1960-70-х роках. Зокрема, відомі географи Вільям Бунге (William Bunge) і Девід Гарві (David Harvey) вважали географію наукою соціальною, яка обслуговує інші соціальні науки з точним об'єктом; користуючись марксистською теорією суспільства, вона піднімає проблеми

⁴² Поросенков Ю.В., Сушкова О.Ю. История формирования и современные особенности методологии российской социальной географии // Вестник ВГУ. Серия: География. Геоэкология. – 2015. – № 2. – С. 60-72.

⁴³ Social Geography: Definition & Study [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yourarticlelibrary.com/social-geography/social-geography-definition-study/42831>

соціально-економічного змісту, особливо тіньових сторін життя людини (проблеми бідності, голоду, злочинності, наркоманії, проституції тощо).

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. соціальна географія охоплює широкий спектр емпіричних та теоретичних робіт, досліджує питання злочинності, бідності, охорони здоров'я, освіти, дозвілля, споживання, соціального відчуження, соціально-просторової поляризації, різноманітних соціальних рухів тощо. Водночас зростає інтерес до вивчення соціальних відносин та просторових структур, що лежать в основі цих відносин. Соціальна географія зазначала значного впливу «культурного повороту» («cultural turn»). При цьому швидко розвивається культурна географія, яка розмиває кордони соціальної географії як окремої дисципліни.⁴⁴ В останні десятиліття в географічній літературі продовжується дискусія щодо співвідношення та розмежування понять «суспільна географія» (або «географія людини», «human geography»), «антропогеографія» («anthropogeography»), «соціальна географія» («social geography») та «культурна географія» («cultural geography»)⁴⁵.

Розвиток різних напрямів соціально-географічних досліджень буде розглянуто далі у відповідних темах.

2.2. Розвиток вітчизняної соціальної географії

Зародження вітчизняних досліджень соціально-географічної спрямованості має давні витоки і пов'язане із вивченням територіальних аспектів соціальних проблем. Варто зазначити, що вітчизняна соціальна географія формувалась як на тлі загальноєвропейських традицій і напрямків (оскільки багато українських вчених навчалися за кордоном і привнесли в свої дослідження загальносвітові та європейські погляди і традиції), так і на основі розвитку національної самосвідомості, культури, історичної спадщини.

Я. Олійник та А. Степаненко визначають два напрями розвитку вітчизняної соціальної географії – *антропогеографічний* та *економічний*. Перший концентрує увагу на географії людини і її зумовленості факторами природного середовища, а другий – географії господарства, а людина виступає як важливий фактор його розвитку та розміщення – трудові ресурси, споживачі [2, с. 34].

⁴⁴ Social geography [Електронний ресурс] // GeoDZ the earth encyclopedia. – Режим доступу: <http://www.geodz.com/eng/d/social-geography/social-geography.htm>

⁴⁵ Social Geography: Definition & Study [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yourarticlelibrary.com/social-geography/social-geography-definition-study/42831>

Вагоме значення для становлення української соціальної географії мають наукові нароби Степана Рудницького, зокрема його праці «Нинішня географія» (1905), «Коротка географія України. Антропогеографія» (1914) та «Основи землезнання України. Антропогеографія» (1926). Вчений у складі антропогеографії виділяв географію людини, географію культури, політичну географію та економічну географію.

На думку, С. Рудницького, антропогеографія досліджує просторові аспекти відносин окремих держав і народів, а також їх зв'язки з навколишнім природним світом. У книзі «Нинішня географія» він підкреслив, що «антропогеографія досліджує причинні відношення людини до головних географічних явищ...».

Розвиток соціальної географії у радянський період мав специфічні особливості, пов'язані із домінуванням ідеологічних постулатів, які не сприяли науковому аналізу соціальних проблем в країні і регіонах. Антропогеографію як науку про соціальний розвиток та соціальні проблеми в територіальному аспекті було фактично знищено, а багатьох вчених, які займалися такими дослідженнями, репресовано.

Окремі соціально-географічні дослідження в Україні розвивалися в світлі домінуючих в радянській географії напрямів та поглядів. Так, до 1950-х років у межах географії населення, етногеографії та економічної географії розглядалися окремі соціальні явища та процеси, передусім пов'язані із вивченням умов життя, культурних і побутових особливостей населення. У 1950-70-х роках соціально-географічні пошуки здійснювалися переважно у тісному зв'язку з географією населення, хоча в науковий обіг географії були впровадженні й певні поняття і терміни соціології [3, с. 84-85].

У 1970-80-х роках внаслідок широких дискусій назву науки «економічна географія» було трансформовано в «економічну та соціальну географію» (що закріпило «офіційний статус» соціальної географії), опубліковано низку збірників наукових праць соціально-географічної спрямованості (наприклад, «Соціальна географія СРСР», «Проблеми соціальної географії СРСР і зарубіжних країн» тощо).

Відродження соціальної географії в Україні припадає на кінець 1980-початок 1990-х років. У «Географічній енциклопедії України» М. Пістун визначив соціальну географію як напрям соціально-економічної, що досліджує територіальну і комплексно-пропорційну організацію соціальних структур у конкретних суспільно-історичних і природних умовах. Вчений визначив три важливі компоненти змісту соціальної географії – територіальна організація населення та демографічних показників (у тому числі міграцій населення), сфери обслуговування і споживання, а також місць прикладання праці. Найбільш розвинутими галузями соціальної географії на початку 1990-х років

були етногеографія, географія науки і освіти, географія сфери обслуговування, рекреаційна географія, географія культури.⁴⁶

Для формування теоретичного ядра української соціальної географії важливу роль відіграв навчальний посібник Ярослава Олійника та Анатолія Степаненка «Вступ до соціальної географії» (2000 р.), в якому розкрито сутність соціальної географії як науки, особливості її становлення і розвитку, узагальнено теорію географічного та соціального просторів, просторових властивостей суспільства, систематизовано методологічні та методичні засади соціально-географічних досліджень. Окремими фокусами стали географія соціально-демографічного розвитку, розселення населення в соціальному вимірі, соціально-географічні аспекти урбанізації [2].

У подальшому розвиток соціальної географії в Україні пов'язаний із працями Л. Немець, Я. Олійника, А. Степаненка, Л. Шевчук та ін. Внесок українських вчених у розвиток окремих галузей соціальної географії (зокрема, географії релігії, сакральної географії, географії якості життя населення, гендерної географії, перцепційної географії) буде розглянуто у відповідних темах.

2.3. Сучасні напрями розвитку соціальної географії в світі

Різні вчені по-різному підходять до предмету соціальної географії, акцентуючи увагу на просторових аспектах прояву соціальних проблем, поширення соціальних негараздів, соціальних відмінностей в просторі, виробництві та відтворенні соціально-просторової нерівності, соціальній інклюзії/виключності, ідентичності, і навіть трактуючи її як «просторову соціологію».

Соціальна географія постійно трансформується, змінюється як щодо головних фокусів дослідження, так і щодо методів і підходів. Змінюється як зміст «соціального», так і «географії», «простору» [5]. Так, географічні дослідження «соціального» спершу були сконцентровані передусім навколо демографічних аспектів – народжуваності, смертності, статево-вікової, етнічної структури населення, расових відмінностей тощо. Проте поступово фокус змістився від вивчення соціально-демографічної структури до соціальних відносин в просторі, ролі індивідуумів у суспільстві, їх відношенні до

⁴⁶ Пістун М.Д. Соціальна географія // Географічна енциклопедія України. – Т.3. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1993. – С. 220.

соціальних структур та інституцій. У свою чергу, «географія» спочатку зводилася до вивчення соціально-культурної подібності/відмінності в межах природно-кліматичних чи статистичних регіонів, тобто простір розглядався як «вмістилище» («контейнер»). Надалі акценти змістилися в бік картографування соціальних відмінностей та негараздів, згодом – до застосування просторового аналізу з метою пошуку просторових залежностей та закономірностей у поширенні соціальних негараздів, соціальної нерівності, просторової сегрегації та геттоізації, міграціях. У 1970-80-х роках відбувалося переосмислення категорії простору, який стали розглядати не як такий, де соціальні характеристики диференціюються (і відповідно картографуються), а де соціальні відносини «розгортаються», а сам простір формується в процесі соціальних відносин – відбувається «виробництво простору» (за А.Лефевром). Соціальні і просторові відносини надалі розглядаються як «співдетермінанти» [5], а проблеми, негаразди, нерівність не просто як «соціальні», що проявляються в «просторі» а як «соціально-просторові». Йдеться й про соціально-просторову діалектику, коли, з одного боку, люди створюють, модернізують простір, але з іншого – залежать від простору, в якому живуть і працюють⁴⁷.

Окремо слід загадати критичну соціальну географію, що зосереджує увагу на критиці капіталістичного суспільства, яке породжує і підтримує соціально-просторову нерівність, вивченні різноманітних соціальних ідентичностей, соціально-просторових практик, що їх формують, та просторів, де вони можуть бути виражені, закликаючи до шанування різноманіття можливостей.

Важливим аспектом змін є перехід від розрізненого вивчення певних соціальних явищ – расової чи гендерної диференціації, захворюваності чи поширення проституції, до інтеграції, коли всі ці складові розглядаються одночасно. Тобто соціальні відносини в просторі вивчаються одночасно як структуровані за расою, гендером, віком, статтю, класом, доходами, станом здоров'я тощо.

Водночас відбувається переосмислення, розширення розуміння певних категорій, зокрема перехід від географічного вивчення бідності до дослідження благополуччя, добробуту, від вивчення захворюваності – до дослідження здоров'я.

Так, наприклад, поряд із традиційною медичною географією виникла географія здоров'я, покликана з нових позицій розглядати категорію «здоров'я» у його взаємозв'язку не просто із розміщенням, а з врахуванням сутності певних місць (place-based approach), взаємозв'язку здоров'я та благополуччя, ширшого розуміння категорії «здоров'я» (а ніж просто як відсутності хвороб)⁴⁸.

⁴⁷ Knox P., Pinch S. *Urban Social Geography*. – Harlow: Pearson Education Ltd, 2010. – 373 p.

⁴⁸ Kearns R., Collins D. *Health geography // A companion to health and medical geography / Ed. by T. Brown, S. McLafferty, G. Oon*. – Blackwell Publishing Ltd., 2010. – P. 15-32.

Ряд вчених ведуть мову про ключові зрушення в соціальній географії після 1980-х років, зокрема «культурний поворот» («cultural turn»), подолання «дематеріалізації» та «деполітизації» соціальної географії, застосування деконструктивістських підходів [4; 6; 7]. «Культурний поворот» в соціальній географії передбачає, що «соціальне» не замінюється «культурним», а наче «переломлюється» через культурне. Культура розглядається як соціальний процес, в якому люди створюють свої ідентичності, визначають цінності та вірування, формують сенс свого власного світу [4]. Подолання «дематеріалізації» соціальної географії передбачає дослідження матеріальних наслідків соціально-просторової нерівності, матеріальності соціального життя. Подолання «деполітизації» соціальної географії – вивчення тих впливів глобалізації та неоліберального розвитку, які зумовлюють насильницькі результати щодо повсякденного життя та середовища життєдіяльності населення (які залишаються поза увагою за умови «політичного мовчання»). Застосування деконструктивістського підходу передбачає виявлення у текстах прихованих суперечностей, формування неоднозначних значень, дослідження повсякденних дій соціального насильства, просторів домінування та супротиву [6; 7].

Соціальна географія тісно переплітається з іншими галузями суспільної географії – економічною, політичною, урбаністичною [5-7]. Так, вивчення соціально-просторових феноменів передбачає врахування економічних умов соціального життя, економічного контексту (наприклад, географія споживання не може не брати до уваги питання економічної доступності товарів і послуг, а географія добробуту – доходи населення, ситуацію на ринках праці, стан кредитування тощо). Щодо політичної географії, то вважається, що будь-які дії в просторі мають політичний підтекст, а політика завжди пов'язана зі зміною («переробкою», переділом) простору. На перетині соціальної та політичної географії здійснюється теоретизація відносин «держава – суспільство – простір», впливу держави на повсякденні соціальні практики. Французький географ Ів Лакост (Yves Lacoste) відмічає, що саме через становлення соціальної географії відкрилась можливість критики держави. Якщо раніше географія була «на службі держави» (в тому числі реалізуючи державні інтереси через експедиції чи картографування земель), то соціальна географія виявилася тією «силою», яка може виступати проти держави і капіталу. Щодо урбаністичної географії, то фактично з неї і виникла соціальна географія – соціальна географія міст. Більшість соціальних процесів вивчалися і вивчаються у міських просторах.

Змінюються в часі і методичні підходи соціально-географічних досліджень. Традиційно соціальна географія значною мірою спирається на емпіричні дослідження. «Кількісна революція» 1960-х років сприяла значному поширенню кількісних методів дослідження в соціальній географії, зокрема кореляційно-

регресійного, факторного аналізу, а позитивістська методологія – генералізації, пошуку універсальних законів та закономірностей при вивченні поширення соціальних проблем в просторі. Згодом такий підхід зазнав критики через непереконливість доказів, неможливість виявити глибші причини соціальної нерівності, намагання відсторонитися від сприйняття соціальних проблем. Проте і нині кількісні методи широко використовуються в соціальній географії, особливо в контексті того, що полісімейкери більше довіряють «цифрам» [5].

З початку 1980-х років значного поширення набули якісні методи дослідження – опитування, глибинні інтерв'ю, фокус-групи, включені спостереження, наративи, текстуальні інтерпретації тощо. Якісні методи та гуманістична методологія відкрили можливість «дати голос» («to give voice») соціальним групам, що не мають достатньо прав і можливостей (наприклад, жінкам, гомосексуалістам, етнічним меншинам тощо). Такий підхід теж критикується – за недостатню строгість висновків, обмежену валідність, недостатній реальний вплив на зміну соціального життя знедолених.

Наприкінці 1990-х роках отримала розвиток так звана «нерепрезентативна» соціальна географія, що передбачає перехід до вивчення повсякденних практик, дослідження не тільки візуальних проявів, але й звуків, запахів, доторків, аналіз соціальних процесів через танці, слухання музики чи дитячі ігри, прогулянки, садівництво, вивчення не певного порядку, устрою (order), а процесу неперервного впорядкування (ordering).⁴⁹

В останні роки набуває поширення партисипативний підхід в соціально-географічних дослідженнях, що є відгуком на критику «продукування знань вченими для вчених». Даний підхід передбачає залучення до спільного виробництва знань тих, кого досліджують (наприклад, громадських активістів для вивчення соціальних рухів, протестних заходів чи партисипативного міського планування).⁵⁰

В цілому можна визначити такі *ключові фокуси сучасної соціальної географії* в світі:

– географія соціальних негараздів – дослідження поширення в просторі різноманітних соціальних проблем, соціальних хвороб (social problems, ills), виявлення територій їх підвищеної концентрації, але не тільки констатація, але й критика причин (передусім капіталістичного устрою), що їх зумовлюють;

⁴⁹ Thrift, N. Non-representational theory: Space, Politics, Affect. London: Routledge, 2007. – 338 p.

⁵⁰ Pain R., Kindon S. Participatory geographies // Environment and Planning A. – 2007. – Vol.39. – P. 2807-2812.

- географія соціальних відмінностей та різноманіття (difference and diversity) – дослідження соціального поділу за расою, етнічністю, гендером, віком, статтю, станом здоров'я тощо;
- географія добробуту (wellbeing) – дослідження матеріального та емоційного благополуччя (географія здоров'я/захворюваності, безпеки/ризиків/вразливості, задоволення/страху тощо);
- географія соціальної справедливості (social justice) – дослідження різноманітних аспектів соціально-просторової нерівності, виключності тощо;
- цілісне вивчення просторів з точки зору впливу на соціальні відмінності та зміни під впливом соціуму, прояву соціальних норм (наприклад, ставлення до гомосексуальності чи безхатченків) на різних масштабах (будинки, публічний простір, житловий масив, територіальна громада тощо), вивчення повсякденних життєвих практик.⁵¹

Водночас змінюються дослідницькі акценти і в окремих галузях соціальної географії. Так, наприклад, Сучасними напрямками *медико-географічних досліджень* є:

- вивчення здоров'я, його культурних/гуманістичних аспектів, зв'язку «місця» (place), «здоров'я» (health) і «благополуччя» (wellbeing);
 - дослідження попередження захворюваності та травматизму, виробництво та підтримка здорового середовища проживання та зайнятості, а не констатація захворюваності;
 - зміщення акцентів з вивчення виробництва медичних послуг (охорони здоров'я) на їх споживання, вивчення просторової дифузії медичних послуг до місць проживання, роботи, громади, трансформації лікарняного середовища;
 - вивчення прав і можливостей окремих індивідів щодо стану їх здоров'я («здоровий вибір») з точки зору їжі, повсякденного життя, сексуальної поведінки чи захисту від сонця тощо);
 - вивчення емоційних аспектів здоров'я/благополуччя;
 - вивчення впливу інституцій на врахування ризиків природного середовища;
 - дослідження терапевтичних ландшафтів (therapeutic landscapes), місць зцілення (healing)
 - вплив змін клімату на здоров'я населення, насамперед, старших вікових груп.
- У *гендерній географії* сучасними ключовими фокусами є:
- дослідження гендерної ідентичності, яка змінюється і пристосовується до культурних процесів та асоціюється з виглядом, місцем і діями;

⁵¹ Smith S.J., Pain R., Marston S.A., Jones J.P. Introduction: Situating Social Geography // The SAGE Handbook of Social Geographies. – London: SAGE Publications, 2010. – P. 1-39; Ley D. Social Geography // The Dictionary of Human Geography / Ed. by D. Gregory, R. Jonston, G. Pratt, M. Watts, S. Whatmore. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. – P. 692-694; Panelli R. Social Geography // Encyclopedia of Human Geography / Ed. B. Warf. – London: SAGE Publications, 2006. – P. 430-434; Pitzl G.R. Social Geography // Encyclopedia of Human Geography. – Greenwood Publishing, 2004. – P. 231-232.

- дослідження багатограних гендерних відносин у всіх сферах життя залежно від ситуації та поєднання расових, класових, релігійних, статевих, національних та інших соціальних і географічних відмінностей;
- дослідження маскулінізму, розбіжностей між чоловіками в просторі та часі;
- вивчення гендерних особливостей міграцій у найрізноманітніших аспектах – від сільської місцевості до світових міст, від міграцій домогосподарок до міграцій жінок-академіків;
- оцінка гендерної нерівності, її просторових проявів та динаміки з точки зору взаємовпливу територіальної соціально-економічної та гендерної нерівності на соціальний розвиток регіонів.

Питання для самоперевірки знань:

1. Коли виник термін «соціальна географія»?
2. Які напрями та підходи лежать в основі формування соціальної географії?
3. Як і чому змінювалися фокуси соціально-географічних досліджень у ХХ столітті?
4. Назвіть особливості соціально-географічних досліджень у радянський період.
5. Як Ви розумієте поняття «культурний поворот» в соціальній географії, подолання «дематеріалізації» та «деполітизації» соціальної географії?
6. У чому сутність соціально-просторової діалектики?
7. Охарактеризуйте ключові фокуси сучасної соціальної географії в світі.

Рекомендована література:

1. НСМЕЦЬ Л.М., СЕГІДА К.Ю., ГУССЕВА Н.В. Основи соціальної географії: навчальний посібник. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 235 с.
2. ОЛІЙНИК Я.Б., СТЕПАНЕНКО А.В. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 204 с.
3. ШЕВЧУК Л.Т. Соціальна географія: Навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
4. AITKEN S., VALENTINE G. Approaches to Human Geography. London: SAGE Publications, 2006. – 349 p.
5. SMITH S.J., PAIN R., MARSTON S.A., JONES J.P. (Eds.) The SAGE Handbook of Social Geographies. – London: SAGE Publications, 2010. – 614 p.
6. DEL CASINO JR. V. Social Geography: A Critical Introduction. – John Wiley & Sons, 2009. – 336 p.
7. DEL CASINO JR. V.J., THOMAS M., CLOKE P. PANELLI R. (Eds). A Companion to Social Geography. – John Wiley & Sons, 2011. – 568 p.

Тема 3

КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Ключові терміни: *простір, менталітет соціуму, сприйняття простору, простір життєдіяльності, субстанційна та реляційна концепції простору, географічний простір, соціальний простір, багатовимірний фазовий простір; метрики простору, місцеположення, континуальність та дискретність географічного простору, вимірність географічного простору, просторова організація суспільства, інформаційний простір; ознаки соціальних систем, властивості соціальних систем, соціогеосистема, суспільні компоненти соціогеосистем; соціально-географічний процес, часова шкала, соціальний час, складові соціогеопроесу.*

-
- 3.1. Значення поняття простору в житті людини і соціуму, його еволюція
 - 3.2. Географічний та соціальний простір, просторова організація суспільства
 - 3.3. Концепція соціогеосистем
 - 3.4. Концепція соціально-географічного процесу
-

3.1. Значення поняття простору в житті людини і соціуму

Простір є складною філософською категорією, яка має багато визначень. Найпоширенішими є такі визначення простору:

- *форма споглядання і сприйняття представлення речей, основний фактор вищого емпіричного дослідження*⁵²;
- *спосіб існування об'єктивного світу, який нерозривно пов'язаний з часом*⁵³;

⁵² Новая философская энциклопедия. – Электронная библиотека ИФ РАН, 2001. [Електронний документ]. – Режим доступу: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASHad66b85a4897af25e87aad>

– фундаментальне (поряд з часом) поняття людського мислення, що відображає множинний характер існування світу, його неоднорідність; множина предметів, об'єктів, що дані у людському сприйнятті одночасно, формують складний просторовий образ світу, який є необхідною умовою орієнтації будь-якої людської діяльності⁵⁴;
- все те, що загальне для всіх переживань, що виникають завдяки органам почуттів⁵⁵.

Поняття простору для кожної людини є, можливо, одним з найважливіших. Воно усвідомлюється змалку і супроводжує все життя у вигляді підсвідомих актів просторової орієнтації та ідентифікації. Людина живе у тривимірному «фізичному» просторі, де важливо кожному мати знати своє місцеположення, розуміти, що інші люди і предмети знаходяться відносно нас «справа – зліва», «ближче – далі», «вище – нижче» тощо. У цьому просторі визначаються відстані, розміри і форми, взаємне розміщення предметів, явищ і відповідно до цього приймаються рішення і формуються вчинки та поведінка людини.

Характер географічного середовища і особливості географічних об'єктів у ньому створюють широкий спектр раціонального і емоційного сприйняття простору.

Наприклад, широкий степ і вузькі гірські ущелини зовсім по-різному впливають на людей, на їхні настрої, відчуття безпеки і моральні настанови, менталітет.

Особливо важливим є усвідомлення ролі простору у формуванні менталітету людини і суспільства. Індивідуальні моральні і ментальні настанови формуються під впливом суспільної думки, а також власних потреб і цінностей. Формування менталітету сучасної цивілізації повинно здійснюватися на основі загальнолюдських, загальноцивілізаційних цінностей, без чого неможливе об'єднання різних соціумів для розв'язання таких грізних глобальних явищ, як тероризм, голод, наркоманія, злочинність, екологічні кризи тощо. Лише менталітет соціуму може виконувати функцію регулювання світоглядних і поведінкових основ сучасної цивілізації, забезпечивши, таким чином, розповсюдження й пріоритет загальнолюдських, цивілізаційних цінностей в світі. Це повинно бути наріжним каменем геополітичних і соціально-

⁵³ Новая философская энциклопедия. – Электронная библиотека ИФ РАН, 2001. [Електронний документ]. – Режим доступу: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASHad66b85a4897af25e87aad>

⁵⁴ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики 2004. – 1072 с.

⁵⁵ Философский энциклопедический словарь. – 2010. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophy/articles/49/prostranstvo.htm>

економічних перетворень у соціосфері для забезпечення збереження екологічно сприятливих умов життя сьогоденних і майбутніх поколінь.

Менталітет – категорія міждисциплінарна й це має особливе значення для всіх наук, що беруть участь у розв'язанні соціально-політичних, економічних, екологічних проблем. В той же час, менталітет знаходить своє втілення в культурі того чи іншого етносу, соціуму. Культура відповідного соціального середовища вміщує в собі науку, релігію, освіту тощо, формуючи, таким чином, морально-етичні, естетичні та інші норми поведінки. Враховуючи значний вплив природно-географічних умов на особливості формування культури окремих етносів, на її регіонально-територіальні відмінності, можна говорити про *ментальний простір соціуму*, що й є предметом дослідження соціальної географії. Без детального дослідження цього питання, неможливо правильно виробити стратегію стійкого розвитку окремих регіонів і цивілізації в цілому.

Менталітет соціуму (особливо його регіональні складові) має чітко виражені *просторово-часові особливості*, в межах яких формується своя особлива система досить стабільних пріоритетів і цінностей.

Наприклад, менталітет кримських татар, як корінних мешканців кримського регіону, визначає в якості таких пріоритетів необхідність повернення на свою малу батьківщину й активної участі у розвитку цього регіону України. ВУ даному випадку мова йде не тільки про історичну причетність татарського населення до сучасного кримського регіону, але й про конкретний соціально-географічний простір формування його на даній території як самостійного етносу.

Отже, культура як квінтесенція менталітету формується на конкретній території, в конкретних природно-історичних і соціально-економічних умовах, тому менталітет також є предметом вивчення соціальної географії.

Окрім виконання менталітетоформуючої функції простір означає для людини свободу вибору, переміщення. З цим поняттям асоціюються поняття волі і свободи, які для людини завжди були необхідними ознаками духовного комфорту і незалежності. Сприйняття простору залежить від ступеня узагальнення суб'єкту – від особистості до будь-якого соціуму.

Так, для особистості існує кілька рівнів відображення простору, які мають велике значення в усвідомленні комфортності і соціальної безпеки людини. Найменшим за обсягом є фізичний простір, який займає тіло людини і сприймається у відчуттях болю, тілесного задоволення, м'язової втоми тощо. Він важливий з точки зору усвідомлення самопочуття. Психологи виділяють за критеріями спілкування рівні особистого простору від інтимного до громадського спілкування. Наприклад, інтимний простір оточує людину оболонкою товщиною до кількох десятків сантиметрів і будь-яке проникнення в нього сторонньої людини сприймається як загроза. Спілкування у цьому просторі відкрите тільки для найближчих друзів і родичів.

Натомість простір громадського спілкування має радіус від кількох метрів і є комфортним, наприклад, для громадських виступів, лекцій тощо.

Найбільш важливим для особистості є простір помешкання, де вона може відчувати комфорт і певну захищеність. Як правило, до такого простору належить житло, територія садиби, клаптик власної землі, які офіційно належать господарю, недоступні для інших і дають йому і членам родини притулок у всіх випадках і життєвих ситуаціях. Власні стіни надають людині впевненості, відчуття безпеки і оптимізму. Не випадково люди, позбавлені власного помешкання, відчувають себе неповноцінними, безпритульними, незахищеними і легко впадають у депресію. Зважаючи на величезне психологічне значення цього, у правовому суспільстві приватна власність, зокрема на житло, є одним з найважливіших пріоритетів і елементів соціальної безпеки особистості. Отже, побутове сприйняття простору на рівні особистості є надзвичайно різноманітним та індивідуальним.

Дещо по-іншому сприймається простір на рівні соціуму. Тут визначальним є поняття власної території, яке закріплювалось в людині протягом всієї історії соціогенезу.

В умовах первіснообщинного ладу кожен рід ретельно охороняв і намагався розширити свої землі, від яких часто залежав не тільки добробут, але й життя членів роду. Племя, що втратило свою територію, було приречене на вимирання. Можливо, вже тоді у свідомості наших далеких пращурів склалося сакральне сприйняття простору, як умови і гарантії виживання. Пізніше частіше всього саме боротьба за територію і її природні ресурси була головним мотивом і визначальною причиною міжнародних конфліктів і війн – з часом змінювалися тільки технічні засоби, масштаби і наслідки бойових дій.

Цікавим є процес формування ієрархічної структури соціального сприйняття простору, який складається з суми особистих просторів членів соціуму і за принципами системного підходу має властивість емерджентності.

Дійсно, сукупність садиб створює поселення, кожен мешканець якого сприймає не тільки особистий простір власного помешкання, але й простір всього поселення як «свій» власний простір, що надає йому певну свободу дій. Так формуються простори хуторів, сіл, селищ, містечок, міст, великих міст, тощо. Врешті-решт, існує такий рівень укрупнення простору, коли територія-простір набуває цінності з точки зору прояву ознак природних систем, наприклад, існування певних природних ресурсів. Як правило, вже на цьому рівні починає «працювати» адміністративний поділ території – межі сільрад, міськрад, сільських і міських районів, областей, країни, організаційно і юридично закріплюють певні територіальні права і взаємостосунки адміністративно-територіальних одиниць різного рівня ієрархії. Слід підкреслити, що адміністративний поділ забезпечує виконання важливих соціальних функцій на відповідних територіях, наприклад, управління, обліку, забезпечення, організації, регуляції тощо. Його штучний характер створює певні протиріччя між природними системами і суспільством, але з точки зору функціонування держави він є необхідним і являє собою об'єкт оптимізації в залежності від особливостей розвитку суспільства.

Сприйняття простору людиною є векторним, тобто, в будь-якій ситуації кожна людина усвідомлює своє місцеположення і просторові дії на всіх ієрархічних рівнях, починаючи з особистісного і закінчуючи загальнодержавним

або навіть міжнародним. З цього випливає, що важливу роль у формуванні поведінки особистості відіграє актуальність пріоритетів різних рівнів простору. В залежності від цього людина може бути егоїстом (пріоритет особистісного простору), патріотом свого міста, району, області, країни, або мати космополітичні погляди.

Далі слід проаналізувати інтегративну, узагальнюючу, об'єднуючу властивість простору. В методологічних концепціях сучасної науки простір не може бути порожнім – він обов'язково чимось наповнений. Тому всі об'єкти, що знаходяться у просторі, розглядаються як об'єднані просторово, тобто, як такі, що належать *одному просторові*. Такий підхід дозволив розширити поняття простору на сукупність однорідних подій, явищ, процесів тощо за принципами їх подібності і системності.

Так, наприклад, з'явилося поняття «освітній простір», що об'єднує всі процеси, засоби, технології і ресурси, пов'язані із сферою освіти, незалежно від їх позиціонування у фізичному просторі. При необхідності для врахування останнього і уточнення просторового масштабу до цього поняття додають відповідну «просторово-ієрархічну» прив'язку – міський, районний, обласний, державний, міжнародний тощо. Так само «простір подій» означає множину подій, які можуть відбутися у даних умовах. «Етнічний простір» об'єднує людей за національною ознакою незалежно від їх місцезнаходження у фізичному просторі тощо.

Вся історія людства супроводжувалась намаганням усвідомити властивості і значення простору у власному житті. Для первісних людей, які сприймали навколишнє природне середовище як вороже, де відбувалися загадкові загрозливі явища і події, і в той же час – як джерело задоволення свої примітивних потреб, просторова орієнтація була необхідна для того, щоб протистояти невідомим силам природи, знайти притулок і захист від загроз, відшукати необхідні їстівні корінці, дичину і воду тощо. Так поступово складався сакральні-міфологічний образ простору, в якому протиставлялися «добрі» і «світлі» напрямки «злим» і «темним».

Наприклад, «верх» як образне втілення всього небесного, що допомагає і захищає людей, протиставлявся «низу» як образу земних і підземних ворожих сил. Так само східний напрямок вважався священним, провісником добра, а західний – уособленням зла. Поступово ці уявлення набували поетично-міфологічного забарвлення, сакральні властивості простору і природи пов'язувалися з добрими і поганими духами, божествами і богами.

Наявність у просторі сакральних символів, пов'язаних з долею людини і соціальних груп, надає простору певної соціалізації, яка вимагає для отримання бажаного результату виконання певних дій – ритуалів, церемоній, обрядів тощо. У цьому просторі існував певний сакральний центр (наприклад, стійбище), який був захисником окремої людини або соціальної групи.

Для первісних людей простір був *впорядкованим* – заповненим предметами, явищами, божествами і розглядався у цілому як протистояння хаосу, безладу, невідомій і страшній порожнині. Заповнення простору міфічними образами поряд з реальними природними об'єктами звичайно не сприяло його істинному відображенню – люди скоріше створювали уявний простір, у якому жили об'єкти їхнього поклоніння. Так формувалося релігійно-міфологічне сприйняття світу і простору. З часом воно урізноманітнювалось, виникали все більш складні і узагальнені сакральні образи, релігійні ритуали, формувалося язичество. Людина через все більш складну діяльність у природному середовищі набувала досвіду, пізнавала різні сторони природних явищ, навчалася їх використовувати для своїх потреб. З розвитком спеціалізації (землеробство, тваринництво, мисливство, ремесла тощо) поглиблювались знання про простір, виникали нові релігійні концепції тощо.

Для первісного соціуму – людських племен, родів, спільнот однією з найважливіших священних цінностей була територія – власний *простір життєдіяльності*. Він забезпечував людей всіма необхідними ресурсами, предметами діяльності, захистом, тобто, був матеріальною і духовною основою життя племені, роду, поселення і тому ретельно охоронявся і захищався. З розвитком комунікації між окремими спільнотами людей особливого значення набули кордони, які вже до виникнення держав виконували функції територіальної ідентифікації і забезпечення цілісності території. Але протягом багатьох тисячоліть простір в усвідомленні людей залишався вмістилищем реальних об'єктів і міфічних образів.

З часом, по мірі накопичення емпіричних знань і досвіду, люди почали задумуватись над тим, що являє собою світ, у якому вони живуть, як він влаштований, що керує природними явищами тощо. Це були перші кроки реального пізнання світу, простору і спроби узагальнення накопиченого знання. Залишаючись в полоні релігійно-міфічних образів, людський розум пробудився для пізнання дійсності. Формувалися передумови для переходу *від релігійно-міфічного сприйняття простору до його натурфілософського усвідомлення*.

В історії людства цей етап розпочався в античну епоху, коли сформувалися перші наукові концепції простору. Перша з них розглядала простір як вмістилище – порожнину, в якій рухається різні тіла.

Цю концепцію простору відстоювали Демокрит, Епікур, Лукрецій та інші античні філософи, які стояли на позиціях атомізму. Протилежну концепцію простору створив Аристотель, який заперечував атомізм. За Аристотелем порожнина існувати не може, тому його простір заповнений місцями, які займають різні тіла.

Практично ці концепції започаткували *субстанційний* і *реляційний* підходи до сприйняття і розуміння простору, які розвивалися впродовж багатьох століть.

Слід зазначити, що велику роль в усвідомленні простору відіграла геометрія Евкліда. Завдяки їй метрика простору вперше стала аналітичною і опосередкованою. Великий вплив на усвідомлення простору внесла відома геоцентрична система світоустрою Птолемея, яка стала першою математичною моделлю світу і переважала в природознавстві аж до середини XVI ст. Зокрема, в ній простір розглядався як скінчений.

Концепції простору формувалися і в інших культурах світу. Так, давньокитайські і давньоіндійські філософські системи мали численні концепції простору, які формувалися під впливом критичного відношення до його міфологічного сприйняття і призвели до початку наукового пізнання простору.

Середньовіччя внесло релігійні і моральні критерії в усвідомлення простору, що по суті успадковували сакральні уявлення первісних людей.

Так, у багатьох релігіях світу, які сформувалися і розвивалися в цей час, просторові напрямки мають певний сенс. Наприклад, «низ» символізує пекло, «верх» – божественний простір, «схід» – рай, а «захід» – страшний суд. Відбувся перехід до сповідання ідеї Божественного створення простору.

Епоха Ренесансу принесла секуляризацію уявлень про простір. Почався швидкий розвиток природознавства і формування механістичної картини світу, які потребували нових підходів до розуміння і пізнання простору.

Цьому сприяли роботи і погляди Дж. Бруно, Г. Галілея, Н. Коперніка, І. Кеплера. Зокрема, розвивалися субстанційна і реляційна концепції простору, започатковані античними вченими. Так, І. Ньютон у своїй механістичній натурфілософії розглядає простір як порожнє вмістище, незалежне від тіл, що рухаються у ньому. Таким чином, І. Ньютон на більш високому науково-філософському рівні підтримує уявлення античних атомістів. Р. Декарт вважає просторову протяжність одним з атрибутів матерії, що надає їй геометричного розуміння. Г. Лейбніц найбільш послідовно відстоював реляційне розуміння простору, як відношення місць, що займають тіла.

У XVIII ст. сприйняття простору формувалося під впливом стрімкого розвитку фізики і математики. Саме в цей час формулювались основні закони розвитку світу, їх формалізація вимагала врахування просторових параметрів, наприклад як просторових похідних (градієнтів) діючих сил.

Чергового імпульсу у розгляд простору внесла розробка у першій половині XIX ст. М. Лобачевським, К. Гаусом, Б. Рیمانом та іншими математиками неевклідової геометрії, яка суттєво змінила уявлення про метрику простору.

Вирішальною віхою у розвитку сучасних уявлень про простір стало створення А. Ейнштейном загальної теорії відносності, яка довела єдність простору і часу. Зокрема, виходячи з цієї теорії, відносними треба визнати

лінійні розміри, час і одночасність подій. Поява загальної теорії відносності призвело до створення у ХХ ст. нової наукової картин світу, в якій головним конструктом став чотирирівимірний простір-час. Саме у ХХ ст. виникло абстрактне поняття *математичного простору* з безкінечною вимірністю, яке стало дієвим інструментом аналізу і опису складних багатовимірних об'єктів, до яких відносяться і соціально-географічні об'єкти.

Не дивлячись на безперечні досягнення сучасної науки, і сьогодні залишаються дискусійними такі проблеми, пов'язані з усвідомленням простору, як остаточне вирішення природи простору (субстанційна чи реляційна), вимірність простору, можливість замкненості Всесвіту, дискретність простору на рівні мікросвіту тощо.

Поняття простору вже давно переступило межі фізичного (механістичного) феномену, внаслідок чого виникло поняття так званого *спеціального простору*, яке використовується у предметних концепціях різних наук. Для географії таким поняттям є *географічний простір*. В соціальній географії оперують поняттям «*соціальний простір*»⁵⁶, який є *простором розвитку соціуму, соціальних подій, соціальних систем і їх складових*. Цей простір нелінійний і багатовимірний. Слід підкреслити, що вживання поняття простору у такому аспекті взагалі не є строгим і ґрунтується на його інтуїтивно зрозумілій об'єднувальній здатності.

Найвищим рівнем абстрагування поняття простору є *багатовимірний фазовий простір*, який використовується в науці й техніці для опису складних систем і процесів засобами формальної логіки і математики. Його застосування дає можливість більш детально дослідити глибинні механізми і закономірності взаємодії різних об'єктів, що є недосяжним при оперуванні у звичайному тривимірному фізичному просторі.

В цілому поняття простору має визначальне значення, його використовують практично всі науки, але в різних предметних концепціях. Щодо географії, то простір є ключовим поняттям, без нього вона просто не існує. Проте географія як синтетична наука не просто запозичила поняття простору з філософії, а творчо його розширила і створила власну фундаментальну концепцію географічного простору. Шлях до неї був непростим і тривалим. Ще античні вчені розуміли, що географія перш за все досліджує просторові аспекти природних явищ і процесів. Ці уявлення були емпірично

⁵⁶ Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. – К., 2000. – 204 с.; Немець Л. М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.; Немець Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.; Топчів О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. – Одеса, 2005. – 632 с.; Топчів О. Г. Основи суспільної географії: Підручник. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.; Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.; Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

підтвержені в епоху Великих географічних відкриттів, коли відбувалося стрімке розширення географічної картини світу і накопичення велетенської маси фактичного матеріалу, дуже важливого для природознавців і географів, зокрема. Для його усвідомлення, аналізу і узагальнення знадобилося кілька сотень років. І тільки у XVIII столітті І. Кант зміг дати перше наукове обґрунтування хорологічної парадигми в географії, яка зусиллями багатьох наступних поколінь географів у XX столітті трансформувалася і стала основою концепції географічного простору.

Багатовимірний ознаковий простір останніми десятиліттями все частіше використовується і в географії. Особливо далеко просунулася у цьому напрямі соціальна географія (наприклад, [3; 4]), яка досліджує переважно багатовимірні явища і процеси. Але географія застосовує власну концепцію географічного простору, яка розроблялась і вдосконалювалась багатьма поколіннями географів і на сьогодні є найбільш повним втіленням і відображенням хорологічної парадигми⁵⁷.

Отже, у XX ст. остаточно сформувалося поняття чотиривимірного континуального простору-часу, у якому три однорідні просторові координати доповнюються координатою часу і тому всі явища розглядаються у динаміці – як процеси. Якщо у загальній науковій картині світу простір час (і, відповідно, синхронність) розглядаються, як відносні феномени, що залежать від вибору системи координат і відносної швидкості руху, то в географії ці поняття «приземлені», бо географія поки що не досліджує матеріальні об'єкти з відносними швидкостями руху, близькими до швидкості світла.

⁵⁷ Боков В.А. Пространственно-временная организация геосистем: Учебное пособие. – Симферополь: СГУ, 1983. – 56 с.; Боков В.А. Формы проявления пространственно-временной эмерджентности геосистем // Методологические проблемы современной географии. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 47-52.; Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : Монографія у 2-х т. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – т.1. – 431 с.; Костинский Г.Д. Идея пространственности в географии // Изв. РАН. Сер. геогр. – 1992. – № 6. – С. 31-40; Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.; Немець К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі. Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.; Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с.; Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – Киев–Одесса: Высшая школа, 1988. – 187 с.; Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии. – М.: Прогресс, 1968. – 392 с.; Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.; Шредингер Э. Пространственно-временная структура Вселенной. – Новокузнецк: ИО НФМИ. – 2000. – 220 с.

3.2. Географічний та соціальний простір, просторова організація суспільства

Одним з найважливіших понять географічної методології є *географічний простір* –

сукупність місць географічних об'єктів та відношень і взаємодії між ними (відмінність від фізичного простору – відношення і зв'язки об'єктів).

Об'єктом аналізу в географічному просторі є: *місцеположення об'єктів, топологічні і позиційні (відстань, сусідство) властивості.*

Відстань може розглядатися як метрична характеристика географічного простору (наприклад, евклідова відстань), або топологічна – сусідство різного порядку (зокрема, сусідство першого порядку – суміжність). У багатовимірному просторі використовуються багатовимірні метрики, а також неметрична відстань (міра Геммінга⁵⁸) – за кількістю співпадаючих ознак об'єктів.

Континуальність (неперервність) географічного простору нерозривно пов'язана з поняттям поля географічних параметрів об'єктів, під яким розуміється сукупність точок у межах поля, координатам яких відповідають певні значення параметру географічних об'єктів. У ширшому розумінні географічне поле відображає вплив одного об'єкту, взаємодію різних об'єктів, просторовий розподіл певного географічного параметру або компонента, характерних ознак тощо. Протилежне поняття – *дискретність географічного простору* – пов'язане з просторовим представленням сукупності окремих географічних об'єктів (таксонів).

Суттєве значення у просторовому аналізі має *вимірність географічного простору*. Розрізняють:

- нульвимірний простір – точковий (географічні об'єкти – точки);
- одновимірний простір – лінійний (відстані, переміщення, зв'язки);
- двовимірний простір – площинний (територіальне поширення географічних явищ);
- тривимірний простір – об'ємний (аналог фізичного простору);

⁵⁸ Відстань Геммінга вимірює мінімальну кількість заміन, необхідних для зміни одного рядка слів в інший, або мінімальну кількість помилок, які могли перетворити один рядок в інший.

- багатовимірний (віртуальний, умовний тощо) простір – використовується для багатовимірних класифікацій, формалізацій, систематизацій, аналізу.

Важливим елементом просторового аналізу є з'ясування *просторової організації* соціальних, господарських і природних систем, під якою розуміються:

- визначення місцеположення соціально-географічних об'єктів;
- визначення взаємозв'язку і просторових взаємовідносин соціально-географічних об'єктів;
- з'ясування закономірностей формування просторової структури поєднань (асоціацій, комплексів, систем) соціально-географічних об'єктів;
- характеристика функціонування територіальних суспільних утворень у часі – рух суспільно-географічних об'єктів у просторово-часовому континуумі, тобто, особливості їх розвитку, функціонування і взаємодії.

Таким чином, *географічний простір* є тим середовищем, у якому *існують, функціонують і взаємодіють соціально-географічні об'єкти*.

З концепції географічного простору впливає щонайменше дві важливі тези:

- просторовий аналіз є головним і необхідним методом географічного дослідження і поза ним воно втрачає сенс; цією тезою, зокрема обґрунтовується сутність географічного підходу щодо обов'язковості розгляду просторових особливостей досліджуваних явищ і процесів⁵⁹;
- повнота розгляду і аналізу взаємодії географічних об'єктів пропорційна кількості та інформативності полів їх ознак, тобто, чим більше параметрів об'єктів використовується для кількісного аналізу, тим надійнішим є результат; мається на увазі, що параметри географічних об'єктів повинні характеризувати максимально можливу кількість різноманітних ознак⁶⁰.

⁵⁹ Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Х., Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.; Немец К. А., Немец Л.М., Немец О.К. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-31; Немец К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі. Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.; Топчів О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. – Одеса, 2005. – 632 с.; Топчів О. Г. Основи суспільної географії: Підручник. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.; Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: Монографія. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.; Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с. та інші.

⁶⁰ Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Х., Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.

Остання теза обґрунтовує необхідність міждисциплінарного підходу у дослідженні взаємодії географічних об'єктів. Це означає, що поняття географічного простору доцільно розширити на багатовимірний випадок, що відкриває нові можливості географічного дослідження, особливо в тих галузях географії, які за визначенням об'єктно-предметної області є міждисциплінарними [3]. До таких галузей належить і *соціальна географія*.

Перехід до багатовимірного варіанту представлення поняття географічного простору означає, що його базис (система координат) утворюється множиною параметрів ознак досліджуваних географічних об'єктів. Оптимальне конструювання такого (аналітичного) простору можливе з урахуванням змістовного наповнення блоків координат. Тоді, в залежності від мети дослідження і наявних вихідних даних географічний простір розкладається на кілька складових (рис. 3.1). На першому рівні виділяється фізико-географічний простір, якщо координати характеризують тільки природні системи, або суспільно-географічний, коли наявні блоки координат природних і суспільних систем. Цілком зрозуміло, що у першому випадку мова йде про фізико-географічне дослідження, а в другому – про суспільно-географічне. У зв'язку з тим, що в суспільно-географічних дослідженнях все частіше використовуються міри і методи теорії інформації, обов'язковим стає блок інформаційних координат. З урахуванням цього отримуємо *інформаційно-суспільно-географічний простір*, а у його межах залежно від специфіки суспільно-географічного дослідження (мети і набору вихідних даних) можна виділяти *інформаційно-соціально-географічний* або *інформаційно-економіко-географічний* простори. За необхідності можна використовувати навіть більш вузькі за змістом блоки координат – демографічні, освітні, охорони здоров'я, соціальної безпеки тощо, що дає можливість аналізувати різні предметні «зрізи» соціально-географічного процесу.

Оскільки протягом останніх десятиліть в життєдіяльності суспільства, соціуму, окремої людини суттєво посилилася роль інформації та інформаційного обміну, доцільно детальніше розглянути інформаційний різновид простору.

Інформація, як об'єкт інформаційного обміну і як надзвичайно складне та різноманітне поняття, не має однозначного визначення. Частіше всього її розуміють як певні знання, відомості, повідомлення, що передаються різними методами та засобами від джерела (суб'єкту) до отримувача (об'єкту) і зменшують невизначеність певних явищ, процесів чи систем. За визначенням ЮНЕСКО, інформація – це «...універсальна субстанція, що пронизує всі сфери людської діяльності, слугує провідником знань та думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння та співробітництва, утвердження стереотипів мислення та поведінки». Саме в такому сенсі інформація циркулює в соціумі. В

іншому розумінні інформація є мірою різноманіття, неоднорідності, мінливості, організованості, впорядкованості тощо систем, яка віддзеркалює і визначає напрям та інтенсивність змін їхнього стану.

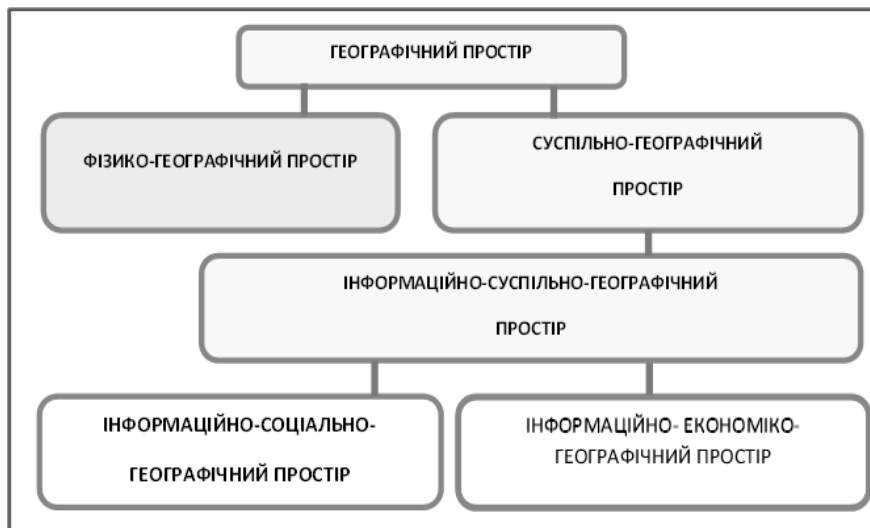

Рис. 3.1. Схема семантичної ідентифікації географічного простору (за [3])

Інформаційний простір визначається як сукупність суб'єктів інформаційної взаємодії або впливу, інформаційної інфраструктури, що забезпечує можливість інформаційного обміну між суб'єктами суспільних відносин.⁶¹ Він характеризується такими особливостями: має частково нематеріальний (віртуальний) характер; має глобальний вимір (в ньому відсутні фізичні кордони); є доступним всім суб'єктам інформаційної взаємодії; в ньому відсутні або малоефективні обмеження, зумовлені інституціональними (держави, міждержавні об'єднання тощо) чи природними (гори, океани тощо) перешкодами; може поділятися за різними критеріями (інформаційні носії, групи суб'єктів, специфіка інформації тощо).

Рівень розвитку інформаційного простору сьогодні має вирішальний вплив на всі сфери суспільного буття, від нього залежать соціальна безпека, соціальні настрої, соціально-політичні рухи, поведінка людей і формування їхніх потреб тощо. Глобальний інформаційний простір є потужним чинником глобалізації.

⁶¹ Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. – М.: МИФИ, 2003. – 388 с.

Основними структурними елементами інформаційного простору є інформаційне поле (сукупність всієї зосередженої у даному об'ємі інформації) та інформаційний потік (сукупність інформації, що переміщується в інформаційному просторі каналами комунікації). В організаційно-технічному аспекті структура інформаційного простору складається із сукупності баз і банків даних, технологій їх ведення і використання; інформаційно-телекомунікаційних систем, мереж; додатків; організаційних структур. Інформативний простір соціогеосистем містить одиниці інформаційного простору, що генерують інформацію (ЗМІ, лідери громадської думки, експерти, виробники спеціальної інформації); канали комунікацій; області (формується за певними соціально-психологічними принципами).⁶²

3.3. Концепція соціогеосистем

Концептуально узагальнений об'єкт соціальної географії можна представити у вигляді двох компонентів – як *систему (соціогеосистему)*, у якій відбувається *соціально-географічний процес*. Сукупність явищ з просторовими та іншими відношеннями на фіксований момент часу відображають статичний стан системи, у якій вони спостерігаються. Якщо ж явища аналізуються у розвитку, можна спостерігати динаміку систем, тобто, процес їхнього розвитку. Розглянемо окремо концептуалізацію цих двох понять – соціогеосистеми та соціально-географічного процесу.

Соціальні системи принципово відрізняються тим, що до їх складу входить особливий соціальний елемент – *людина*, яка наділена свідомістю і розумом і тому здатна взаємодіяти з іншими людьми і з навколишнім соціальним і природним середовищем цілеспрямовано, використовуючи різні інформаційні канали і зв'язки. Цілеспрямованість передбачає постановку цілі і подальший пошук оптимальних шляхів її досягнення. Це властиво не тільки окремим індивідам, але й соціальним системам у цілому.

Соціальні системи мають низку *специфічних ознак*:

- наявність цілі (мети, ідеалу), яка визначає функціонування системи протягом деякого часу;
- ієрархічну структуру з чітко визначеними співвідношенням і взаємодією елементів і підсистем, що формується свідомо з урахуванням головної мети соціальної системи;

⁶² Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. – М.: МИФИ, 2003. – 388 с.

- цілеспрямоване управління – свідоме утримання системи у заданому інтервалі параметрів її функціонування;
- значний вплив ментальних і психологічних факторів, що зумовлює суб'єктивний характер поведінки і рішень, що приймаються;
- можливість творчого вирішення різних проблем.

Крім цього соціальні системи вирізняються такими властивостями:

- дуже швидкою і важко передбачуваною динамікою;
- періодичними фазовими переходами (соціальними революціями, змінами пріоритетів суспільства, кризовими явищами в економіці, соціальній сфері тощо);
- зростаючим цілеспрямованим впливом на природне середовище, який часто має деструктивний характер;
- високим рівнем мобільності у всіх відношеннях, що зумовлює нерівноважний стан соціального середовища;
- значною варіабельністю їх компонентів, що вносить додаткові протиріччя і створює конфліктні ситуації;
- впливом суб'єктивних факторів, які вносять додаткові збурення у соціум тощо.

Стосовно зазначених вище ознак і властивостей необхідно відмітити, що інші типи систем (без соціальних елементів) теж можуть мати, наприклад, ієрархічну структуру, але вона формується завдяки дії інших системоутворюючих факторів без свідомого спрямування. Те саме можна відзначити і відносно управління – у всіх великих відкритих природних системах існують механізми саморегулювання та саморозвитку, які забезпечують стійкість систем, але вони теж позбавлені свідомого спрямування і діють завдяки фундаментальним законам розвитку матеріального світу.

Склад соціальних систем досить різноманітний: залежно від мети діяльності до них входять будь-які спільноти людей – від декількох індивідів до усього людства. Гомогенні соціальні системи містять тільки елементи соціальної природи, гетерогенні суспільні системи – додатково елементи або підсистеми іншої природи (засоби виробництва, інженерні споруди, транспорт, природні об'єкти тощо).

У процесі соціоонтогенезу людства сформувався основний принцип функціонування соціальних систем – активне свідоме перетворення навколишнього середовища. Отже, соціальні системи у своїй діяльності керуються прагненням досягти поставленої мети, а цілеспрямованість є ключовим етапом діяльності соціуму, відображає його потреби, визначає подальшу поведінку і взаємодію соціальної системи з навколишнім середовищем. Це має виключно важливе значення у розвитку соціосфери і біосфери у цілому.

Суперечливість цілей (інтересів, потреб тощо) соціальних систем, які взаємодіють між собою, ставить їх у положення протиборства, конкуренції і навіть конфронтації. Це можна вважати головним протиріччям сучасного соціального світу, яке приводить до соціальних, міжетнічних, релігійних, політичних, військових та інших конфліктів і дестабілізує глобальну соціосферу.

Велике значення мають проблеми цілеспрямування (мотивації) у взаємодії соціальних систем з природним середовищем. Тут протиріччя виникають тому, що потреби (і цілеспрямування) соціуму часто суперечать основним тенденціям і законам розвитку біосфери. Внаслідок цього постійно здійснюються її збурення та дестабілізація і ця тенденція постійно наростає, призводячи до появи все нових соціально-екологічних кризових ситуацій. В історії людства є мало прикладів, коли соціум узгоджував свої потреби і цілі у природокористуванні з можливостями біосфери. Один з них – прийняття світовою спільнотою концепції стійкого розвитку, яка передбачає істотну зміну принципів природокористування. Але її ухвалення ще не є гарантією виходу із глобальної соціально-екологічної кризи, бо вона символізує деяку абстрактну глобальну мету, яку треба проєктувати на конкретні природно-географічні і геоекологічні умови життєдіяльності соціуму. Головна проблема в реалізації концепції стійкого розвитку пов'язана з ментальними (культурологічними) особливостями соціуму, в тому числі і в глобальному масштабі; в неготовності його відмовлятися від деяких сьогочасних потреб для задоволення потреб майбутніх поколінь.

Поняття «соціогеосистема» обґрунтоване у роботах [1; 2] та ін.

Соціогеосистема розглядається як

гетерогенна система, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, мінеральні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі.

Соціогеосистема складається з таких *підсистем*: соціуму як визначальної складової (бо вона визначає територію), біоти (біологічних природних систем) і абіоти (мінеральних природних систем) (рис. 3.2).

Щоб підкреслити первинність зв'язків живої і неживої природи, вони на схемі показані як суцільні канали зв'язку з двостороннім рухом енергії, речовини та інформації. На відміну від цього, соціум взаємодіє з природними складовими через процес природокористування, його зв'язки, як вторинні, показані стрілками і символізують двосторонній рух енергії, речовини та інформації. Необхідно підкреслити принципове положення, що всі види взаємодії соціуму з іншими складовими соціогеосистеми і задоволення всіх потреб людини здійснюються саме через природокористування, яке є основним способом і процесом впливу соціуму на природні компоненти. Засобами впливу є господарські системи соціуму.

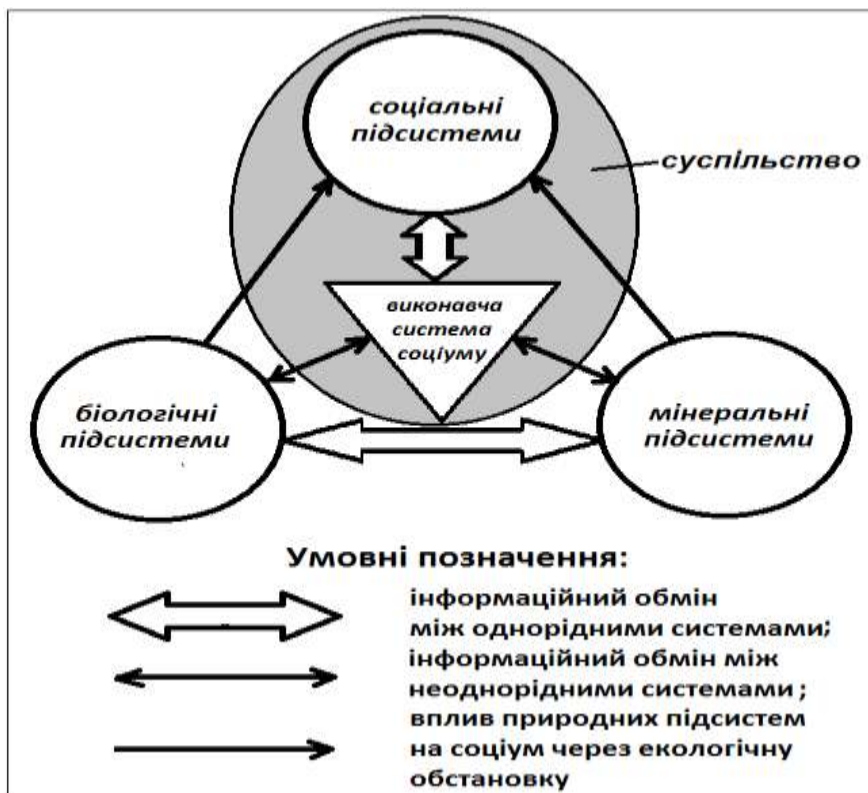

Рис. 3.2. Принципова блок-схема соціогеосистеми (за [3])

Отже, як видно зі структури соціогеосистеми, суспільство (соціум разом з господарськими системами) відіграє в ній особливу роль як регулюючої і керуючої надбудови над природними системами. В цьому проявляється ще одне протиріччя, яке вчені вважають основним протиріччям сучасної біосфери – між природною і соціальною суттю людини.

Як біологічна істота, людина відноситься до біоти і вся її біологічна сутність підпорядкована об'єктивним законами розвитку живої природи. Біологічні потреби людини (дихання, вживання води, їжі тощо) принципово можуть задовольнятися примітивним способом без застосування будь-яких засобів праці. Інша справа, що сучасна людина вже не може обійтись без термічної обробки продуктів харчування, має обмежений доступ до чистої питної води, дихає забрудненим повітрям і втратила багато надбань природної видової еволюції. Натомість вона отримала свідомість та інтелект, що призвело до розвитку її другої суті – соціальної. І саме ця суть стала визначальною у формуванні ролі людини в біосфері. Завдяки розвитку соціальної форми буття і появі нових (соціальних) потреб людина створила «другу» природу, нові джерела енергії, засоби праці, технології впливу на навколишнє природне середовище і вже на рубежі другого і третього тисячоліття перетворилась на глобальну силу планетарного масштабу, здатну знищити все живе на Землі, або перевести біосферу в стан ноосфери в розумінні Володимира Вернадського.

З точки зору соціальної географії, саме результат розвитку соціальної сутності людини – соціум і суспільство – є основною складовою її об'єкту. *Суспільні компоненти* соціогеосистеми принципово відрізняються від інших рядом особливостей, серед яких найважливішими є такі⁶³:

– суспільство (соціум) є надзвичайно *динамічною* підсистемою. Якщо динаміка природних підсистем помітна в розрізі століть і тисячоліть, то суспільство у всьому його різноманітті може істотно змінюватись протягом років і десятиліть. При цьому соціальні і суспільні процеси мають тенденцію до прискорення і характеризуються періодами загострення (революційної перебудови);

– в основі діяльності суспільства лежить *цілеспрямованість як результат інтелектуальної роботи*. Когнітивна діяльність (індивідуальна і корпоративна) є однією з найважливіших соціальних потреб людини. Розум людини, маючи безмежні можливості творчості, безупинно ставить все нові питання, що постійно ускладнюються, і знаходить на них відповіді. Ця риса соціальної суті людини знаходить відображення в науково-технічному прогресі і зумовлює наступну особливість;

– суспільство здатне перетворювати структурну інформацію природних систем на соціальну, зокрема, наукову інформацію, внаслідок чого створюється *інформаційний ресурс*, який має вирішальне значення у розвитку суспільства. Темпи зростання інформаційного ресурсу і кількість накопиченої суспільством інформації є важливими показниками суспільного прогресу і визначають якісні зміни в житті суспільства, його багатство, добробут, гуманність, толерантність, зрілість, потенціал, здатність до зміцнення соціальної безпеки тощо. Однак, найважливішим наслідком зростання інформаційного ресурсу є трансформація відношення суспільства до природи і все більш широке впровадження екологічних технологій природокористування. Саме цей аспект діяльності суспільства визначає, врешті-решт, перспективи розвитку сучасної цивілізації;

– суспільство є середовищем генерації, поширення і реалізації *нових ідей* в різних сферах суспільного буття (економічних, політичних, релігійних, культурологічних, наукових тощо). Так, при наявності ідеї, яка породжує загальну мету, суспільство здатне до об'єднання і мобілізації ресурсів для досягнення такої мети. Сьогодні існує багато міжнародних інституцій, які реалізують певні ідеї глобального масштабу.

⁶³ За: Немець К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі: Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.; Немець К., Немець Л. Особливості соціогеосистеми як об'єкта соціально-економічної географії // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 12(1) – с. 39-42.

Прикладом може бути розповсюдження ідеї стійкого розвитку, яка генерувала глобальну мету людства – зберегти Землю для себе і для майбутніх поколінь. Наявність антагоністичних ідей, навпаки, провокує розділ суспільства, соціальні конфлікти тощо. Комунікаційні можливості суспільства певною мірою залежать і від суб'єктивних чинників, наприклад, менталітету соціуму, політичної еліти, лідерів тощо. Причому ці чинники спроможні, як показала історія, спричинити глобальні конфлікти, що при наявності потужної ядерної зброї сьогодні може призвести до загибелі сучасної цивілізації.

Ці й інші особливості соціальних систем, розглянуті вище, визначають їх важливість у виділенні та функціонуванні соціогеосистем⁶⁴. Перш за все йдеться про *територіальну ідентифікацію соціогеосистем*. Справа у тому, що сучасний адміністративно-територіальний поділ, штучний за своєю природою, визначає такі важливі елементи функціонування суспільства, як планування, розподіл ресурсів, звітність, статистичний облік, адміністративні і владні повноваження тощо. Зрозуміло, що це в кінцевому результаті визначає еволюційний потенціал даної території і її можливості стосовно ефективності використання природних умов і ресурсів. Отже, незважаючи на відносну нестабільність адміністративно-територіального устрою територій (порівняно з границями природних систем), соціогеосистеми повинні виділятися *в межах існуючих адміністративно-територіальних одиниць* (країн, округів, областей, районів тощо). У такому випадку просторові фрагменти природних систем, які територіально збігаються з виділеною соціогеосистемою, повинні розглядатися як природно-географічні умови існування конкретного суспільства, або як його *природно-ресурсний потенціал*.

Враховуючи суттєву неоднорідність складових соціогеосистеми, доцільно її соціальну (суспільну) підсистему розглядати як середовище формування перетворюючого потенціалу території, а природні підсистеми – як середовище формування природно-ресурсного потенціалу території. При виконанні балансових розрахунків природних ресурсів, а також прогнозних змін стану природних систем для окремих адміністративних територій необхідно використовувати принцип проточності.

⁶⁴ Немець К., Немець Л. Особливості соціогеосистеми як об'єкта соціально-економічної географії // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 12(1) – с. 39-42.

3.4. Концепція соціально-географічного процесу

Поняття географічного простору в сучасній географії методологічно нерозривно пов'язане з поняттям часу. Тому історичний підхід (метод) став обов'язковим елементом методології сучасного соціально-географічного дослідження.

Об'єктом соціальної географії поряд із соціогеосистемою можна визнати **соціально-географічний процес**. Соціальна географія має справу з функціонуючими соціально-географічними об'єктами, з окремими соціально-географічними компонентами і їх єдністю у вигляді безперервних або циклічних процесів, із змінами їх у просторово-часовому аспекті, тобто, за суттю, вона досліджує соціально-географічні процеси.

Розглянемо особливості часового виміру соціально-географічних процесів. Почнемо розгляд з масштабів часу в географії. Виділяють кілька часових шкал:

– *геологічна часова шкала* оперує найбільш великими інтервалами часу (характерним проміжком часу є мільйон (десятки, сотні мільйонів) років). У географії геологічний час використовується для пояснення формування і перетворення літологічного субстрату геосистем і географічних процесів;

– *географічна часова шкала* оперує періодами, що сумірні з глобальними географічними явищами, наприклад, глобальними змінами клімату (характерні інтервали часу тисячі (десятки, сотні тисяч) років). У такому часі зручно описувати глобальні і крупномасштабні географічні процеси – розвиток річкових долин, зміни ландшафтів і їх компонентів тощо. Такий масштаб часу дає можливість поєднати у часі геологічні і географічні процеси, що важливо у дослідженні глобальних довгоплинних перманентних процесів, наприклад, розвитку біосфери тощо;

– *історична шкала часу* (характерним проміжком часу є рік (десятки, сотні) років). Ця шкала часу зручна для опису історії розвитку і географічних, і суспільних (соціальних) об'єктів та процесів. Історичний час в географії розглядається двояко. З одного боку, це лінійний (історичний) плин подій в географічному просторі, який можна визначити, пояснити, дати йому інтерпретацію тощо. Цей час визначає послідовність і тривалість подій і процесів. З іншого боку, час розглядається як певний ритм, циклічність, повторюваність подій, що надає йому властивості відносності і часткової невизначеності. Цей час називається *циклічним*.

У соціальній географії є ще одна спеціальна часова шкала. Динамічність і прискорення розвитку соціальних систем, супроводжувані стисканням соціального простору, зумовила введення в соціальній географії такого поняття, як «соціальний час» [5]. За змістом це поняття близьке до поняття циклічного часу у фізичній географії. Соціальний час зручний для опису циклічних явищ у розвитку суспільства, його аналіз дозволив зробити висновок про прискорення соціального розвитку людства порівняно з еволюцією біологічного виду *Homo sapiens*. Цей час характеризує циклічність розвитку господарських систем, зокрема, виконавських систем суспільства у природокористуванні.⁶⁵ Його використовують для опису фаз розвитку держави, створення наднаціональних об'єднань країн, аналізу глобальних кризових явищ тощо.

В процесі вивчення змін, які мають місце у соціогеосистемах внаслідок взаємодії соціуму і навколишнього середовища, основну увагу соціальна географія повинна приділяти дослідженню саме соціуму, його трансформації під впливом глобальних, регіональних і локальних природно-географічних факторів, які діють у географічному просторі і часі, готовності і можливості соціуму до переходу на нові підходи у природокористуванні. Основний зміст означеної проблеми зводиться до ефективного управління соціогеосистемами всіх рівнів з метою забезпечення їх стійкого (збалансованого по відношенню до біосфери і інших соціогеосистем) розвитку.

Різні аспекти суспільно-географічного процесу досліджувало багато соціоекономіко-географів, що відображено, в низці робіт.⁶⁶

⁶⁵ Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.; Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.; Немец К.А., Немец Л.М., Немец О.К. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-31.

⁶⁶ Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.; Топчіев О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 556 с.; Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: Монографія.. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.; Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.; Голиков А.П., Черванев И.Г., Трофимов А.М. Математические методы в географии. – Харьков, 1996. – 140 с.; Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 204 с.; Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.; Немец Л.М. Про ієрархічність структури соціально-географічного процесу // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 43. – С. 46-48; Немец Л.М. Соціально-географічний процес як об'єкт дослідження соціальної географії // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Сер. 4. Географія і сучасність. – 2003. – Вип.1(10). – С. 29-40; Немец К.А. О системном подходе в управлении геопроцессом // Экологическое образование и его роль в обеспечении устойчивого развития Крыма. – Симферополь: Крымская инициатива, 1997. – Ч. II. – С. 32-39.

Зокрема, на думку М. Пістуна, суспільно-географічні процеси відображають обумовлену людською діяльністю послідовну зміну станів і стадій обміну речовин, енергії та інформації між природними та суспільними компонентами геосфери. При цьому підкреслюється, що суспільно-географічні процеси є конкретним матеріально-речовинним виразом зв'язків, їх динамічним проявом.⁶⁷

О. Топчієв зазначає, що поняття суспільно-географічні процеси відносно нове і вкрай недостатньо теоретично й методично розроблене. Суспільно-географічні процеси, на думку вченого, покликані представляти генезу та динаміку, зміни і розвиток соціальної організації ландшафтної оболонки: як зароджується і формується, за якими закономірностями змінюється, за якими напрямками розвивається (може розвиватися) просторова організація суспільства. Суспільно-географічний процес охоплює динамічний закономірності поширення по земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою та господарством, а також розвиток просторових поєднань природи-населення-господарства.⁶⁸ [214, с. 86-87; 216, с. 188].

Е. Алаєв просторовий вираз складних географічних процесів, які залишаючись формою прояву різних інших закономірностей, підпорядковуються правилам географічного усвідомлення, називає геопросторовими процесами. О. Шаблій непросторові процеси розглядає як послідовну зміну станів чи стадій розвитку, що відбувається на земній поверхні. К. Мезенцев оперує поняттям «суспільно-просторовий процес» – зміна у часі станів просторової організації людської діяльності у регіонах, що відбувається унаслідок впливу передумов, управлінських рішень та самоорганізації і характеризується закономірностями стадійності, циклічності, гетерохронної коєволюційності та комплексності.⁶⁹

З методологічної точки зору дуже важливо знайти і реалізувати логічний зв'язок між просторовими і просторово-часовими моделями суспільно-географічних об'єктів. У першому випадку йдеться про стан соціогеосистем у *фіксований момент часу* (тобто, без урахування динаміки розвитку), що повністю відповідає суті хорологічної парадигми. У другому випадку – про суспільно-географічний процес, який описується не тільки в просторових координатах, але й у часі, і по суті відображає розвиток соціогеосистем за *певний період часу*. Таким чином, суспільно-географічний процес охоплює динамічні закономірності розповсюдження на земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою і господарством, а також розвиток просторових поєднань природи – населення – господарства.

⁶⁷ Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1996. – С. 62-63.

⁶⁸ Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 86-87; Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 188.

⁶⁹ Алаєв Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 88-93; Шаблій О.І. Основи суспільної географії: Підручник: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 102; Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 92-95.

Підкреслюючи особливу роль соціуму як соціальної складової у взаємодії з навколишнім природним середовищем, доцільно виділити із суспільно-географічного процесу цю специфічну складову, а її рух і зміни ідентифікувати як **соціально-географічний процес** (соціогеопроецес), під яким розуміється

- послідовна закономірна зміна ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному і географічному контексті;
- зміни соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі [2].

Коректність цих формулювань заснована на тому, що соціум є суспільно-географічним об'єктом, оскільки він впливає на формування власної території і зміни у часі своїх географічних полів.

Структура соціогеопроецесу досить складна, бо він охоплює всі сторони діяльності соціуму. В узагальненому вигляді можна визначити такі його складові (за [2], рис. 3.3):

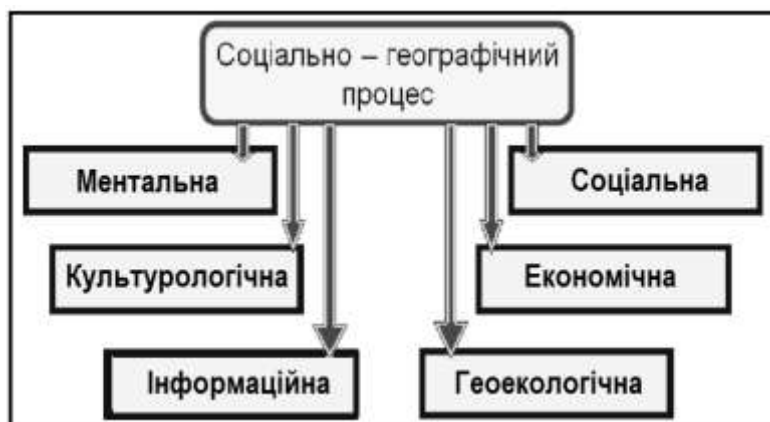

Рис. 3.3. Структура соціогеопроецесу (за [2])

– *ментальна*, що охоплює процеси у духовно-моральній сфері буття суспільства у всій її складності і різноманітті. Перш за все це формування певного світогляду і відношення до природи, себе, людей, виховання особистих якостей, соціогенних потреб, мотивів діяльності, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіше завдання соціуму у цій області діяльності – формування ноосферного менталітету;

– *культурологічна*, що включає всі процеси формування і трансформації культури різних етносів, націй, соціумів тощо. Сюди відносяться процеси формування складових культури – знань, переконань, навиків діяльності, що формуються переважно через систему освіти, а отже, вимагають соціально-

географічного аналізу і управління. Крім цього, культурологічна складова соціогеопроесу включає функціонування інших засобів формування культури – мистецтва, літератури, живопису тощо;

– *інформаційна*, яка виділяється у зв'язку з тим, що процеси утворення, набуття, передачі, обробки, накопичення і збереження інформації грають у розвитку соціогеосистем визначальну роль, тому їх аналіз з точки зору управління є надзвичайно необхідним. Досліджувати цю складову соціогеопроесу має нова галузь соціальної географії – інформаційна географія⁷⁰;

– *соціальна*, що охоплює всі соціальні процеси у соціогеосистемах різних ієрархічних рівнів. Їх спектр настільки широкий, що в майбутньому, можливо, ця складова буде диференційована за специфікою соціальних процесів;

– *економічна*, яка охоплює процеси, які визначають матеріальну сторону існування суспільства і тому є базисом для інших складових соціогеопроесу. Економічна складова може бути класифікована за галузевим, функціональним або територіальним принципами;

– *геоекологічна*, що відображає процеси взаємодії суспільства і природи і стан навколишнього природного середовища як природної складової соціогеосистем. Для продуктивного розвитку суспільства ця складова дуже важлива і її роль постійно зростає.

Аналіз соціогеопроесу виявляє основні закономірності еволюції окремих соціумів, тенденції їх розвитку в межах світової цивілізації. Менталітет соціуму (у його ієрархічному виразі) при цьому виступає у якості управлінської основи соціального розвитку, є «показником» еволюції глобального соціуму. Це дуже важливо на сучасному етапі розвитку суспільства, коли процеси глобалізації почали буквально «поглинати» окремі країни і регіони світу, і людство не може знайти надійний вихід з глобальної соціально-геоекологічної кризи. Майбутнє сучасної цивілізації прямо залежить від формування менталітету соціуму на основі доброї волі, єдиних цивілізаційних цінностей, духовного об'єднання націй і народів з метою загального вирішення складних проблем сьогодення і майбутнього світової цивілізації.

⁷⁰ Немець К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі: Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.; Немець К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.; Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Либідь, 2005. – 181 с.

Питання для самоперевірки знань:

1. Дайте визначення простору. Поясніть особливості географічного та соціального простору.
2. Назвіть особливості сприйняття простору на рівні соціуму.
3. Охарактеризуйте сутність сакральних уявлень про простір та його секуляризації.
4. Поясніть, що таке вимірність географічного простору і для чого вона використовується.
5. Розкрийте сутність просторової організації суспільства.
6. Поясніть специфічні ознаки та властивості соціальних систем. Дайте визначення соціогеосистем.
7. Поясніть доцільність виділення складових соціогеопроесу. Дайте їх характеристику.

Рекомендована література:

1. НЕМЕЦЬ К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. Х., Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.
2. НЕМЕЦЬ Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.
3. НЕМЕЦЬ К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі: Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.
4. НЕМЕЦЬ Л.М., ОЛІЙНИК Я.Б., НЕМЕЦЬ К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.
5. ОЛІЙНИК Я.Б., СТЕПАНЕНКО А.В. Вступ до соціальної географії: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 204 с.
6. СОНЬКО С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: Монографія. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с.

ТЕМА 4

МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ключові терміни: *соціально-географічний об'єкт, географічний підхід, системний підхід, структура, цілісність, емерджентність, ієрархічність, впорядкованість системи, синергетичний підхід, інформаційний підхід, інформаційний обмін, історичний підхід; позитивізм, біхевіоризм, структуралізм, постструктуралізм, кількісні та якісні методи соціально-географічних досліджень; просторові взаємозв'язки, зона впливу, радіус зони впливу, інтегральна функція впливу, багатовимірний ознаковий простір, багатовимірною класифікація соціально-географічних об'єктів, моделювання траєкторії розвитку соціально-географічного об'єкту, оптимальна траєкторія розвитку, вектор розвитку, коефіцієнт прогресу.*

-
- 4.1. Методологічні підходи у соціально-географічних дослідженнях
 - 4.2. Кількісні та якісні методи соціально-географічних досліджень
 - 4.3. Новітні методи просторового аналізу соціально-географічних процесів
-

4.1. Методологічні підходи у соціально-географічних дослідженнях

Необхідність комплексного врахування особливостей соціогеосистем вимагає застосування низки методологічних підходів, які взаємодоповнюють один одного – географічного, системного, синергетичного, інформаційного, історичного.

Географічний підхід є основним методологічним підходом у соціальній географії і ставить перед будь-яким соціально-географічним дослідженням дві обов'язкові вимоги:

- комплексність дослідження;
- розгляд об'єкту дослідження у просторовому аспекті.

Ці основні вимоги географічного підходу, що покладені в основу сучасної географічної методології, реалізовані у досить широкому спектрі спеціальних географічних методів досліджень.

Комплексність суспільно-географічного дослідження зумовлена принаймні двома обставинами. З одного боку, об'єкт дослідження є досить складним і неоднорідним, тому його охоплення, як правило, досягається за рахунок врахування значної кількості ознак (параметрів). Навіть при дослідженні окремих підсистем соціогеосистеми доводиться враховувати основні ознаки спряжених підсистем, щоб отримати цілісну картину внутрішньої взаємодії в соціогеосистемі.

По-друге, у соціальній географії використовується специфічний поняттєво-термінологічний апарат. Його основна відмінність полягає у тому, що основою багатьох понять соціальної географії є поняття і дефініції інших природничих, суспільних, технічних наук, які синтезуються у нові інтегральні соціально-географічні поняття, що є значно ширшими за обсягом. Наприклад, в інтегрованому понятті «соціогеосистема» використані елементарні поняття суспільствознавства, біології, геології, екології, загальної теорії систем, об'єднані на принципах системного підходу.

Отже, в соціально-географічних дослідженнях комплексність досягається завдяки значній неоднорідності і особливостям об'єкту дослідження, а також застосуванню спеціального інтегрального поняттєвого апарату.

Друга вимога географічного підходу – *просторовий аналіз об'єктів і процесів* – виконується завдяки тому, що методологія соціальної географії базується на описі, аналізі, моделюванні просторових полів ознак соціально-географічних об'єктів. Принципово важливим є те, що для їх аналізу застосовуються математичні моделі, які реалізуються у різних варіантах – від найпростіших моделей тренд-аналізу до сучасних ГІС-технологій.

Системний підхід в географії зазвичай пов'язують з розвитком геосистемної парадигми з 1960-х років.

Розвитку загальнонаукового системного підходу передували бурхливий розвиток трьох взаємопов'язаних наук – кібернетики, теорії інформації і загальної теорії систем. Початок розвитку кібернетики поклала робота американського математика Норберта Вінера (Norbert Wiener) про управління і зв'язки в живих організмах і механізмах. Ця галузь науки повністю спиралася на системний підхід, тому паралельно почала швидко розвиватися і загальна теорія систем, основоположником якої вважається австрійський біолог Людвіг фон Берталанфі (Ludwig von Bertalanffy). Він у першій половині минулого сторіччя опублікував основні наукові положення вчення про системи. Необхідно зазначити, що деякі наукові уявлення про системи були оприлюднені Олександром Богдановим (Малиновським) значно раніше (1916 р.) під назвою тектології. На сьогодні відомо досить багато наукових праць, присвячених системному підходу та аналізу взагалі; численними є наукові праці, присвячені використанню системного підходу в географії.

З точки зору системного підходу, об'єкт соціально-географічного дослідження розглядається як *велика, складна, відкрита, багаторівнева соціогеосистема, яка функціонує у певному середовищі, а також взаємодіє з ним та іншими системами.*

Система – це *сукупність елементів або підсистем.* Так, у соціогеосистемі можуть існувати елементи чотирьох типів: природні об'єкти неорганічного походження, природні об'єкти органічного походження (фауна, флора), соціальні (соціуми в широкому розумінні, як спільноти людей, об'єднаних загальними інтересами або певними ознаками, окремі особистості; все, що відноситься до морально-духовної та інтелектуальної діяльності людини – наука, культура, соціальна інформація, технології тощо); техногенні об'єкти (всі матеріальні об'єкти, створені людиною для задоволення соціальних і суспільних потреб – засоби природокористування, виробництва, обслуговування тощо).

Всі *елементи знаходяться у взаємозв'язку і взаємодії (співдії) і утворюють певну структуру,* яка є досить стійкою, формується в залежності від головної функції системи, відображає внутрішньо-системну адаптацію. У соціогеосистемах структура розглядається в різних аспектах: просторового розміщення елементів (просторова), компонентного складу системи (компонентна), функціональних особливостей елементів (функціональна), потоків інформації (інформаційна, управлінська), співвідношення ієрархічних рівнів (організаційна), а також за різними частковими ознаками підсистем (наприклад, сфери обслуговування, освітня тощо).

Система, по-перше, повинна бути виділена із середовища, в якому вона функціонує, а по-друге, вона *взаємодіє із зовнішнім середовищем,* адаптуючись до нього і змінюючи його. Всі соціогеосистеми обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, внаслідок чого відбувається їхня взаємна адаптація.

У цьому процесі система діє таким чином, щоб зберегти свій стан в межах гомеостазу (стану рівноваги динамічного середовища). Якщо ж ресурсів системи не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. Для соціогеосистем характерна інтенсивна перетворююча діяльність соціальних елементів, яка часто вступає в протиріччя з законами розвитку біосфери.

Цілісність – внутрішня єдність системи, завдяки якій властивості системи не є простою сумою властивостей елементів. Це головна відмінність системи від будь-якого утворення з різних об'єктів. З властивістю цілісності тісно пов'язана *емерджентність* системи – отримання нею нової якості за рахунок взаємодії елементів.

Цілісність системи підтримується всіма внутрішніми механізмами, що працюють за принципом Ле Шательє (який стверджує, що реакція рівноважної системи на будь-яке збурення відбувається таким чином, щоб зменшити наслідки цього збурення) і забезпечують стійкість системи, утримуючи її в області гомеостазу. Можна стверджувати, що це є головною внутрішньою метою системи. На відміну від геосистем, в соціогеосистемах додатково діють управляючі імпульси соціальних елементів, які скеровуються на задоволення суспільних потреб, а також контроль структури системи.

Інформаційність системи – наявність і якість каналів передачі інформації в процесах управління і самоорганізації системи.

У соціогеосистемах окрім природних інформаційних каналів суттєву роль в інформаційному обміні відіграють антропогенні канали зв'язку із складною семантикою і семіотикою. Наслідком цього є значне зростання інтенсивності і обсягів інформаційного обміну між елементами соціогеосистем [3].

Складність системи, яку часто розуміють, як труднощі її опису або моделювання, зумовлені особливостями її функціональної і організаційної структури. Так звані «погано організовані системи» з неоднозначними (ймовірнісними) зв'язками, переважанням випадкових процесів, що важко формалізувати, вимагають застосування не детермінованих, а складних ймовірнісних моделей. Всі без винятку соціогеосистеми є складними у зазначеному сенсі.

Ієрархічність системи – її структурна і функціональна диференціація за принципами ієрархічності і підпорядкованості. Ця властивість означає, що на вищих ієрархічних рівнях системи циркулює більш абстрактна і загальна інформація. Принцип ієрархічності встановлює чітку послідовність підпорядкованості ієрархічних рівнів. Відповідно до нього, підсистема будь-якого рівня є зовнішнім середовищем для систем нижчого рівня (вони розглядаються як її підсистеми) і в той же час є підсистемою системи більш високого рівня, яка для неї є зовнішнім середовищем.

Слід зазначити, що особливо чітко проявляється ієрархічність соціогеосистем, пов'язана з наявністю типових систем управління з необхідними каналами прямого і зворотного зв'язку, підсистемами управління, які здійснюють моніторинг, обґрунтовують і приймають управляючі рішення і формують управляючі сигнали. В соціогеосистемах здійснюється управляючий інформаційний обмін з повним циклом перетворення інформації за схемою: структурна – моніторингова – оперативна – управляюча – структурна [3].

Системний підхід також передбачає розгляд і врахування *впорядкованості (організованості) систем*, під якою розуміється ступінь відповідності структури і загальної функції системи. Оскільки первинною є функція системи (як визначена зв'язком із зовнішнім середовищем мета існування системи), то її

структура є вторинною, а тому має варіабельний характер і є об'єктом оптимізації. В соціогеосистемах оптимізація структури є одним з прямих або непрямих наслідків циклічної трансформації виконавської системи суспільства, тобто, здійснюється цілеспрямовано.

Ефективність функціонування системи залежить не тільки від структури, але й стану і властивостей каналів передачі інформації. В ідеальному випадку інформація повинна передаватися швидко, без спотворень і втрат, а це можливо тільки при наявності детермінованих зв'язків (каналів передачі інформації) між елементами системи. Тоді одному значенню вхідного сигналу відповідає одне-єдине значення вихідного сигналу. Такий характер зв'язків і передачі інформації характерний для техногенних систем, що створюються штучно (різних механізмів, приладів, агрегатів тощо), а також кібернетичних систем (автоматичних систем управління, стеження, обробки сигналів тощо). У таких системах канали зв'язку заздалегідь конструюються таким чином, щоб мати найменший опір проходженню сигналів, створювати найменші спотворення сигналів, не допускати втрат сигналів і т. ін. В кібернетичні такі системи називаються добре організованими. В соціальних системах дія каналів зв'язку порушується «людським фактором», протиріччями, які виникають між різними соціумами, суб'єктивізмом і волюнтаризмом органів влади тощо. Такі системи мають низьку ефективність, непередбачуваність поведінки і дуже важко піддаються оптимізації.

Проте і соціальні системи можуть бути добре організованими (в кібернетичному сенсі), коли діяльність соціуму строго регламентована правовими нормами і репресивним апаратом влади, у суспільстві панує одна ідеологія, противники її переслідуються, всі громадяни являються «гвинтиками» єдиного господарчого механізму і все в суспільстві здійснюється за строгим порядком. Розвиток такого суспільства повністю визначається невеликою групою осіб, що здійснюють керівництво ним і не зацікавлені у соціальному прогресі, який неминуче призводить до зміни виконавської системи. Такого типу суспільства (абсолютні монархії, тоталітарні, авторитарні тощо) не мають еволюційного потенціалу і приречені на соціальні потрясіння і розпад.

Таким чином, в системах з високим ступенем впорядкованості переважають детерміновані процеси, в протилежному випадку – випадкові. В соціогеосистемах оптимальним є приблизно рівне співвідношення детермінованих і випадкових процесів.⁷¹

Наступне положення, яке розкриває особливості системного підходу в соціальній географії, стосується опису систем, де використовуються два вектори – *зовнішнього і внутрішнього* опису. Зовнішній вектор відображає характеристики взаємної адаптації системи і середовища, в якому вона функціонує. Внутрішній вектор опису містить характеристики внутрішньої адаптації системи, які зумовлюють її структурні і функціональні особливості.

⁷¹ Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.; Седов Е. А. Эволюция и информация. – М.: Наука, 1976. – 232 с.; Седов Е. А. Взаимосвязь энергии, информации и энтропии в процессах управления и самоорганизации // Информация и управление. Философско-методологические аспекты. – М., 1985. – С. 169-192.

Механізми взаємної адаптації діють таким чином, щоб у найкоротший час встановити динамічну рівновагу між системою і середовищем. Активну роль у цьому процесі відіграє зовнішнє середовище, яке змінює умови функціонування системи, збуджує її і примушує пристосовуватись до нових умов. У відповідь система також діє на середовище через матеріальний та інформаційний обмін, що призводить до певних змін у його стані. Якщо зовнішня адаптація системи спрямована переважно на забезпечення виконання її головної функції, то внутрішня адаптація більшою мірою забезпечує стійкість структури системи.

У гносеології (теорії пізнання) існує дві концепції відображення систем у свідомості людини з відповідними особливостями їх дослідження – онтологічна та епістеміологічна. За *онтологічною* концепцією системи існують в природі і суспільстві незалежно від нашої свідомості і ми їх досліджуємо як об'єктивно існуючі явища. *Епістеміологічна* концепція допускає, що системи виділяються із оточення суб'єктом дослідження як певні епістеміологічні утворення, що відображають наявний рівень знань про властивості і особливості функціонування досліджуваних об'єктів, для отримання нової інформації про цей об'єкт. Інакше кажучи, дослідник представляє складний об'єкт як систему, структура та інші властивості якої залежать від мети дослідження, наявної інформації, ресурсів дослідження тощо. Для цього до складу системи вводяться тільки ті елементи, які за суб'єктивними оцінками дійсно важливі з точки зору мети і завдань дослідження. Тоді система виступає як своєрідна модель досліджуваного об'єкту (і сама досліджується на більш простій моделі). Таке спрощене модельне уявлення про досліджуваний об'єкт, можливо, в онтологічному сенсі не повністю відповідає дійсності (має місце наближена подібність або аналогія), але знімає багато методологічних проблем. Крім цього, з позицій епістеміологічної концепції системи значно простіше конструювати системи і керувати ними, як це відбувається в соціогеосистемах.

Синергетичний підхід в географії базується на досягненнях синергетики, яка зародилася у 1960-70-х роках передусім під впливом досліджень німецького фізика Германа Хакена (Hermann Haken) та бельгійського фізика Іллі Пригожина (Іуа Prigogine). Нині синергетика визначається як наука *про взаємодію елементів у системах і про саморозвиток великих складних систем*. Відповідно до цього синергетичний підхід передбачає розгляд, перш за все, внутрішньої взаємодії у системі, внутрішніх ресурсів і механізмів, які зумовлюють еволюційний потенціал системи.

У соціально-географічних дослідженнях синергетичний підхід важливий тим, що спонукає враховувати якнайбільшу кількість діючих факторів і процесів для того, щоб якомога ширше охопити функціональне середовище, у якому відбуваються досліджувані процеси і явища. Оскільки соціогеосистеми є неоднорідними, складними, об'єднують різні за природою елементи та

підсистеми, тому повнота їх розгляду досягається за рахунок дослідження внутрішніх взаємозв'язків з міждисциплінарних позицій, тобто з різних точок зору, що відповідає вимогам синергетичного підходу. Це дає можливість отримати цілісну і неспотворену картину взаємодії елементів і підсистем соціогеосистеми і завдяки цьому достовірно відтворити процес її розвитку у загальних рисах, або акцентувати увагу на найбільш важливих деталях.

Ще одна особливість синергетичного підходу полягає у тому, що *розвиток системи* розглядається як ланцюг послідовних фазових переходів у *точках біфуркації*. У цих точках умови змінюються так, що система, адаптуючись, вимушена перебудувати свою структуру і функції, тобто змінювати траєкторію свого розвитку. Як правило, у точці біфуркації є можливими кілька альтернативних варіантів розвитку, і один з них випадковим чином реалізується. Багатовекторність можливих фазових переходів у точках біфуркації свідчить про те, що процеси розвитку систем повинні описуватись з використанням сучасного математичного апарату теорії нелінійних процесів (лінійні рівняння передбачають тільки один (лінійний) варіант розвитку).

Таким чином, у суспільно-географічних дослідженнях синергетичний підхід забезпечує найбільш повне і вичерпне вивчення складних і неоднозначних взаємозв'язків між різними підсистемами соціогеосистеми.

Інформаційний підхід передбачає дослідження особливостей інформаційного обміну в соціогеосистемі. Його актуальність зумовлена тим, що інформація є універсальною субстанцією, що циркулює у всіх каналах зв'язку соціогеосистеми і забезпечує взаємну адаптацію елементів і підсистем, розвиток і функціонування системи як цілісного утворення. Зміст, якість та інтенсивність інформаційного обміну визначальним чином впливають на функціонування і розвиток соціогеосистем. Ця універсальна властивість інформації створює широкі можливості для з'ясування і опису найбільш загальних законів розвитку соціогеосистем.

У соціогеосистемах принципово можливі *три типи інформаційного обміну*: адаптивний, управляючий та когнітивний (активний та пасивний). Адаптивний інформаційний обмін характерний більшою мірою для взаємодії природних систем, бо він не передбачає цілеспрямовання. Найважливішим у природокористуванні і розвитку соціогеосистем є управляючий інформаційний обмін, бо саме він цілеспрямовано визначає траєкторії розвитку природних систем, керованих суспільством, а через це – і перспективи розвитку самого суспільства. Але вибір і реалізація правильних управлінських рішень можливі тільки при наявності необхідного інформаційного ресурсу, який утворюється в процесі пасивного чи активного когнітивного інформаційного обміну [3].

Розвиток систем (прогрес чи регрес) діагностується відносними темпами накопичення в них інформації. Неодмінною умовою еволюції є наростання інформаційних зв'язків (розмаїтості) усередині системи в результаті інформаційної взаємодії її підсистем і елементів.

За еволюційно-інформаційним критерієм І. Пригожина необхідною умовою еволюції (прогресивного розвитку) системи є випередження збільшення кількості інформації в системі порівняно із зростанням маси системи і числа її однорідних елементів, що формально описується нерівностями.

Крім самоорганізації, що підвищує складність і розмаїтість системи, відкриті системи засвоюють частину інформації із зовнішнього середовища в процесі інформаційного обміну з ним. Однак, ріст упорядкованості системи означає збільшення детермінації внутрішніх зв'язків, що перешкоджає розвитку системи і зменшує її адаптаційні можливості. Отже, у системі, що розвивається, завжди існує діалектичне протиріччя між рівнем детермінації зв'язків її елементів і можливістю її еволюційного розвитку. Динамічна рівновага між цими протилежними тенденціями визначається інформаційним обміном із зовнішнім середовищем, постійні зміни якого змушують систему знаходитися в стані взаємної адаптації з ним. У незмінних умовах система досягає граничної організованості і втрачає здатність до розвитку.

При відхиленні траєкторії розвитку у бік детермінованих системних зв'язків переважає авторитарне управління, що приводить соціальну систему до граничної межі розвитку і подальшої стагнації. Соціальна система з таким типом керування характеризується повним підпорядкуванням периферійних органів влади центру, директивно-плановим характером економіки, відсутністю політичного плюралізму, ідеологічною одноманітністю суспільства, засиллям бюрократизму і номенклатурною кадровою політикою, «показушною» демократією тощо. Заорганізованість тоталітарного суспільства неминуче приводить до політичного, ідеологічного й економічного волонтаризму, переслідування інакомислення, застою у всіх сферах суспільного буття.

Відхилення траєкторії у бік випадкових системних зв'язків (анархія) після проходження піка накопичення інформації приводить соціальну систему до деградації і повернення в початковий стан хаосу, після якого настає наступний цикл розвитку. Відсутність стійких детермінованих зв'язків приводить до анархії суспільного життя, невизначеності майбутнього, хаотичному ринку в економіці, відсутності перспективних програм і планів розвитку. Образно говорячи, вектори розвитку різних підсистем такого суспільства некорельовані і тому не ведуть до загального соціального прогресу. Такий тип управління й суспільного розвитку є початковою стадією розвитку демократичного суспільства за умови, що соціум здатний до структуризації і визначення цілей суспільного прогресу.

Оптимальні траєкторії (демократичні) розміщуються між граничними траєкторіями авторитарного (тоталітарного) і анархічного розвитку. У цій зоні прогресивний розвиток системи є необмеженим [3].

Інформаційний підхід фокусує увагу на найбільш загальних і універсальних процесах інформаційного обміну, які фактично забезпечують і контролюють всі взаємозв'язки, взаємодії і взаємозумовленості в структурі соціогеосистем.

Слід підкреслити, що системний, синергетичний та інформаційний підходи, взаємно доповнюючи один одного, зумовлюють певний синергізм соціально-географічного дослідження. Так, системний підхід передбачає виділення системи і її компонентів, дослідження її зовнішньої і внутрішньої адаптації, синергетичний – дослідження внутрішньої взаємодії і формування еволюційного потенціалу, інформаційний – вивчення процесів інформаційного обміну в системі і між системами. Їх загальний синергетичний ефект проявляється в отриманні нового знання про закономірності формування, існування, функціонування, розвиток і взаємодію соціогеосистем різного ієрархічного рівня.

Історичний підхід передбачає дослідження географічних об'єктів у розвитку. Для соціогеосистем це має особливе значення, враховуючи їх динамічність і неоднорідність складу. Сутність історичного підходу полягає у тому, що всі явища і події розглядаються як просторові процеси – у часі і просторі.

Це дозволяє виявляти дію чинників у часі і об'єкт дослідження представляється не як часовий зріз процесу у фіксований момент часу, а як виділена фаза процесу, відносно якої відома передісторія, а також можна передбачити можливий варіант розвитку у майбутньому. Враховуючи, що часові тренди розвитку соціогеосистеми в цілому і її окремих підсистем і елементів мають ймовірнісний характер, їхня однозначна оцінка неможлива. Тому прогнози теж розглядаються в термінах теорії ймовірностей – створюється множина можливих сценаріїв розвитку соціогеосистеми, з якої один (найбільш ймовірний) є основним, а інші – альтернативні.

У соціальній географії історичний підхід є актуальним при дослідженні історичних закономірностей соціогеопроецесу в цілому і його окремих складових зокрема. Логіка розвитку цього процесу (як і інших процесів, зумовлених причинно-наслідковими зв'язками) є такою, що за сучасними синергетичними уявленнями будь-які події мають інформаційні «зародки» у минулому. Це означає, що події і явища, які ми спостерігаємо у соціогеосистемах сьогодні, в інформаційному відношенні почали формуватися значно раніше – можливо, десятки і навіть сотні років тому.

За принципом історизму події майбутнього формуються вже сьогодні. Безумовно, інформаційні передумови майбутніх подій повинні якимсь чином проявлятися у сучасному інформаційному просторі, бо вони є відображенням тих матеріальних процесів, які «готують» матеріальне підґрунтя виникнення майбутніх подій.

Питання розвитку катастроф детально проаналізовані австрійським геофізиком А. Шейдеггером (A. Scheidegger), який, зокрема, зазначав, що велике значення у їх передбаченні і попередженні має завчасність індикації, тобто, знаходження матеріальних та інформаційних проявів їх розвитку. Схожу думку висловлюють американський фізик Роберт Гілмор (Robert Gilmore) та британські математики Тім Постон (Tim Poston) і Ян Стюарт (Ian Stewart) в роботах з теорії катастроф, згідно якої, системи у певних умовах входять у катастрофічний стан, що характеризується різкою зміною параметрів при незначних змінах управляючих змінних. До такого висновку приходять також К. Немець, який пов'язує перехід систем у катастрофічний стан під впливом зростання критерію збурення системи (коли його значення перевищує одиницю катастрофа є наслідком вичерпання буферних і компенсаторних резервів систем) [3].

Більше того, можна припустити, що інформаційні сигнали майбутнього певним чином впливають на перебіг сучасних подій і процесів. Тому цілком ймовірно, що така інформаційна детермінація подій у часі має двосторонній характер. Матеріальні сигнали майбутнього спочатку є настільки слабкими, що сучасні методи і технології моніторингу неспроможні їх зафіксувати та розшифрувати. Але по мірі зародження і розвитку подій їх матеріальний вплив прогресивно зростає і, врешті-решт, досягає порогу чутливості сучасних засобів моніторингу. У цьому відношенні головне завдання науки полягає у тому, щоб якомога раніше розгледіти інформаційні «зародки» майбутніх подій, правильно їх розшифрувати і побудувати достовірний прогноз.

Особливо це важливо для подій, які можуть суттєво вплинути на суспільство, його стан і перспективи розвитку. Як тільки подія, що формується, стала помітною і доступною для спостереження, швидко зростає кількість і якість моніторингової інформації і прогноз з часом стає все більш точним і достовірним.

Щодо прогнозу соціальних явищ і подій, додатково необхідно враховувати можливий вплив суб'єктивних факторів, які важко піддаються прогнозуванню і тому є більш непередбачуваними.

4.2. Кількісні та якісні методи дослідження

На вибір конкретних методів соціально-географічних досліджень значною мірою впливає обраний підхід. У соціальній географії найчастіше виділяють чотири підходи – позитивістський, біхевіористиний, структуралістський та постструктуралістський.

Позитивістський (кількісний) підхід спрямований на дослідження просторової організації соціогеосистем, спираючись на емпіризм, оперування лише достовірними фактами, виявлення універсальних законів і закономірностей. Він передбачає, що дослідник має бути максимально

«об'єктивним», відмежовуватись від ціннісної оцінки та власного ставлення до об'єкту дослідження. Даний підхід спирається на використання кількісних методів дослідження.

Біхевіористичний (поведінковий) підхід акцентує увагу на вивченні людської поведінки в просторі, суб'єктивних, чуттєвих характеристик регіонів, які інколи відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень щодо місця проживання, місця прикладання праці чи відпочинку. Він спирається на пояснення не того, як має бути (так звані нормативні припущення), а того, що є насправді, аналіз образів, виявлення перцепційних стереотипів регіонів тощо. Даний підхід ґрунтується на застосуванні переважно якісних методів дослідження.

Структуралістський підхід спрямований на пошук прихованих механізмів, факторів (ширше – культурних структур), які зумовлюють людську поведінку. Наприклад, марксизм спирається на припущення, що соціальні процеси можна пояснити виходячи з того, що в їх основі лежать механізми капіталістичного суспільства, передусім конфлікт між двома головними класами щодо питання вартості (між класом власників капіталу та класом робітників – власників робочої сили), тобто людська поведінка зумовлюється класовою структурою суспільства. Важливим є аналіз людської суб'єктності (агентності, «human agency») – здатності людей робити вільний та свідомий вибір, незалежний від структур (тобто приналежності до певного класу, гендеру тощо). Структуралізм передбачає, що людська суб'єктність не може існувати поза широкими структурами (такими як клас, гендер, вік, раса, етнос, релігія, сексуальна орієнтація тощо). Такі структури зумовлюють нерівномірний розвиток, несправедливі соціальні відносини. Зокрема, капіталізм «виробляє» нерівномірний географічний розвиток, породжує соціальну (класову, расову, гендерну, сексуальну тощо) нерівність. Даний підхід спирається на використання широкого кола методів – від картування добробуту і негараздів до різноманітних інтерв'ю.

Постструктуралістський підхід акцентує увагу на тому, що світ не може бути пояснений прихованими, базовими структурами (наприклад, класовим конфліктом), натомість існує множина вимірів нерівності в суспільстві, що постійно змінюються. Нерівність виражається у різноманітних формах репрезентації, включаючи мову, інтелектуальні теорії, рекламу, популярну музику, культурні ландшафти. Всі ці репрезентації включають набір певних значень, що відображаються через дискурс.

Постструктуралізм передбачає, що немає простого «чистого» досвіду, весь наш досвід фільтрується через певні набори культурних цінностей. Звідси випливає, що спосіб, яким ми репрезентуємо реальність, настільки ж важливий, як і сама реальність. Аналіз культури має вирішальне значення для розуміння мови та дискурсу. Світ відкривається людині лише у формі текстів (фактично реальність і є текстом). Зокрема, в географії поширене трактування культурного ландшафту як тексту, а поняття «читати ландшафт» передбачає виявлення ознак тієї культури, що його створила. Важливим також є поняття інтертекстуальності, яке передбачає, що контекстом будь-якого тексту є інші тексти.⁷²

Американський географ Пейрс Льюїс (Peirce F. Lewis) у своєму есе «Аксиоми для читання ландшафту» запропонував принципи, що дозволяють уявити ландшафт як текст для читання. Він писав, що читання культурного ландшафту є подібним до читання книги, але складнішим, зважаючи на те, що культурні ландшафти здаються брудними та дезорганізованими, нагадують книгу з відсутніми, рваними та заплямованими сторінками; на відміну від книг, вони не означають, що мають бути прочитаними. П. Льюїс закликав побачити культурний ландшафт як «нашу ненавмисну автобіографію» («our unwitting autobiography»), як культурний текст, що відображає наші смаки, цінності, прагнення та страхи у конкретній і видимій формі.⁷³

Постструктуралістський підхід запропонував низку нових методів дослідження. Зокрема, метод деконструкції як аналіз (прочитання) тексту, що передбачає виявлення в тексті прихованих суперечностей з метою показати можливість неоднозначної його інтерпретації, вивчення того, як це співвідноситься з іншими текстами, відображається в інших контекстах та випадках.

В цілому в соціальній й географії поширені як кількісні, так і якісні дослідницькі методи.

Кількісні методи передбачають здійснення систематичних емпіричних досліджень соціально-географічних об'єктів, процесів і явищ за допомогою статистичних та математичних методів. В їх основі лежать механізми вимірювання, що забезпечують зв'язок між емпіричними спостереженнями та математичним виразом кількісних відносин. У соціальній географії використовуються методи описової, індуктивної статистики, одно- та багатовимірною аналізу.

Методи описової статистики (descriptive statistics) спрямовані на обрахунок та аналіз абсолютних і відносних величин, середніх величин (зокрема, середньої арифметичної, геометричної, гармонічної, медіани, моди), показників варіації (зокрема, розмаху варіації, дисперсії, середньоквадратичного

⁷² Knox P., Pinch S. Urban Social Geography. – Harlow: Pearson Education Ltd, 2010. – 373 p.; Duncan, J. The city as text: The politics of landscape interpretation in the Kandyan Kingdom.- Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 229 p.

⁷³ Lewis, P. Axioms for reading the landscape: Some guides to the American scene // (Ed.). The interpretation of ordinary landscapes: Geographical essays / Ed. by D. Meinig. – New York: Oxford University Press. - P. 11-32.

відхилення, коефіцієнту варіації). Вони не дозволяють зрозуміти сутність соціально-географічних процесів, а лише надають узагальнене їх відображення.

Методи індуктивної статистики (статистичного висовування, inferential statistics, statistical inference) передбачають статистичне висновування щодо генеральної сукупності, використовуючи дані, вибрані з цієї сукупності за допомогою певного виду відбору. Поширеним в соціально-географічних дослідженнях є застосування Баєсової статистики (Bayesian statistics), що спирається на визначення ймовірності, виходячи із ступеня впевненості у певній події, яка змінюється після отримання нової (додаткової) інформації про соціально-географічний об'єкт.

Методи багатовимірної аналізу (багатовимірної статистики, multivariate statistics/analysis) передбачають одночасне спостереження та аналіз двох і більше показників, що характеризують розвиток соціально-географічних об'єктів. З методів багатовимірної аналізу в соціальній географії широко застосовуються кореляційно-регресійний, факторний, кластерний аналіз. Зокрема, методи множинної регресії передбачають пошук стійких залежностей між різними показниками розвитку соціально-географічних об'єктів, а методи просторової регресії спрямовані на виявлення залежності певних показників від розміщення у просторі (зокрема, обчислення теоретичних трендів їх зміни в просторі та відхилень від них, що свідчать про аномалії, територіальні диспропорції). З метою групування показників, які характеризують вплив чинників на розвиток соціально-географічних об'єктів, використовується факторний аналіз, а для групування територіальних одиниць за подібністю показників їх розвитку – кластерний аналіз.

Методи аналізу рядів динаміки (одновимірної аналізу, time series analysis) спрямовані на пошук залежності зміни певних показників розвитку соціально-географічних об'єктів від одного фактору – часу. Найчастіше використовуються методи згладжування, аналітичного вирівнювання, спектрального аналізу, авторегресії та інші методи прогнозування. Методи згладжування передбачають визначення усередненої траєкторії зміни показників розвитку соціально-географічних об'єктів у минулому, а аналітичне вирівнювання – підбір математичної функції, яка найкращим чином відбиває таку динаміку показників, та продовження виявлених тенденцій на майбутнє. Спектральний аналіз дозволяє виявляти циклічні коливання у динаміці показників розвитку соціально-географічних об'єктів шляхом їх вираження через ряд синусоїдальних та косинусоїдальних функцій різних частот. Методи авторегресії спрямовані на виявлення залежності значень певного показника, що характеризує соціогеосистему, від його попередніх значень з метою виявлення майбутньої траєкторії розвитку.

Останнім часом набули поширення методи *нейромережевого аналізу* (що ґрунтується на принципах аналогії з дією нейронів у людському організмі) та *фрактальної геометрії* (побудова складних траєкторій динаміки певних показників розвитку соціально-географічних об'єктів з врахуванням принципу самоподібності).

Традиційно в соціальній географії використовуються *методи теорії графів*, що передбачають аналіз територіальної структури соціогеосистеми, яка має лінійно-вузловий характер, а також визначення стадій, рівнів розвитку мереж соціально-географічних об'єктів, а за її зміною у часі – територіальних зрушень. Особливим різновидом є методи аналізу соціальних мереж, які дозволяють оцінювати зв'язність, центральність, близькість учасників мережі, а також щільність, доступність, гомогенність, множинність соціальних мереж (залежно від кількості, інтенсивності, подібності, різноманітності форм взаємодії їх учасників).

Для оцінки просторового впливу соціально-географічних центрів використовуються *методи теорії поля*, що спираються на аналіз залежностей між показниками, які відображають значимість центрів (наприклад, кількість чи рівень життя населення) та відстані між ними.

Якісні методи спрямовані на аналіз нечислових даних і пов'язані із пошуком значень, смислів, символів, причинно-наслідкових зв'язків, суб'єктивних характеристик соціально-географічних об'єктів, процесів і явищ. Вони допомагають виявити ті аспекти, що не можуть бути відображені у вигляді чітких кількісних параметрів, дозволяють висловлювати власні думки, бачення, ставлення, дають можливість почути «голоси» тих членів соціуму, що зазвичай залишаються поза увагою, є найбільш вразливими та незахищеними. Серед якісних методів в соціальній географії найбільш поширені опитування, інтерв'ю, включені спостереження.

Методи опитування (survey) передбачають збір даних в процесі безпосереднього (усне опитування) або опосередкованого (письмове опитування, анкетування) спілкування того, хто опитує (інтерв'юєра) з тим, кого опитують (респондентом). Опитування спрямоване на визначення переліку питань, спрямованих на отримання певних даних від певної групи людей. Анкетування (questionnaire survey, questioning) – метод, який передбачає формування статичних (одноразове анкетування) або динамічних (багаторазове анкетування) статистичних уявлень про стан суспільства, громадської думки, ставлення певної соціальної групи до певних подій з використанням анкет (questionnaire).

Методи інтерв'ю передбачають бесіду (безпосередній контакт) інтерв'юєра з респондентом, побудовану за наперед розробленим планом з обов'язковою

фіксацією відповідей. Існує значне різноманіття видів інтерв'ю. Так, глибинні інтерв'ю (in-depth interviews) включають питання, відповіддю на які має бути не однозначне «так» або «ні», а розгорнута відповідь. Різновидом глибинних є експертні інтерв'ю, головною особливістю яких є статус і компетентність респондента (який має бути експертом, фахівцем, досвідченим учасником певного процесу). Структуровані інтерв'ю (structured interview) включають жорсткий набір питань і їх послідовність, які не можна змінювати; тим самим вони гарантують, що всі респонденти дадуть відповіді на однакові питання в однаковій послідовності (тобто забезпечують стандартність відповідей і мінімізують ефект контексту). Напівструктуровані інтерв'ю (semi-structured interview) є більш відкритими, дозволяють задавати нові питання, які виникають в ході інтерв'ю залежно від відповідей респондента. Окремим різновидом є наративні інтерв'ю (narrative interview), що передбачають питання, на які респонденти дають відповіді у вигляді вільних пояснюючих розповідей або власних історій.

Фокус-група (focus group) – це групове інтерв'ю, організоване у вигляді розмови кількох респондентів на задану інтерв'юером тему. На відміну від класичних інтерв'ю, комунікація відбувається переважно між респондентами, а інтерв'юер виступає модератором, спрямовуючи розмову у потрібному напрямку.

Методи включеного спостереження (participant observation) передбачають активне, цілеспрямоване вивчення людей (соціумів) у їхньому природному середовищі, у повсякденних життєвих ситуаціях (тобто вивчення соціальної групи «зсередини»). Вони дозволяють виявляти те, що люди роблять чи думають насправді, а не кажуть, що це роблять чи думають. Вони можуть, у свою чергу, включати різноманітні неформальні інтерв'ю, прямі спостереження, колективні дискусії, аналіз особистих документів в процесі безпосередньої участі у житті певної соціальної групи. Включене спостереження може бути відкритим (коли дослідник спостерігає з дозволу групи) і приховане (коли він приховує свою дослідницьку мету).

Аналіз документів – метод, спрямований на аналіз та інтерпретацію даних, які містяться у певних документах з метою поглибленого розуміння певної проблеми. Документами можуть бути не тільки письмові джерела (у тому числі друковані засоби масової інформації), але й фотографії, мистецькі твори, фільми, телепередачі тощо. Аналіз документів може доповнюватися кількісними методами, наприклад, контент-аналіз, який поряд із аналізом значень змісту текстів передбачає переведення текстової інформації у кількісні показники із подальшою їх статистичною обробкою.

4.3. Новітні методи просторового аналізу соціально-географічних процесів

Задача просторового аналізу в соціальній географії дуже часто зводиться до вивчення *просторових або просторово-часових взаємозв'язків соціально-географічних об'єктів*. Це необхідно, наприклад, у дослідженнях просторової структури різних підсистем соціогеосистем з метою її оптимізації, організації систем соціально-географічного моніторингу, вирішенні проблем покращення інфраструктурних характеристик соціогеосистем, дослідженні транспортно-логістичних проблем, оптимізації просторової структури розміщення галузевих підприємств і установ, дослідженні міграційних процесів і багатьох інших випадках. Вказана задача актуальна у всіх випадках дослідження або оптимізації просторової структури суспільно-географічних об'єктів або соціогеосистем різних ієрархічних рівнів.

Необхідно підкреслити, що вона не зводиться до задачі інтерполяції або апроксимації полів параметрів суспільно-географічних об'єктів, а є набагато ширшою від простого аналізу карт щільності просторового розміщення соціально-географічних об'єктів. Справа у тому, що вони значно динамічніші та інтенсивніші у своїй взаємодії порівняно з природними географічними об'єктами. Внаслідок цього та впливу інших особливостей соціально-географічних об'єктів, їх розміщення і просторові взаємовідношення на певній території не можуть бути настільки інформативними, як для природних об'єктів, бо поза увагою залишається дуже важливий аспект їхньої взаємодії і впливу на навколишнє природне і соціальне середовище. Для детального дослідження цього аспекту необхідна постановка спеціального дослідження, але навіть на етапі встановлення просторових асоціацій об'єктів вже можливе отримання певної інформації саме у цьому аспекті.

Ідея виявлення і відображення у просторовій асоціації соціально-географічних об'єктів деяких аспектів їх взаємодії ґрунтується на концепції зони впливу. Основні поняття цієї концепції – «зона впливу» і «радіус зони впливу» соціально-географічного об'єкту⁷⁴. Розглянемо їх обґрунтування на конкретних прикладах.

Добре відомо, що навіть однотипні об'єкти, наприклад, заклади соціальної інфраструктури користуються у населення різним попитом. Так, бібліотеки районного, міського і обласного рівня мають якісно і кількісно різний книжковий фонд і тому забезпечують потреби населення по-різному. У цьому

⁷⁴ Їх зміст висвітлено у таких працях: Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.; Немець К.А., Немець Л.М., Немець О.К. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-31.

прикладі обласна бібліотека повинна мати більшу зону впливу порівняно з міською і районною. Аналогічно для медичних установ можна показати, що диспансер обласного підпорядкування має значно більшу зону впливу, ніж районна лікарня або фельдшерсько-акушерський пункт. Великий торговий комплекс з великою кількістю сервісних функцій може притягувати значно більше покупців, ніж маленький кіоск з обмеженим асортиментом товарів. У першому випадку покупці можуть приїздити з різних районів міста, у другому – коло споживачів обмежується мешканцями найближчих багатоповерхівок. Такі об'єкти сфери обслуговування розглядаються, зокрема, у теорії центральних місць, де стверджується, що центри обслуговування різного рангу мають різні рівні (радіуси) послуг.

З наведених прикладів випливає, що узагальнено для соціально-географічного об'єкту ключовою ознакою, яка визначає його взаємодію з соціальним оточенням та іншими об'єктами, є *радіус зони впливу* – відстань від нього, на якій він перестає цікавити споживача як джерело задоволення певної соціальної потреби, тобто радіус зони, в якій даний об'єкт впливає на оточення та інші об'єкти.

Більш узагальнено під *зоною впливу соціально-географічного об'єкту* розуміють

зону, в межах якої цей об'єкт створює вплив на будь-яку складову соціально-географічного процесу.

Зона впливу характеризується *радіусом впливу* –

відстанню від соціально-географічного об'єкту, на якій його вплив на оточення та інші об'єкти за всіма параметрами зникає.

Визначення радіусу зони впливу соціально-географічного об'єкту засноване на методиці розрахунку локальних середніх значень параметру.

Так, в тренд-аналізі радіус ковзного статистичного вікна є варіабельним параметром, який визначає ступінь генералізації поверхні поля. По аналогії можна встановлювати різні значення радіусу впливу соціально-географічних об'єктів. З точки зору концепції зони впливу, взаємодія соціально-географічних об'єктів можлива, коли частина простору для них є загальною і їх зони впливу перетинаються. Тому опис і відображення поверхні взаємодії об'єктів суттєво залежить від значення радіусу зони впливу. Отже, змінюючи величину радіусу зони впливу соціально-географічних об'єктів, можна контролювати рівень узагальнення аналізу просторової структури їх розміщення. Це дає можливість досліджувати різні за рівнем узагальненням «зрізи» поля взаємодії об'єктів.

Далі розглянемо ще один аспект відображення взаємодії соціально-географічних об'єктів, який стосується виділення її «просторової» і «атрибутивної» складових. Вище зазначалось, що взаємодія соціально-географічних об'єктів залежить від радіусу зони впливу. Саме це, як функцію просторового

взаєморозміщення соціально-географічних об'єктів, ми визначаємо у якості просторової складової їх взаємодії. Друга складова – *атрибутивна* – визначає інтенсивність взаємодії і є функцією числової величини параметру (потужності) об'єктів (Z), наприклад, число відвідувачів бібліотеки, кількість персоналу установи, кількість ліжок у лікарні, кількість дітей у дитсадку, кількість покупців торгового центру тощо.

Актуальність розділення загальної поверхні взаємодії соціально-географічних об'єктів на просторову і атрибутивну складові і відображення їх у вигляді окремих поверхонь зумовлена необхідністю роздільної просторової і атрибутивної оптимізації мереж соціальних об'єктів, а також відображення тільки просторової складової взаємодії, коли параметри об'єкту визначені приблизно або взагалі невідомі. Коли ж вектори вихідних даних повні (містять і координати і значення параметру об'єктів), можлива побудова поверхонь загальної, просторової і атрибутивної взаємодії соціально-географічних об'єктів.

Розглянемо побудову поверхні взаємодії соціально-географічних об'єктів при наявності повного вектору вихідних даних.

При визначенні радіусу зони впливу соціально-географічного об'єкту логічно прийняти, що він повинен бути пропорційним його потужності (Z). Звідси випливає, що найменш потужний об'єкт повинен мати найменший радіус впливу (R_0 , який можна назвати базовим), тоді радіус впливу всіх інших об'єктів, що аналізуються, можна визначити як функцію від базового. Для диференціації соціально-географічних об'єктів за величиною радіусу впливу можна використовувати різні залежності, наприклад:

$$R_i = R_0 + k * \ln(Z_i / Z_{min}) \quad (4.1)$$

де R_i – радіус впливу i – того суспільно-географічного об'єкту;

R_0 – базовий радіус впливу;

Z_i і Z_{min} – відповідно величина параметру i -го і базового об'єктів;

k – масштабний коефіцієнт.

Із формули (4.1) видно, що змінювати радіус впливу соціально-географічного об'єкту (i відповідно – ступінь генералізації поверхні взаємодії) можна системно через R_0 або через співвідношення радіусів, що контролюється масштабним коефіцієнтом k .

Інтенсивність впливу соціально-географічного об'єкту в межах його зони впливу зменшується від центру до периферії і може бути визначена, як обернена пропорція до відстані у певному ступені. Доцільно використовувати нелінійну інваріантну форму такої залежності:

при $L \geq R$ $\Delta = 0$;

при $L < R$ $\Delta = (1 - L/R)^n$ (4.2)

де Δ – функція впливу суспільно-географічного об'єкту;

L – поточна відстань до центру зони впливу соціально-географічного об'єкту;

R – радіус впливу соціально-географічного об'єкту;

n – показник ступеня, який визначається довільно.

З урахуванням зазначеної залежності *потенціал впливу* соціально-географічного об'єкту у зоні впливу визначається за такою формулою:

$p = Z^* \Delta$ (4.3)

де Z – кількісний параметр (потужність) соціально-географічного об'єкту (у центрі зони впливу).

Доцільно розглянути зону впливу соціально-географічного об'єкту з позицій можливості суб'єкта задовольнити свою соціальну потребу. Людина завжди оцінює можливості, ймовірність, шанси скористатися, наприклад, послугами, які надає даний об'єкт. При цьому вона враховує віддаленість соціально-географічного об'єкту, його доступність (наявність комунікацій), доцільність використання (наявність і якість необхідної послуги, її вартість, гарантії тощо) і багато інших чинників, які впливають на вибір. З точки зору просторового аналізу доцільно розглядати чинник віддаленості суспільно-географічного об'єкту. Тоді можливість отримання послуги можна представити як функцію впливу соціально-географічного об'єкту. Коли користувач знаходиться у зоні впливу одного соціально-географічного об'єкту, зрозуміло, що він може скористатися послугами тільки цього об'єкту. Якщо ж користувач знаходиться у перетині зон впливу декількох соціально-географічних об'єктів (що, власне і означає їхню взаємодію, у даному випадку – конкуренцію), він має ширший вибір і тому знаходиться у кращому положенні, бо може отримати найбільш якісну або ефективну послугу. Зрозуміло, що при всіх інших рівних умовах вибір буде за найближчим або найпотужнішим (з більшим радіусом впливу) об'єктом. Отже, у першому випадку ситуація характеризується функцією впливу тільки одного соціально-географічного об'єкту, у другому – сумою функцій впливу кількох об'єктів.

Поширюючи цей висновок на всі типи соціально-географічних об'єктів, можна визначити інтегральний кількісний параметр для кожної точки досліджуваної території, який об'єктивно відображає можливість користувача отримати певну послугу. Таким чином створюється *модель поля інтегральної функції впливу* (ІФВ), яка здатна об'єктивно відображати всі особливості впливу

і просторової взаємодії всіх однотипних соціально-географічних об'єктів, які знаходяться у межах досліджуваної території.

Розрахунок ІФВ з урахуванням (4.2) здійснюється за формулою:

$$F = \sum_{i=1}^m (1 - L_i / R_i)^n \quad (4.4)$$

де F – інтегральна функція впливу у даній точці території;

L_i і R_i – віддалення і радіус впливу i – того соціально-географічного об'єкту;

m – кількість соціально-географічних об'єктів, які мають вплив у даній точці.

Відповідний інтегральний потенціал впливу (ІПВ) може бути визначений або шляхом сумування потенціалів впливу взаємодіючих соціально-географічних об'єктів:

$$P = \sum_{i=1}^m p_i, \quad (4.5)$$

або в результаті розрахунку середньозваженого за значеннями їхньої функції впливу:

$$P = \frac{\sum_{i=1}^m p_i \cdot \Delta_i}{\sum_{i=1}^m p_i} \quad (4.5a)$$

Таким чином, предметом просторового аналізу взаємодії соціально-географічних об'єктів є поверхні ІФВ та ІПВ. При цьому кожна із зазначених поверхонь містить власну інформацію, яка у сукупності більш повно характеризує просторовий характер взаємодії соціально-географічних об'єктів.

Узагальнюючи викладене вище, можна визначити такий загальний алгоритм комплексного дослідження просторової структури і поверхні поля взаємодії за будь-яким параметром соціально-географічних об'єктів методом ІФВ-моделювання:

- побудова базової детальної моделі просторової структури поля методом середнього гармонійного або за гравітаційною моделлю;
- інформаційний аналіз базової моделі з визначенням меж зон впливу всіх соціально-географічних об'єктів для орієнтовної оцінки їх радіусу впливу;
- побудова серії аналітичних ІФВ-моделей поверхні поля з різними значеннями базового радіусу для виявлення і дослідження різних зрізів просторової структури поля;
- виділення просторової і атрибутивної складових загальної ІФВ-поверхні взаємодії соціально-географічних об'єктів;

– аналіз отриманих поверхонь (відхилення просторової і атрибутивної складових, ІФВ-моделей і базової моделі тощо).

Високий рівень формалізації складових соціально-географічного процесу і основних понять соціальної географії дозволяє використовувати для аналізу і синтезу *багатовимірний ознаковий простір* (БОП). Формування його базису на натуральних значеннях параметрів соціально-географічних об'єктів вносить досить багато складнощів, пов'язаних з різною розмірністю і великою різницею інтервалів значень вихідних параметрів. Зручніше використовувати *нормований багатовимірний ознаковий простір*.

Існує багато способів нормалізації вихідних даних. Найбільш обґрунтованим з теоретичної точки зору видається математико-статистичний метод, в якому центровані значення параметрів нормуються на середньоквадратичне відхилення. Але його застосування вимагає перерахування статистик розподілу параметрів при зміні набору вихідних даних (додаванні чи вилученні значень параметрів). Крім цього, відкритим залишається питання про верхню границю значень нормованих параметрів. Тому краще використовувати методи нормалізації на фіксовані константи, максимальні, різницю екстремальних значень параметрів тощо. Зручним методом нормалізації є розрахунок індексів вихідних параметрів за наступною формулою:

$$I_j = \frac{X_{j,i} - X_{j,\min}}{X_{j,\max} - X_{j,\min}} \quad (4.6)$$

де j – поточний індекс параметру, i – поточний індекс соціально-географічного об'єкту.

Індекси суспільно-географічних об'єктів, розраховані за наведеною формулою, змінюються в інтервалі від 0 до 1, при цьому об'єкт з найбільшим значенням параметру буде мати найвищий індекс (рівний 1). Формула (4.6) використовується для розрахунку індексів тих параметрів, які характеризують зростання процесу (народжуваність, інвестиції, заробітна плата, організація робочих місць тощо). Для «негативних» параметрів (смертність, затрати, забруднення середовища тощо) формула (4.6) обертається відносно 1:

$$I_j = 1 - \frac{X_{j,i} - X_{j,\min}}{X_{j,\max} - X_{j,\min}} \quad (4.6a)$$

Після нормалізації вихідних даних базис БОП формується індексами всіх параметрів, які змінюються в інтервалі $[0 \leftrightarrow 1]$, чим досягається ізометричність (однорідність) простору. Побудований таким чином нормований БОП можна представити у вигляді багатовимірного куба (гіперкуба) з довжиною ребра в одну умовну одиницю. Всі, описані нижче методи аналізу здійснюються саме у такому нормованому БОП.

Багатовимірна класифікація і діагностика системного розвитку. Задачі багатовимірної класифікації, ранжирування чи групування соціально-географічних об'єктів за множиною ознак у соціальній географії є надзвичайно актуальними у багатьох дослідженнях, пов'язаних з порівняльним аналізом, соціально-географічним моніторингом, оптимізацією соціогеосистем і соціально-географічних процесів тощо. Достовірність і надійність результатів дослідження залежить від інформативності і кількості ознак чи параметрів, за допомогою яких описується об'єкт. Інакше кажучи, вимірність БОП і його репрезентативність при всіх інших однакових умовах визначають ступінь довіри до результатів дослідження.

Задачі багатовимірної класифікації досить детально розглянуті у загальній та спеціальній (стосовно класифікації соціально-географічних об'єктів) літературі.⁷⁵ Такі методи досить прості і легко реалізуються. Так, сумарний рейтинг є узагальненням часткових класифікацій соціально-географічних об'єктів за окремими параметрами. При цьому враховуються не значення параметрів, а місця соціально-географічних об'єктів в ранжируваному ряду. У

⁷⁵ Голиков А.П., Черванев И.Г., Трофимов А.М. Математические методы в географии. – Харьков, 1996. – 140 с.; Топчіев О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса, 2005. – 632 с.; Шаблій О. І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 1994. – 304 с. Наприклад, у [6] пропонується багатовимірна класифікація (ранжирування) регіонів України за такими статистичними критеріями, як сумарний рейтинг, сума індексів та середній індекс, показана ефективність групування об'єктів за ними.

залежності від принципу ранжирування (від меншого до більшого чи навпаки) об'єкти-лідери будуть мати найбільшу чи найменшу суму місць (рейтинг). Ця класифікація за рівнем узагальнення є локальною, тобто, актуальною тільки для множини соціально-географічних об'єктів, що аналізуються.

Метод суми індексів передбачає сумування індексів всіх параметрів соціально-географічних об'єктів. Зрозуміло, що об'єкти, які мають у середньому вищі значення параметрів, будуть мати і більшу суму індексів, що і є основою класифікації. Різновидом цього методу є метод середніх індексів, у якому сума індексів замінюється середнім індексом, що по суті є зміною масштабу шкали оцінки і на результат не впливає.

Графоаналітичний метод класифікації соціально-географічних об'єктів передбачає, що нормований БОП проектується на площину у вигляді пелюсткової діаграми з нормованими (в інтервалі 0–1) координатними осями. При цьому кожен описуваний об'єкт (процес) відображається на діаграмі у вигляді багатокутника (кількість кутів відповідає вимірності простору), а критерієм оптимізації є його площа. Зрозуміло, що площа буде більшою, якщо процес характеризується більшими значеннями параметрів. Оптимізацію, як вибір найбільш ефективного варіанту процесу, можна розглядати як класифікацію, в якій визначається тільки один клас, що найкраще відповідає заданому критерію (площі багатокутника як функціоналу набору нормованих вихідних даних). При використанні комп'ютерних технологій площа багатокутника визначається без графічних процедур розрахунковим шляхом [5].

У цілому соціогеосистеми мають неоднорідний асиметричний розвиток в залежності від своєї спеціалізації. Однак, в структурі є галузі, які повинні мати пропорційний розвиток, наприклад, сфера послуг, де пересічні громадяни повинні мати рівні можливості отримання послуг різного профілю. Саме у цій галузі господарства рівномірний розвиток є важливим показником стану соціальної сфери. Не менш важливим є симетричний однорідний розвиток соціальних підсистем, від чого безпосередньо залежить рівень і якість життя громадян.

Траєкторію соціогеосистеми у нормованому БОП можна представити як послідовність точок, відстань між якими залежить від дискретизації часу і швидкості зміни стану (руху). Кожна з цих точок фіксує стан соціогеосистеми, який характеризується певним набором координат (ознак системи) на даний момент часу. Форма траєкторії залежить від характеру руху соціогеосистеми. Так, при рівномірному русі, коли швидкість на кожен момент за всіма координатами постійна, точки траєкторії рівновіддалені від всіх осей, а траєкторія є прямою, направленою по діагоналі гіперкубу. Такий рух соціогеосистеми можна описати умовою:

$$dl/dt = const, \quad (4.7)$$

де l_i – шлях системи по i -й координаті;
 $i = 1 \dots n$, n – вимірність простору (кількість осей).

Ця умова, що описує постійність швидкості руху соціогеосистеми по всім координатам на кожен момент часу, може бути записана як рівність шляху, пройденого соціогеосистемою по кожній координаті на певний момент за весь час руху:

$$\Delta l_i = const, \quad (4.8)$$

Коли наведена умова хоча б по одній координаті порушується, траєкторія соціогеосистеми відхиляється і рух стає нерівномірним. Таким чином, рівномірність руху соціогеосистеми у нормованому просторі можна оцінити за рівністю синхронної часової похідної шляху, або порівнянням пройденого шляху по кожній координаті.

Враховуючи принципово випадковий характер визначення координат точок траєкторії руху соціогеосистеми, для коректного вирішення питання про рівність швидкості або пройденого шляху потрібно застосовувати спеціальні процедури математичної статистики (побудову довірчих інтервалів, перевірку статистичних гіпотез тощо).

Для діагностики рівномірності розвитку соціогеосистем можна застосувати графоаналітичний метод, коли при побудові пелюсткової діаграми візуальна ізометричність багатокутника є показником рівномірності розвитку. Враховуючи, що візуальний аналіз форми багатокутника не дає об'єктивної оцінки його симетрії, бажано для цього застосувати більш точні і однозначні аналітичні методи [5]. У випадку послідовного у часі аналізу траєкторії руху соціогеосистеми графік дає можливість наочно спостерігати динаміку руху. Так, при рівномірному русі багатокутника, побудовані через рівні проміжки часу, будуть геометрично подібні, але із зростаючою площею. Крім цього, пелюсткова діаграма дає можливість візуально порівнювати швидкість руху кількох соціогеосистем – синхронні площі їхніх багатокутників відрізняються пропорційно швидкості. Тобто цей критерій дає можливість класифікувати соціогеосистеми за швидкістю руху (розвитку), що має велике значення для визначення їх перспектив, наукового прогнозування.

Метод оцінки специфічності соціогеосистем заснований на розрахунку частот знаходження соціогеосистем у одному класі класифікації за кожним параметром. Результати відображаються у вигляді матриць частот або ймовірностей знаходження соціогеосистем в одному класі.⁷⁶

⁷⁶ Машков О.А., Немець К.А. Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів // Часопис соціально-економічної географії. – 2010. – Вип. 8(1). – С. 30-35.

Необхідність такого аналізу зумовлена тим, що у регіональних соціально-географічних дослідженнях завжди виникає необхідність врахування двох протилежних тенденцій. З одного боку, кожен регіон прагне максимально використати переваги свого географічного положення і якомога раціональніше реалізувати свій ресурсний потенціал. Ця тенденція призводить до розвитку спеціалізації регіонів і формування їхньої специфічності. З іншого боку, поділ праці на національному рівні вимагає інтеграції регіональних комплексів в межах відповідних загальнодержавних програм розвитку, що сприяє уніфікації регіонів. Отже, однією з умов успішного регіонального розвитку є оптимальне співвідношення спеціалізації і кооперації регіонів. Особливо важливо це враховувати на стадії створення регіональних програм і проєктів, в основі яких мають бути науково обґрунтовані директивні показники розвитку.

Моделювання траєкторії розвитку соціально-географічних об'єктів.

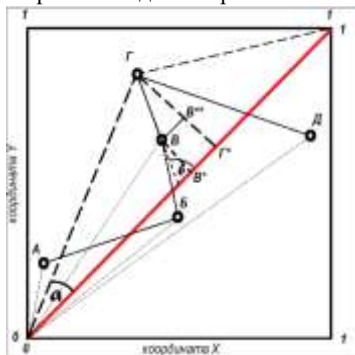
Траєкторія розвитку будь-якого об'єкту визначається двома множинами показників – напрямку руху і лінійних характеристик, наприклад, відстані, пройденої об'єктом за певний проміжок часу. Перша множина показників траєкторії включає косинуси кутів, утворених відрізком траєкторії даного об'єкту з траєкторіями інших об'єктів, або певними характерними напрямками, наприклад, середньою, оптимальною або проектною траєкторією. За показниками напрямку руху можна оцінювати ефективність функціонування окремих підсистем у складі більш загальної соціогеосистеми – із зменшенням кута між траєкторіями підсистеми і соціогеосистеми узгодженість і, відповідно, «корисність» функціонування підсистеми зростає. Таким же чином можна оцінювати узгодженість руху (функціонування) підсистем – зростання косинуса кута між їхніми траєкторіями свідчить про зближення траєкторій, що є незаперечним доказом подібності розвитку підсистем.

У гіперкубі БОП початком координат є точка $\{0, 0, 0, \dots, 0\}$, яка розглядається як *точка мінімального розвитку* соціогеосистем у даному БОП, а кінцевою – точка з координатами $\{1, 1, 1, \dots, 1\}$, яка відповідно розглядається як *точка максимального розвитку*. Тоді діагональ гіперкубу, яка з'єднує ці протилежні точки, може розглядатися як найкоротший, найефективніший шлях розвитку соціогеосистем, або як *оптимальна траєкторія розвитку (ОТР)*, відносно якої можна оцінювати відхилення реальних траєкторій соціогеосистем.

Вектор руху будь-якого об'єкту можна оцінити двома основними кількісними показниками: *кутовим* (як напрям руху) і *лінійним* (як швидкість руху). Це дозволяє виконувати різні порівняння об'єктів (соціогеосистем) за цими показниками і робити відповідні висновки. Наприклад, зменшення кута між траєкторіями об'єктів свідчить про більшу узгодженість (подібність) їх розвитку, різниця швидкості руху відображає відносні темпи розвитку тощо. Отже, маючи кількісні параметри напрямку і швидкості руху соціогеосистем можна визначати різні їхні характеристики у сукупності в залежності від мети і завдань дослідження.

В залежності від тематичної спрямованості соціально-географічного дослідження відбираються і застосовуються найбільш інформативні і репрезентативні параметри. При наявності досить великої за обсягом сукупності соціогеосистем кутові та лінійні характеристики їх траєкторій можна обробляти методами математичної статистики, зокрема використовувати статистичні моделі, визначати середні значення, довірчі інтервали, критичні відхилення, виконувати перевірку статистичних гіпотез стосовно значимості відмінностей тощо. Кутові та лінійні параметри траєкторії, визначені відносно ОТР, є найбільш вживаними для візуального відображення та аналізу траєкторії.

Для розгляду параметрів траєкторії розвитку соціогеосистеми розглянемо найпростіший двовимірний ознаковий простір (рис. 4.2).

А – початкова точка траєкторії; Д – точка стану соціогеосистем на поточний момент часу; АВ, ВВ, ВГ, ГД – вектори розвитку за періоди ΔT ; ОА, ОВ, ОВ, ОГ, ОД – вектори-радіуси точок стану соціогеосистеми; 0,0 – 1,1 – ОТР (головна діагональ); ОГ* – проекція ОГ на ОТР; ГГ* – відхилення точки Г від ОТР; В*Г* = ВВ** – проекція ВГ на ОТР; α – кут між ОГ і ОТР; δ – кут між ВГ і ОТР.

Рис. 4.2. Параметри траєкторії розвитку соціогеосистеми⁷⁷

Розглянемо параметри траєкторії на прикладі точки Г (поточної точки стану соціогеосистеми).

Кутові параметри траєкторії: 1) кут α між вектором-радіусом ОГ і ОТР, необхідний для визначення ОГ* і ГГ*; 2) кут δ між вектором розвитку ВГ і ОТР, за яким визначається узгодженість «руху» соціогеосистеми з напрямом ОТР. Коли аналізуються траєкторії розвитку сукупності соціогеосистем, визначаються також кути між їхніми траєкторіями (для з'ясування узгодженості розвитку) та при необхідності - з іншими напрямками в БОП.

Лінійні параметри траєкторії: 1) відстань L_0 поточної точки стану соціогеосистеми від початку координат (вектор ОГ), що інтерпретується як відстань, яку соціогеосистема пройшла від стартової позиції на поточний момент часу. При виконанні порівняльного аналізу сукупності соціогеосистем цей параметр дозволяє ранжувати об'єкти за просунутістю у розвитку; 2) відстань L_1 від поточної точки стану соціогеосистеми до точки максимального розвитку, що дозволяє дати оцінку шляху, який залишилося пройти соціогеосистемі до досягнення цільової точки; 3) коефіцієнт прогресу ($K_n = L_0 / L_1$) – відношення шляху, пройденого соціогеосистемою, до шляху, який їй залишилося пройти, що використовується для ранжирування соціогеосистем за прогресом у розвитку; 4) шлях L , пройдений соціогеосистемою за період ΔT , який характеризує інтенсивність (швидкість) зміни її стану і розраховується як довжина вектору ВГ (у порівняльному аналізі

⁷⁷ Ключко Л.В. Територіальна організація релігійної сфери Харківського регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. геогр. наук за спец. 11.00.02 –Економічна та соціальна географія. – Харків – 2010. – 22 с.

дає можливість ранжувати соціогеосистеми за інтенсивністю руху в аналітичному просторі – швидкістю перетворення); 5) проекція L_{np} вектора-радіусу точки Г на ОТР ($L_{np} = L_0 \cdot \cos \alpha$), яка є кількісною оцінкою просунутості соціогеосистеми у розвитку, характеризує реальний шлях соціогеосистеми в напрямі ОТР на поточний момент часу, може мати різні за знаком прирости в часі залежно від фази прогресивного розвитку чи регресу; 6) відхилення ΔL точки стану соціогеосистеми Г від ОТР ($\Delta L = L_0 \cdot \sin \alpha$), що характеризує ефективність розвитку соціогеосистеми (великі відхилення реальної траєкторії від оптимальної свідчать про неефективне використання (витрати) ресурсів розвитку); 7) проекційний коефіцієнт прогресу характеризує відношення вектору розвитку соціогеосистеми до ОТР ($K_{np} = L_{np} / OTR$) і має значення в інтервалі від 0 до 1, що є більш зручним для інтерпретації; 8) проекція P_r вектору розвитку L (ВГ) на ОТР, що дає безпосередню оцінку внеску поточного вектору розвитку в загальний шлях соціогеосистеми в аналітичному просторі ($P_r = L \cdot \cos \delta$).

Для аналізу динаміки розвитку соціогеосистеми здійснюється компонентний аналіз її вихідного вектору (за моніторинговою інформацією), який передбачає більш детальний аналіз змін стану соціогеосистеми на рівні параметрів-координат багатовимірного простору.⁷⁸

У загальному випадку, розглядаючи будь-який параметр P певної соціогеосистеми як функцію часу $P = f(t)$, можна визначити швидкість його зміни через часову похідну:

$$P' = \frac{\partial P}{\partial t} \quad (4.9)$$

а приріст dP за час dt :

$$dP = \frac{\partial P}{\partial t} dt \quad (4.9a)$$

Переходячи від нескінченно малих величин до реальних інтервалів змін параметра ΔP і часу ΔT , отримуємо:

$$\Delta P = \frac{\Delta P}{\Delta T} \Delta T = \frac{P_2 - P_1}{T_2 - T_1} (T_2 - T_1) = P_2 - P_1 \quad (4.10)$$

Розглядаючи далі параметр P як i -ий компонент (i -у координату) P_i вектору розвитку соціогеосистеми (P_1 і P_2 – координати його початку і кінця) за час ΔT , бачимо, що приріст параметра P_i є проекцією вектору розвитку на i -у ось координат. У багатовимірній геометрії проекція вектору визначається як його координата по i -й осі, яка залежать від його напрямку.

При необхідності можна визначити «внесок» проекції кожної компоненти у загальний рух соціогеосистеми в проекції на ОТР за такою формулою:

$$PP_{OTR,i} = \frac{PP_i}{0.7}, \quad (4.11)$$

де знаменник 0,7 – $\cos 45^\circ$ (кута між координатними осями і діагонально гіперкуба).

⁷⁸ Немець К. А. Моделирование траектории развития региональных социосистем Украины // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 7 (2). – С. 66-80.

Проекції компонентів вектора розвитку на координатні осі є зручною мірою руху соціогеосистеми в аналітичному просторі, бо одночасно відображають напрям і довжину вектора. Виходячи з цього, можна діагностувати рух соціогеосистеми по кожній координатній осі принаймні двома способами – за знаком проекції (за номінальною шкалою) і за співвідношенням довжини поточної проекції компонента вектора до попередньої (за шкалою відношень).

Розглянемо способи діагностики розвитку соціогеосистем детально. Якщо в якості індикатора розвитку вибирається проекція компоненти вектора розвитку PP_i на відповідну координатну ось, принципово можливі три її значення за знаком: а) $PP_i > 0$; б) $PP_i = 0$; в) $PP_i < 0$. Ці значення проекції кодуються за допомогою сигнальної функції Kod таким чином:

- 1) при $PP_i > 0$ $Kod_i = 1$;
- 2) при $PP_i = 0$ $Kod_i = 0$;
- 3) при $PP_i < 0$ $Kod_i = -1$.

Значення функції Kod констатують лише факт того, що проекція компоненти вектора розвитку додатна (компонента зросла), від'ємна (компонента зменшилась) або дорівнює нулю (компонента не змінилась).

Другий спосіб діагностики руху соціогеосистеми в аналітичному просторі не набагато складніший, але забезпечує досить точну кількісну оцінку руху за шкалою відносин. Його ідея полягає у порівнянні поточної проекції компоненти вектору розвитку $PP_{i,t}$ з попередньою $PP_{i,t-1}$ за величиною і знаком. Найбільш зручним показником у даному випадку є індикатор розвитку – відношення:

$$Ind_i = \frac{PP_{i,t}}{PP_{i,t-1}} \quad (4.12)$$

Розглянемо способи діагностики розвитку соціогеосистем детально. Якщо в якості індикатора розвитку вибирається проекція компоненти вектора розвитку PP_i на відповідну координатну ось, принципово можливі три її значення за знаком: а) $PP_i > 0$; б) $PP_i = 0$; в) $PP_i < 0$. Ці значення проекції кодуються за допомогою сигнальної функції Kod таким чином:

- 1) при $PP_i > 0$ $Kod_i = 1$;
- 2) при $PP_i = 0$ $Kod_i = 0$;
- 3) при $PP_i < 0$ $Kod_i = -1$.

Значення функції Kod констатують лише факт того, що проекція компоненти вектора розвитку додатна (компонента зросла), від'ємна (компонента зменшилась) або дорівнює нулю (компонента не змінилась).

Другий спосіб діагностики руху соціогеосистеми в аналітичному просторі не набагато складніший, але забезпечує досить точну кількісну оцінку руху за шкалою відносин. Його ідея полягає у порівнянні поточної проекції компоненти вектору розвитку $PP_{i,t}$ з попередньою $PP_{i,t-1}$ за величиною і знаком. Найбільш зручним показником у даному випадку є індикатор розвитку – відношення:

$$Ind_i = \frac{PP_{i,t}}{PP_{i,t-1}} \quad (4.12)$$

Знак індикатора визначається знаком поточної проєкції. При порівнянні можливі наступні ситуації:

1) $Ind_i > 0$; сигнальним є значення $Ind_i = 1$, при якому темпи зростання компоненти зберігаються, якщо $Ind_i < 1$, рух соціогеосистеми уповільнюється, при $Ind_i > 1$ – рух прискорюється;

2) $Ind_i = 0$; дана компонента вектору розвитку не змінилась;

3) $Ind_i < 0$; за даною компонентою соціогеосистема рухається у зворотному напрямі, тобто, деградує.

В останньому випадку доцільно класифікувати зворотний рух соціогеосистеми, наприклад, таким чином (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Класифікація деградації соціогеосистем за індикатором розвитку⁷⁹

№ гр.	Характер деградації	Значення Ind_i		Заходи для виправлення положення
		від	до	
1.	Слабка	- 0,25	0,00	Оптимізація управлінських рішень
2.	Помірна	- 0,50	- 0,26	Оптимізація використання ресурсів
3.	Сильна	- 0,75	- 0,51	Перерозподіл ресурсів
4.	Дуже сильна	- 1,00	- 0,76	Коригування тактичних планів
5.	Катастрофічна	< - 1,00		Коригування стратегії розвитку

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте сутність основних методологічних підходів у соціально-географічних дослідженнях. У чому полягає їх взаємодовнюваність?
2. Поясніть поняття цілісності, емерджентності, інформаційності, ієрархічності, впорядкованості системи.
3. Яку роль у соціально-географічних дослідженнях відіграє історичний підхід?
4. Поясніть чим відрізняються кількісні та якісні методи дослідження в соціальній географії. Чим зумовлюється їх вибір?
5. Розкрийте особливості застосування методів обрахунку інтегральної функції впливу соціально-географічних об'єктів.
6. Як здійснюється багатовимірна класифікація соціально-географічних об'єктів?
7. Розкрийте механізм моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем.

Рекомендована література:

1. МЕЗЕНЦЕВ К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
2. МЕЗЕНЦЕВ К.В. Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 82 с.

⁷⁹ Немець К. А. Моделювання траєкторії розвитку регіональних соціогеосистем України // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 7 (2). – С. 66-80.

3. НЕМЕЦЬ К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.
4. НЕМЕЦЬ К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі: Монографія. – Харків: ХНУ, 2013. – 225 с.
5. НЕМЕЦЬ Л.М., ОЛІЙНИК Я.Б., НЕМЕЦЬ К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.
6. ПИЛИПЕНКО І.О., МАЛЬЧИКОВА Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.

Тема 5

ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

Ключові терміни: *населення, геодемографічна система, геодемографічна ситуація, геодемографічний процес, чисельність населення, відтворення населення, природний рух населення, народжуваність, смертність, природний приріст, статево-вікова структура, шлюбність, демографічна поведінка; оптимум населення, перенаселення, мальтузіанство, демографічний перехід, якість населення, демографічний потенціал, людський потенціал, євгеніка; передумови соціально-демографічного розвитку, фактори соціально-демографічного розвитку, демографічна політика.*

- 5.1. Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку
 - 5.2. Концепції соціально-демографічного розвитку
 - 5.3. Чинники соціально-демографічного розвитку та демографічна політика
-

5.1. Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку

Населення є одним із ключових понять ряду суспільних наук, у тому числі й соціальної географії. Населення розглядають як

природно та історично сформовану, безперервно поновлювану (самовідновлювану), стійку сукупність людей, яка є головною складовою суспільства.

У вужчому розумінні, населення – це

сукупність людей, які проживають на всій земній поверхні або в межах конкретної географічної території (континенту, країни, регіону, міста), тобто сукупність мешканців певної території.

Виділяють три головних *ознаки населення*:

- постійне відтворення шляхом безперервної зміни поколінь – природне відтворення (природний рух) населення;
- забезпечення тривалого існування через безперервне виробництво засобів для життя (продуктів харчування, одягу, знарядь праці тощо);
- зумовленість розвитку населення суспільними відносинами, які перетворюють сукупність людей із простої відновлювальної популяції в населення.

З точки зору системного підходу, населення розглядається як система. Для її позначення в соціальній географії використовуються терміни «демографічна система», «демогеографічна система» або «геодемографічна система», що зазвичай розглядаються як синоніми.

Радянський демограф та економіст Анатолій Вишневський вважав, що «населення» є синонімом поняття «демографічна система», а матеріальними об'єктами дослідження є територіальні системи.⁸⁰

Геодемографічна система – це просторове утворення, що складається з територіальних сукупностей (спільнот) людей і компонентів довкілля, які забезпечують процеси життєдіяльності, відтворення населення та його здоров'я. Це динамічна система, яка постійно перебуває у стані безперервного руху, зміни і розвитку.⁸¹

З точки зору концепції соціогеосистем, *геодемографічна система* є функціональною складовою соціогеосистеми, яку становить населення території з усім комплексом демографічних і територіальних структур, поведінкових і інших особливостей. Вона є основою соціуму і суспільства, динамічною та сенсibilізованою до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, такою системою, що самоорганізується та саморозвивається; системою, в якій відбуваються геодемографічні процеси, забезпечуючи безперервне відтворення населення, змінюючи кількісні і якісні характеристики у просторово-часовому континуумі.⁸²

Стан геодемографічної системи певної території на певний момент часу, який визначається сукупністю зовнішніх соціально-економічних чинників,

⁸⁰ Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее. – М: Финансы и статистика, 1982. – 287 с.

⁸¹ Дудник І.М., Панасенко Т.В. Низова демогеографічна система. – Полтава: Полтавський відділ УГТ, 1996. – 200 с.; Старостенко Г.Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект): Автореферат ... докт. економ. наук, 08.09.01 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 1999. – 29 с.; Мохначук С.С., Пьявко Н.Н. Крупный город как демографическая система // Экономическая география. – 1986. – Вып. 38. – С. 29-34.

⁸² Сегида К. Ю. Дефиниция понятия «геодемографическая система» с позиции общественной географии // Могилевский меридиан. – 2017. – Том 17, Вып. 1-2 (37-38). – С. 45-49.

називають *геодемографічною ситуацією*⁸³, а послідовні зміни геодемографічних ситуацій – *геодемографічним процесом*. Геодемографічний процес охоплює різні аспекти розвитку населення на певній території – кількісні і якісні зміни (у тому числі відтворення населення), загальний напрям і характер таких змін, зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розселення населення [5].

Приставка «гео» підкреслює як територіальність (географічність) демографічних явищ і процесів, так і необхідність їх вивчення комплексно, в тісному зв'язку з усіма компонентами соціально-демографічних, економіко-демографічних, еколого-демографічних, розселенсько-демографічних та інших складових, які функціонують на певній території [5].

Відтворення населення – це

історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських поколінь

Оновлення населення відбувається в результаті процесів народжуваності і смертності, а для окремих регіонів й міграції. У широкому розумінні поняття «відтворення населення» включає відновлення і розвиток складу населення: за статтю і віком, соціальними групами, національностями (етносами), освітою, професійним складом тощо.⁸⁴

Режим відтворення населення – це демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення на фіксований момент (період) часу. Виділяють три *режими відтворення населення*:

- звужений, коли абсолютна чисельність населення поколінь, що помирають, перевищує чисельність населення поколінь, які народжуються, тобто населення, що проживає на певній території, не відтворює собі заміну;
- простий, коли покоління дітей (які замінюють покоління батьків) і покоління батьків мають однакову чисельність населення;
- розширений, що характеризується збільшенням чисельності населення кожного нового покоління і зменшенням – поколінь людей похилого віку.

⁸³ Агафонов Н.Т. Региональная экономико-демографическая обстановка (основные положения концепции) // Социальная география Калининградской области. Калининград, 1982. – С. 24-42; Федоров Г.М. Геодемографическая обстановка: теоретические и методические основы / Под ред. Н.Т. Агафопова. – Л.: Издательство Ленинградского университета. – 1984. – 112 с.; Федоров Г.М. Основы геодемографии. – Л.: Издательство Ленинградского университета. 1983. – 56 с.

⁸⁴ Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

Для оцінки процесів відтворення населення використовуються різні показники, зокрема брутто- та нетто-коефіцієнти.

Брутто-коефіцієнт відтворення населення, розроблений німецьким демографом Робертом Кучинським (Robert Kuczynski), є зведеною характеристикою народжуваності, що показує середню кількість дівчат, яку б народила одна жінка, що прожила до кінця репродуктивного періоду, за умови збереження впродовж її життя сучасних умов народжуваності у кожному віці. *Нетто-коефіцієнт відтворення населення*, розроблений німецьким статистиком Рихардом Бьокком (Richard Böckh), обчислюють на підставі вікових коефіцієнтів народжуваності та коефіцієнтів доживання, тобто показників, протилежних рівню смертності. Він являє собою кількісне мірило заміщення материнської генерації дочірньою, іншими словами, показує середню кількість дівчат, які народжені жінкою за весь репродуктивний період які дожили до того віку, в якому була жінка під час народження кожної з цих дівчат

В історичній ретроспективі розрізняють три *типи відтворення населення*:

- архетип – вихідний тип відтворення, коли зміна поколінь вже перебувала під соціальним контролем, але дії останнього були істотно обмежені;
- традиційний (примітивний, доіндустріальний, екстенсивний) – тип відтворення населення, що панував у докапіталістичних суспільствах, основою яких була аграрна економіка; характеризується стабільними умовами демографічної рівноваги і однотипним соціально-культурним механізмом регулювання демографічної поведінки;
- сучасний (раціональний, інтенсивний) – тип відтворення населення, поява якого зумовлена науково-технічною революцією; йому притаманна корінна трансформація чинників народжуваності та смертності, зміна всієї системи демографічних відносин, що набувають активного і гнучкого характеру, економічність та усталеність демографічних змін.

Демографічне покоління – це поняття, яке має біологічну (зміна поколінь, пов'язана з природним життєвим циклом), соціальну (розподіл функцій між віковими групами), історичну (життя в один історичний період обумовлює спільність рис людей одного покоління) природу, включає людей, що народились в один рік; взаємодія та заміщення поколінь створюють вікову структуру населення.

Природний рух населення – це

зміна чисельності та складу населення в результаті народжуваності й смертності без урахування механічного переміщення.

Народжуваність населення – це процес дітонародження в сукупності людей, які складають покоління, або в сукупності поколінь, тобто населенні в цілому. Смертність населення – це процес вимирання покоління; це масовий процес, який складається із множини одиночних смертей, які настають у різному віці та визначають у своїй сукупності порядок вимирання реального або гіпотетичного покоління.

Природний рух населення характеризується абсолютними та відносними показниками. Для характеристики народжуваності використовують систему таких показників:

- *загальний коефіцієнт народжуваності* (число народжених живими на 1000 осіб населення), який вимірюється в промілі (‰);
- *повікові коефіцієнти народжуваності* (число народжених живими у матерів певного віку на 1000 жінок того ж віку);
- *сумарний коефіцієнт народжуваності* (сума однорічних вікових коефіцієнтів народжуваності, поділена на 1000, тобто в розрахунку на одну жінку) та ін.

Для характеристики смертності використовують систему таких показників:

- *загальний коефіцієнт смертності* (число померлих у розрахунку на 1000 осіб населення), який вимірюється в промілі (‰);
- *повікові коефіцієнти смертності* (число померлих певного віку на 1000 осіб того ж віку);
- *часткові коефіцієнти смертності за причинами* (у розрахунку на 1000 осіб);
- *показник дитячої смертності* (число померлих у віці до 1 року у розрахунку на 1000 народжених) та ін.

Демографічним показником, що являє собою узагальнену характеристику смертності, є *тривалість життя* – інтервал між народженням і смертю (тобто дорівнює віку смерті). *Очікувана середня тривалість життя* – це прогностичний показник, що показує усереднений очікуваний інтервал між народженням і смертю для даного покоління.

Поряд із природним рухом населення важливими складовими геодемографічного процесу є зміни статеві-вікової структури населення та шлюбності, механічний рух населення.

Статеві-вікова структура населення – це

абсолютна кількість або частка населення, що припадає на кожну статеві-вікову групу.

Узагальнюючим показником статевих пропорцій є *вік балансування* – вік, в якому чисельність чоловіків та жінок урівноважується. За оптимальних умов він має наближуватись до верхньої межі дітородного віку (50 років).

Співвідношення окремих поколінь характеризує коефіцієнт демографічного навантаження. *Демографічне навантаження* – це узагальнена кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження на суспільство та економіку населенням непрацездатного віку.

Зростання у віковій структурі населення частки старших вікових груп зумовлює *демографічне старіння населення*. Його причинами є тривалі зміни в

характері відтворення населення. Так, розрізняють «старіння знизу», що відбувається через поступове скорочення кількості дітей внаслідок зниження народжуваності, і «старіння зверху», викликане зростанням кількості осіб старших вікових груп в результаті скорочення смертності при відносно повільному зростанні кількості дітей. Також демографічному старінню може сприяти міграція населення. У результаті збільшення в населенні частки дітей і молодих людей відбувається *демографічне омолодження населення*.

Коефіцієнти демографічного навантаження визначаються як співвідношення осіб допрацевдатного і/або післяпрацевдатного віку та працевдатного населення.

Коефіцієнт старіння населення – це частка осіб, які досягли і перетнули перший поріг старості (60 років) у загальній чисельності населення.

Шлюбність – це

процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, який включає вступ у перший і повторні шлюби.

У широкому розумінні під шлюбністю розуміють усі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, або, інакше кажучи, всю сукупність випадків зміни шлюбного стану. Процес відтворення шлюбної структури населення – важлива складова відтворення населення в цілому.

Під шлюбним станом розуміють стан особи стосовно інституції шлюбу, встановлюваний відповідно до звичаїв та правових норм країни.

Головним показником є *рівень шлюбності*, що визначається в цілому та для окремих вікових груп як частка тих, хто перебуває в шлюбі.

Механічний рух населення – це різні види *територіального переміщення населення*, тобто *міграції* населення. Вони будуть детальніше розглянуті в наступному розділі.

Результатом співвідношення між шлюбною, статевою та репродуктивною поведінкою населення з точки зору їхнього впливу на народжуваність є демографічна поведінка.

Демографічна поведінка – це

система взаємопов'язаних дій, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану окремого індивіда, родини, територіального соціуму, населення регіону, країни тощо.

У широкому розумінні демографічна поведінка включає дії, пов'язані з відтворенням населення (репродуктивна та шлюбна поведінка), його міграцією та соціальною мобільністю (міграційна/соціальна поведінка), а також його відношенням до свого здоров'я (вітальна/(санітарна поведінка).

Репродуктивна поведінка – дії, пов'язані із народженням або відмовою від народження дітей у будь-якій черговості, у шлюбі або поза ним.

Шлюбна (матримоніальна) поведінка – дії, пов'язані із укладенням або припиненням шлюбів (важливим аспектом є вік вступу в перший та наступні шлюби, вік розірвання першого і наступних шлюбів, черговість шлюбу, черговість розлучення, тривалість безшлюбного періоду до вступу в шлюб і між шлюбами). *Міграційна поведінка* – дії, пов'язані зі зміною місця проживання (залежить від впливу зовнішніх стимулів до переміщення (наприклад, перспективи поліпшення умов життя) і внутрішніх стимулів до стабілізації (наприклад, сила звички до даного середовища), а іноді і від впливу сформованих установок у даній групі або територіальній спільноті). *Вітальна (санітарна) поведінка* – дії, пов'язані із свідомим або неусвідомленим руйнуванням здоров'я або його збереженням.

5.2. Концепції соціально-демографічного розвитку

Соціально-демографічний розвиток пояснюють численні концепції. Окремо варто зупинитися на трьох групах концепцій: перші спрямовані на пояснення та регулювання динаміки чисельності населення, другі – стадійності демографічних змін, треті – якості населення.

Концепції, спрямовані на пояснення та регулювання кількості населення тісно пов'язані із поняттям оптимальної кількості населення («оптимум населення», «optimum population»).

Теорія мальтузіанства виникла як відгук на проблеми швидкого зростання населення на планеті і пов'язана з працями англійського демографа і економіста Томаса Мальтуса (Thomas Malthus). Він уперше зробив спробу дослідити динаміку зростання населення і соціально-економічні наслідки цього процесу в масштабах всієї планети. Теорія мальтузіанства передбачає, що населення, якщо його зростання нічим не стримується, збільшується у геометричній прогресії, тоді як виробництво продуктів харчування – в арифметичній, що неминуче призведе до голоду і соціальних потрясінь. Війни, епідемії, голод є природними і найбільш імовірними засобами контролю народжуваності та розміру сім'ї. Тобто необмежене зростання населення, що призводить до *перенаселення*, розглядається як головна причина соціальних лих, політичних потрясінь і екологічних катастроф. Для запобігання таким наслідкам висувалися ідеї регулювання населення.

Французький демограф та соціолог Альфред Сові (Alfred Sauvy) вважав потенційну перенаселеність «помилковою проблемою» та заперечував проти

спроб глобального регулювання населення. Він запропонував розглядати країни в кожному конкретному випадку, щоб визначити, чи їм не вистачає сировини та природних ресурсів, які можуть підтримати більшу кількість населення. В іншому випадку, він вважав, що ми ризикуємо недооцінити країну, яка могла б підтримати набагато більше населення.

Висловлюються ідеї, що для кожної країни може бути знайдено оптимум населення, до якого треба прагнути, стимулюючи для цього або підвищення народжуваності, або її обмеження. Оптимальною визнається така чисельність населення, яка забезпечує найбільший дохід на душу населення.

Починаючи з середини ХХ століття спостерігається «демографічний вибух» – різке зростання численності населення, що зумовило новий імпульс зацікавленості ідеями Т. Мальтуса (*неомальтузіанство*). Головна увага звертається на необхідність обмеження зростання чисельності населення країн, що розвиваються.

Протилежною до мальтузіанства є теорія *достатківства* (*корнукопіанства*), згідно якої ресурсів планети достатньо для того, щоб забезпечити життєдіяльність населення, незалежно від темпів його зростання. Передусім це досягається за рахунок технологічного прогресу.

Серед *концепцій, які пояснюють стадійність змін чисельності та відтворення населення*, найбільш поширеною є *концепція демографічного переходу*.

Витоки концепції демографічного переходу беруть початок з 1920-х років. У 1929 році американський демограф Ворен Томпсон (Warren Thompson) вперше описав зміни (переходи) в народжуваності і смертності у промислово розвинених країнах впродовж останніх 200 років. На основі аналізу цих змін В. Томпсон створив модель, яка в загальному відображала перехід суспільства від традиційного режиму відтворення населення, що характеризується високим рівнем народжуваності та смертності, до іншого режиму, де обидва показники є значно нижчими.

У 1934 році завдяки праці французького демографа Адольфа Ландрі (Adolphe Landry) у широкий обіг було введено поняття «демографічної революції» та відображено динаміку зміни «демографічних типів» – переходу від «примітивного» через «перехідний» до «сучасного» демографічного типу. Класифікація А. Ландрі була дещо схожою із розробками У. Томпсона. Він також висунув ідею, що передбачала поширення Західноєвропейського режиму відтворення населення для всього світу в цілому, проте країни, що перейшли до стадії переходу пізніше, повинні були б мати вищі темпи змін. Ще одним важливим доробком А. Ландрі було те, що він заклав підвалини для розвитку ідей індивідуалізму, як причин, що визначали рівень зниження відтворення населення.

Вперше термін «*демографічний перехід*» був введений в науковий обіг у 1940 році американським демографом Френком Ноутстейном (Frank Notestein) у спільній праці із Реджіною Стікс (Regine Stix) «Контрольована фертильність», а його визначення було представлено на Восьмій Міжнародній конференції з економіки сільського господарства у 1953 році.

Демографічний перехід – це перехід від суспільства традиційного аграрного типу до міського індустріального (за Ф. Ноутстейном). Традиційно виділяють *чотири фази (стадії) демографічного переходу*. На першій стадії коефіцієнти народжуваності і смертності є високими, але останній коливається (внаслідок воєн, епідемій тощо). Друга стадія, яку до середини ХХ ст. завершили промислово розвинені країни («демографічної революції»), характеризується зниженням коефіцієнта смертності, який за темпами випереджає зниження коефіцієнта народжуваності, як результат – коефіцієнт природного приросту населення зростає до максимальних значень. На третій стадії коефіцієнт смертності продовжує знижуватися та досягає мінімальних значень, але коефіцієнт народжуваності починає знижуватися ще швидше, і, як наслідок, приріст населення поступово уповільнюється. Для четвертої стадії характерне підвищення коефіцієнта смертності, обумовлене старінням населення з одночасним уповільненням зниження народжуваності, як наслідок, досягається нульовий приріст населення, загальна чисельність населення стабілізується.

Концепція *другого демографічного переходу* пов'язана з висуненням ідеї п'ятої стадії демографічного переходу, яка характеризується перевищенням коефіцієнтів смертності над коефіцієнтами народжуваності, тобто природним скороченням населення. Автори ідеї другого демографічного переходу – бельгійський демограф Рон Лестег (Ron Lesthaeghe) і нідерландський демограф Дірк ван де Каа (Dirk van de Kaa) – стверджували, що така демографічна ситуація з її головною особливістю – зниженням народжуваності нижче рівня, що забезпечує просте відтворення населення, – обумовлена принципово іншими причинами у порівнянні зі зниженням народжуваності під час першого демографічного переходу.⁸⁵

Р. Лестег стверджував, що ранні ознаки другого демографічного переходу з'явилися у 1950-х роках і характеризувалися тим, що кількість розлучень зростала, особливо в США і Скандинавських країнах, а відхід від довічного зобов'язання у шлюбі виправдовувався логікою, що «хороше розлучення краще, ніж поганий шлюб». З другої половини 1960-х років народжуваність почала знижуватись, вік вступу в перший шлюб підвищувався, набуло поширення дошлюбного співжиття, рідшими після розлучення ставали повторні шлюби, а частішим – спільне проживання.⁸⁶

⁸⁵ Lesthaeghe R., van de Kaa R. Twee demografische transitities? (Two demographic transitions?) // *Bevolking – Groei en Krimp*. / Ed. by R. Lesthaeghe and D. van de Kaa. – Deventer: Van Loghum Slaterus, 1986. – P. 9-24.

⁸⁶ Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition // *Population and Development Review*. – 2010. – Vol. 36, No. 2. – P. 211-251.

Серед авторів концепції другого демографічного переходу не існує єдиної думки щодо його просторової універсальності. Відсутня також і єдина думка щодо причин другого демографічного переходу. Найпоширенішою є точка зору, що він є *наслідком індивідуалістично орієнтованої системи цінностей в сучасному суспільстві та відповідної зміни демографічної поведінки індивідів.*

Д. ван де Каа розглядає другий демографічний перехід як результат руху суспільної свідомості від консерватизму до прогресивності, під якою він розуміє толерантність і готовність до сприйняття нових цінностей і моделей поведінки. Він виділяє чотири *основні риси другого демографічного переходу:*

- перехід від «золотого століття» шлюбу до поширення юридично неоформлених форм спільного проживання та альтернативних форм сім'ї;
- перехід від дитиноцентричної моделі сім'ї до індивідуалістично орієнтованої «зрілої» пари партнерів з однією дитиною;
- перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народжень ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;
- перехід від уніфікованої до плюралістичної моделі родини.⁸⁷

Сучасний етап другого демографічного переходу характеризується такими ознаками:

- абсолютне і відносне зростання кількості незареєстрованих шлюбів, дошлюбного спільного проживання при одночасному швидкому зменшенні частки вимушених шлюбів, стимульованих вагітністю в юному віці;
- зростання середнього віку вступу в зареєстрований шлюб, народження першої дитини і віку материнства в цілому;
- зростання частки позашлюбних народжень при збільшенні середнього віку матері при народженні позашлюбної дитини;
- зниження частки у показниках народжуваності наймолодшої вікової групи матерів (15-19 років) та підвищенням частки старших вікових груп матерів (старше 30 років);
- підвищення рівня розлучуваності, поява нетрадиційних форм співжиття, таких як проживання «роздільно-разом», «спільне житло» («share apartment»), поширенням так званих «step-family» (сімей, що сформувались після другого одруження одного із членів пари, в якого є діти).⁸⁸

⁸⁷ Van de Kaa D.J. Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior // Global Fertility Transition, Supplement to PDR / Ed. by R. A. Bulatao and J. B. Casterline. – New York: Population Council, 2001. – P. 290-332; Van de Kaa D.J. Second Demographic Transition // Encyclopedia of Population / Ed. by P. Demeny and G. McNicoll. – Vol. 2. – New York: Macmillan Reference USA, 2003. – P. 872-875.

⁸⁸ Захаров С. Второй демографический переход и изменение возрастной модели рождаемости // Демоскоп Weekly. – 2012. – № 495-496. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema05.php>; Frey W. H., Kobrin F. E. Changing families and changing mobility: Their impact on the central city // Demography. – 1982. – Vol. 19. – P. 261-277.

Окремими складовими демографічних процесів в Україні в контексті другого демографічного переходу є такі.

1. Коефіцієнт фертильності в Україні скорочувався з 1,7 у 1991 році до 1,1 у 2000-2002 роках, а далі поступово зростав, досягнувши у 2011-2014 роках позначки 1,5. Тобто, для України не характерна однозначно негативна динаміка коефіцієнта фертильності.

2. В Україні постійно зростає частка сімей, що мають одну дитину. Якщо у 1989 році вона дорівнювала 52,1%, то у 2000 р. – 60,3%, а у 2008 р. – 70,9%. Водночас постійно знижується частка сімей, що мають 3 і більше дітей. Так у 1989 році їх частка дорівнювала 6,4%, а у 2008 р. зменшилась в 1,7 разів до 3,7%.

3. Середній вік жінки при народженні дитини в Україні має стабільну тенденцію до підвищення. Якщо у 2000 році він склав 24,5 роки, то у 2010 р. – 26,1 років.

4. Частка дітей, які народжені жінками віком до 20 років в Україні постійно знижується. Якщо у 1991 році частка таких дітей складала 18,3%, то у 2013 році вона знизилась втричі до 6,1%. Водночас частка дітей народжених матерями віком понад 40 років має стабільну тенденцію до збільшення і зросла з 1991 до 2013 року вдвічі з 0,9% до 1,8%.

5. Коефіцієнт шлюбності в Україні не характеризується однозначною тенденцією його зміни. Впродовж 1990-х років він знизився в 1,7 разів з показника 9,5 у 1989 році до мінімального значення 5,6 у 2000 р., а далі поступово зростав. У 2010-2014 роках коефіцієнт шлюбності стабілізувався на рівні 6,7.

6. В Україні постійно підвищується середній вік вступу в шлюб та середній вік при реєстрації першого шлюбу. Зокрема, середній вік при реєстрації першого шлюбу збільшився для жінок та чоловіків з 22,5 і 25,3 років у 2000 році до 24,5 і 27 років у 2012 р.

7. Значного поширення в Україні набув цивільний шлюб як юридично неоформлена форма спільного проживання.

8. Питома вага дітей народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в Україні постійно зростає. Якщо у 1991 р. вона складала 11,9%, то у 2013 році зросла майже вдвічі до 22,1%.

9. В Україні щороку здійснюється значна кількість абортів. Незважаючи на те, що їх кількість стабільно зменшується (з 957 тис. у 1991 році до 176 тис. у 2010 р.), показники кількості абортів на 100 пологів та на 1000 жінок фертильного віку залишаються значними в негативному сенсі – 35,6 та 15,1.

10. Прояв ознак другого демографічного переходу в Україні характеризується значною територіальною диференціацією, викликану різними чинниками (рівнем соціально-економічного розвитку, проживанням в містах чи сільській місцевості, статусом міста, рівнем релігійності населення та ін. [2]).

Поняття *третього демографічного переходу* ввів британський демограф Девід Коулмен (David Coleman). Він вважає, що в тих країнах, де рівень народжуваності не забезпечує заміщення поколінь і спостерігається значна імміграція (що призводить до змін в етнічній структурі населення) у подальшому буде зростати частка осіб іноземного походження. Він підкреслює, що якщо такі тенденції зберігатимуться, саме вони ляжуть в основу третього демографічного переходу, який змінює склад населення, а не тільки

демографічні показники, як перший і другий переходи. Якщо перший демографічний перехід проявився у змінах рівнів народжуваності і смертності, другий – у змінах демографічної поведінки, організації життя сім'ї та її форм, то третій демографічний перехід акцентує увагу на складі населення. Сучасні низькі рівні народжуваності зумовлюють зміну політики щодо міграції, яка, в свою чергу, впливає на склад населення, що у підсумку може призвести до повної зміни складу населення (заміні корінного населення населенням, яке складають мігранти, їхні нащадки та населення змішаного походження тощо). Відповідно, третій демографічний перехід залежить здебільшого від волі людей, адже рівень міграції, принаймні номінально, контролюється урядами тих чи інших країн.⁸⁹

Концепції якості населення. Сукупність якісних характеристик населення – здоров'я (фізичне, психічне, соціальне), освіта, професійно-кваліфікаційна структура, морально-культурний рівень – визначають *якість населення* певної території. Для її пояснення використовуються *концепції демографічного, соціально-демографічного, демоекономічного, життєвого, людського потенціалу та людського капіталу.*

Демографічний потенціал характеризує загальну спроможність населення регіону до відтворення, демоекономічний – сукупність знань, навичок, здібностей і мотивацій людини, що мають економічну цінність, соціально-демографічний – наявність та запас ресурсів населення (здоров'я, моральний стан, інтелект, освіта, активність, організованість, професіоналізм), при ефективному використанні яких забезпечується досягнення поставлених цілей суспільства.⁹⁰

Життєвий потенціал населення – це сума життєвих потенціалів населення певної території (життєвий потенціал особи у певному віці визначається як середня очікувана тривалість життя у цьому віці), тобто повний життєвий потенціал – це загальна кількість років очікуваного життя. Людський капітал – це сукупні можливості суспільства, він охоплює життєвий потенціал, науковий потенціал, потенціал зайнятості, освітній потенціал, потенціал здоров'я, культурний потенціал; визначає могутність країни в минулому,

⁸⁹ Coleman D. Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition // Population and Development Review. – 2006. – Vol. 32(3). – P. 401-446; Коулмен Д. Третий демографический переход // Демоскоп Weekly. – 2007. – № 299-300 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0299/tema05.php>

⁹⁰ Сегіда К. Ю. До питання вивчення демографічного потенціалу територій // Економічна та соціальна географія. – 2016. – Вип. 75. – 90 с. – С. 21-28; Макарова О.В., Позняк О.В. Методика вартісної оцінки демоекономічного потенціалу // Зайнятість та ринок праці. – 1998. – Вип.6. – С. 160-167; Біль М.М. Інтелектуальна компонента соціально-демографічного потенціалу: управлінські підходи до ефективності використання на макrorівні // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2011. - №1(4). – С. 51-56.

сучасному та майбутньому і, в першу чергу, відображає можливості людського вибору, а не обсяги виробництва і відповідний рівень доходу.⁹¹

Поняття *людського капіталу* було запропоноване американським економістом Теодором Шульцем (Theodore Schultz) як нагромаджені в країні затрати на відтворення робочої сили, результатом яких є накопичення здатності людей до праці, їх утворююча діяльність в суспільстві, підтримання життя і здоров'я людей. У подальшому зміст цього поняття було розширено: людський капітал почали розглядати як сукупність природних здібностей, знань, практичних навичок, життєвого досвіду, а також потенціалу здоров'я та мотивації до продуктивної трудової діяльності населення.

Упродовж своєї історії людство намагалось різними шляхами поліпшити людський рід. Одним з напрямів був селективний метод. Класичний приклад – знищення слабких і хворих немовлят чоловічої статі у Спарті. Живими залишали лише тих, хто мав фізичні якості, необхідні майбутнім воїнам. Така жорстка чистка генофонду не була усвідомленою метою, її можна вважати побічним наслідком вирішення поточних державних завдань.

Наукове обґрунтування для цілеспрямованого впливу на якість населення пов'язане із теорією евгеніки. Термін «евгеніка» у науковий обіг ввів британський географ, антрополог і психолог Френсіс Гальтон (Francis Galton). Ним він позначав поліпшення людства шляхом штучного втручання у процес природного відбору.

Євгеніка (від грец. – «благородний, гарного роду») – це вчення про спадкове здоров'я людини і шляхи його покращення. Воно покликане вивчати фактори, які впливають на поліпшення спадкових якостей майбутніх поколінь через накопичення «расою» корисних спадкових ознак.

Метою евгеніки є вплив на передачу генетичного матеріалу, щоб допомогти позитивним властивостям перейти до наступного покоління та уникнути передачі негативних властивостей. Євгеніка підіймає досить серйозні етичні питання, оскільки, згідно з Ф. Гальтоном, потрібно ухвалити закон, за яким злочинці та неповноцінні люди мають підлягати примусовій стерилізації, а бездітні генії зобов'язані розмножуватися на благо людства.

На початку ХХ ст. науковою основою евгеніки стала *генетика*. Селекція стала основним методом контролю над структурою генофонду. У другій половині ХХ ст. з'явилась *генна інженерія* (сукупність прийомів, за допомогою яких можна змінювати у потрібному напрямі спадковість живих істот, тобто виправляти генетичні дефекти, створювати форми рослин, тварин, мікроорганізмів, які володіють певними раніше заданими ознаками).

⁹¹ Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – 180 с.; Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір / За ред. Е.М.Лібанової. – К., 2008. – 383 с.; Римащевская Н. Качество человеческого капитала в России. – М., 2009. – 112 с.

Найважливішою проблемою сучасної еволюції є оптимізація генофонду, створення генетичної основи, найбільш сприятливої для здоров'я, виживання і процвітання людства. Цю проблему пропонують вирішувати декількома шляхами:

– перший шлях має на меті запобігання народженню дітей у осіб з небажаними генами. Пов'язаний він більш з пропагандою до утримання від народження дітей у деяких категорій людей. Сумарний результат таких заходів є незначним;

– другий шлях спрямований на заохочення народжуваності серед певних категорій людей, яких можна вважати «корисними громадянами» суспільства. Це передбачає ретельний підбір шлюбних пар, штучне запліднення тощо. Проте такі методи з етичних міркувань мало придатні для більшості людей;

– третій шлях пов'язаний з генною інженерією. У його межах можна вирішувати значну кількість сучасних проблем, пов'язаних зі спадковістю людини, поліпшенням генофонду нації;

– четвертий шлях пов'язаний із клонуванням, що вже реалізований щодо тварин, але не сприймається суспільством.

5.3. Чинники соціально-демографічного розвитку та демографічна політика

Соціально-демографічний розвиток певної території зумовлюється сукупною дією передумов та факторів, а також цілеспрямованою демографічною політикою.

Доцільно виділити чотири групи *передумов соціально-демографічного розвитку*:

– *історико-географічні аспекти розвитку* (зокрема, особливості геополітичного положення регіону, особливості заселення та господарського розвитку, формування системи розселення; вплив історичних подій на геодемографічні і соціальні процеси);

– *суспільно-географічне положення* (реальне або потенційне відношення населення певної території до природних або суспільних даностей, що знаходяться поза цією територією);

– *природно-екологічне середовище* (комплексний та поелементний вплив на характер заселення, освоєння регіону, перебіг геодемографічних і соціальних процесів, а також відповідність чисельності населення природно-ресурсним можливостям території, екологічний стан та його вплив на здоров'я населення тощо);

– *соціально-економічне середовище* (вплив соціально-економічних показників на рівень життя населення, внутрішньорегіональні відмінності рівня

соціально-економічного розвитку та їх вплив на геодемографічні процеси, зокрема, збалансованість статево-вікової структури, економічно-демографічні пропорції, а також економічна система забезпечення життєдіяльності населення тощо).

На перебіг окремих геодемографічних і соціальних процесів (народжуваності, смертності, шлюбності, формування структури населення) впливають різноманітні фактори, які поділяють на об'єктивні та суб'єктивні, прямої дії та опосередкованого впливу.

Найчастіше виділяють такі групи **факторів соціально-демографічного розвитку**:

– *природно-біологічні фактори*, що впливають здебільшого на природний рух населення. Вплив їх на показники народжуваності може виявлятися внаслідок біологічних характеристик населення (жінок та чоловіків, їх здатності до продовження роду);

– *соціально-економічні фактори*, що відіграють істотну роль у соціально-демографічному розвитку через рівень добробуту населення, розвиток охорони здоров'я, суспільні норми, освітній і культурний рівень населення, види зайнятості тощо.

- ✓ *рівень добробуту населення*, зокрема поліпшення матеріальних умов життя людей, доступність медичної допомоги сприяють зниженню смертності, особливо дитячої, і підвищенню середньої тривалості життя населення. Залежність між народжуваністю і рівнем доходів сім'ї, є досить складною.

У сучасних розвинених країнах не спостерігається великих контрастів у народжуваності і кількості дітей серед груп населення з різними доходами, проте дуже помітні коливання народжуваності залежно від економічної кон'юнктури: у роки криз і депресій «відкладають» на майбутнє шлюби і народження дітей (зокрема, через страх залишитися без роботи). Внаслідок впливу економічних криз, воєн, голодоморів і політичної нестабільності народжуваність суттєво падає. Здебільшого соціальні потрясіння мають тимчасовий характер, тому після їхнього завершення народжуваність підіймається до попереднього рівня, інколи і перевищує ці показники за рахунок народження «відкладених дітей» у сім'ях (так звана демографічна компенсація).

- ✓ *якість життя населення*, що проявляється через споживання продуктів харчування, відсутність/наявність безробіття, розвиток сфери послуг, відповідне соціальне забезпечення тощо. До суб'єктивних проявів належать задоволення роботою та життєвими умовами, відчуття свого місця в соціумі, кар'єрне зростання, фінансове становище родини, доступність та можливість задоволення повсякденних потреб тощо;

- ✓ *зайнятість населення та стан ринку праці*, що може впливати на матеріальне забезпечення населення і, як наслідок, особливості соціально-демографічних індикаторів;
 - ✓ *гендерна рівність, положення жінки в суспільстві*, рівень її освіти і участь в суспільній праці може впливати на зміну шлюбного віку, скорочення тривалості продуктивного циклу жінок тощо;
 - ✓ *рівень медичного обслуговування*, що впливає на збереження репродуктивного здоров'я населення, зниження смертності тощо;
 - ✓ *міграції населення*, які впливають на загальну чисельність населення, зумовлюють трансформацію структури населення (статеву-вікову, етнічну, соціальну тощо);
 - ✓ *особливості розселення населення*, які, зокрема, обумовлюють відмінності соціально-демографічного розвитку у міській і сільській місцевості;
- *соціально-культурні та психологічні чинники*, які є похідними від соціально-економічних, і проявляються через:
- ✓ *культурні особливості населення*, зокрема рівень культури впливає на демографічну поведінку населення;
 - ✓ *релігійні особливості населення*, зокрема, релігійні імперативи суттєво впливають на демографічну і соціальну поведінку населення;
 - ✓ *етнічні особливості населення* поведінки передбачають неусвідомлене прийняття норм поведінки, характеру міжособистісних стосунків, взаємовідносин між людиною та соціальним оточенням.
 - ✓ *психологічні чинники*, що тісно пов'язаний із культурними, релігійними та етнічними установками, з особливостями виховання;
- *власне демографічні фактори*, коли одні демографічні показники впливають на інші, наприклад, статеву-вікову структуру населення залежить від рівня народжуваності, яка, у свою чергу, зумовлюється шлюбністю, стадією демографічного переходу тощо.

З метою подолання проблем соціально-демографічного розвитку та запобігання негативному впливу передумов та факторів на державному рівні реалізується демографічна політика. **Демографічна політика** – це комплекс економічних, адміністративно-правових, виховних і пропагандистських заходів, за допомогою яких держава та інші соціальні інститути впливають на демографічну ситуацію в бажаному для себе напрямі.

Об'єктами демографічної політики можуть бути населення країни в цілому та окремих регіонів, окремі соціально-демографічні групи, когорти населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу.

Виділяють три групи *інструментів демографічної політики*:

– економічні, зокрема, надання оплачуваних відпусток, різні виплати при народженні дітей (залежно від їх кількості, віку та стану сім'ї), регулювання оплати праці батькам при народженні дитини, (тобто спрямовані на стимулювання народжуваності), безоплатне або пільгове страхування батьків з дітьми, надання різноманітних кредитів, податкових та житлових пільг, певних преференцій для багатодітних, молодих сімей (спрямовані на підтримку інституту сім'ї);

– адміністративно-правові, зокрема, ухвалення законодавчих актів, що регулюють вік вступу до шлюбу, розлучуваність, ставлення до абортів та контрацепції, майнове положення матері і дітей при розлученні, режим праці працюючих жінок, батьків із неповнолітніми дітьми тощо;

– виховні, пропагандистські, зокрема, формування громадської думки, норм і стандартів демографічної поведінки, ставлення до релігійних норм, традицій і звичаїв, політика планування сім'ї, статеве виховання молоді тощо.

Демографічна політика проводиться або з метою збереження існуючих тенденцій демографічних процесів, або з метою їх зміни. Залежно від місцевої специфіки демографічна політика може бути заохочувальною або обмежувальною. Так, наприклад, у розвинених країнах, де спостерігається природне скорочення населення, реалізуються заходи із заохочення народжуваності (пронаталістична політика), а в багатьох країнах, що розвиваються, – заходи, спрямовані на зниження народжуваності (антинаталістична політика).

Пронаталістична політика – це частина державної соціально-демографічної політики, яка включає систему заходів, що реалізуються державою через її органи влади щодо інституту сім'ї, спрямованих на вирішення демографічних проблем країни шляхом збільшення народжуваності.

Антинаталістична політика – це частина державної соціально-демографічної політики, яка являє собою систему заходів, спрямовану на вирішення демографічних проблем країни шляхом зменшення народжуваності.

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте сутність поняття «населення» та обґрунтуйте його характерні ознаки.
2. Як співвідносяться поняття геодемографічна ситуація та геодемографічний процес?
3. Охарактеризуйте режими та типи відтворення населення. Чи можна управляти процесом відтворення населення? Якщо так, то яким чином?

4. Розкрийте сутність теорії мальтузіанства. Поясніть її позитивні та негативні сторони.
5. Поясніть сутність поняття демографічного переходу. Чим викликане виникнення концепцій другого та третього демографічного переходу?
6. Охарактеризуйте сутність понять якості населення та демографічний потенціал.
7. Які передумови і фактори впливають на соціально-демографічний розвиток? На що спрямована демографічна політика?

Рекомендована література:

1. ГУДЗЕЛЯК І. Географія населення: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
2. МЕЗЕНЦЕВА Н.І., КОНДРАСЬ Н.М. Другий демографічний перехід: витоки та концепції // Економічна та соціальна географія. – 2015. – Вип. 73. – С. 51-56.
3. НЕМЕЦЬ Л.М., СЕГІДА К.Ю., ГУСЄВА Н.В. Основи соціальної географії: Навчальний посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 234 с.
4. НЕМЕЦЬ Л.М., СЕГІДА К.Ю., НЕМЕЦЬ К.А. Демографічний розвиток Харківського регіону: Монографія. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.
5. ЯВОРСЬКА В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: Монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 384 с.

Тема 6

ГЕОГРАФІЯ ПРАЦІ ТА МІГРАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ

Ключові терміни: *географія праці, трудові ресурси, зайнятість, безробіття, ринок праці, моделі ринку праці, регіональний ринок праці, світовий ринок праці; міграція, внутрішня і зовнішня міграції, міграційна поведінка, постійна і тимчасова міграції, трудова міграція, міграційний потік, міжнародна міграція, просторові моделі міграцій*

- 6.1. Предмет та основні поняття географії праці
 - 6.2. Концепції та моделі ринку праці
 - 6.3. Основні поняття міграції населення
 - 6.4. Концепції та моделі міграційної поведінки населення
-

6.1. Предмет та основні поняття географії праці

Питання праці традиційно були важливим фокусом географії. Найтісніше вони були пов'язані із теорією розміщення Альфреда Вебера і пояснювали вплив просторових відмінностей у вартості праці на розміщення підприємств різних галузей промисловості. До середини ХХ століття трудові ресурси вивчалися у складі економічної географії. При цьому фактично ігнорувалися питання їх професійно-кваліфікаційного складу. Пізніше питання зайнятості трудових ресурсів та трудової міграції почали вивчати у географії населення. Від опису і накопичення знань про працю (насамперед, кількість трудових ресурсів, їх розподіл і використання) в економічній географії, а потім географії населення, через аналіз територіальних особливостей формування, розподілу і використання трудових ресурсів відбувалося становлення географії праці. У 1980-х роках географія праці виділилась в окремий напрям суспільної географії, значно розширивши предметну область, у тому числі за рахунок соціально-географічних аспектів.

Географія праці –

це суспільно-географічна дисципліна, що вивчає територіальну організацію трудової діяльності населення та виявляє регіональні особливості і закономірності формування, використання та розподілу трудових ресурсів [4].

Об'єктом дослідження географії праці є трудова діяльність населення, а предметом – регіональні особливості та закономірності формування, використання і розподілу трудових ресурсів.

У 1990-х роках набули поширення нові погляди на географію праці як суспільно-географічну дисципліну, пов'язані із виділенням двох напрямків – *географії праці* та *трудової географії*. Перший пов'язаний із вивченням впливу фактору праці на прийняття рішень щодо розміщення інвестицій, підприємств, а другий фокусується на ролі праці у формуванні ландшафтів, вивченні працівників як просторового актора (діючої сили щодо формування простору), на функціонуванні ринків праці як просторових структур, просторовій організації та просторовій ієрархії об'єднань працівників, гендерних та расових аспектах ринку праці тощо.

Географія праці і надалі еволюціонує, зосереджуючись нині на вивченні динаміки трудових міграцій, її гендерних, етнічних, расових, вікових, просторових аспектів, ринків праці різних ієрархічних рівнів, державної політики у сфері зайнятості та на ринку праці, глобалізації ринку праці, а також ідентичності, що змінюється (наприклад, «робота та ідентичність», «клас та ідентичність») [4].

Розглянемо основні поняття географії праці – праця, трудові ресурси і робоча сила, зайнятість та безробіття, ринок праці.

У суспільно-географічному розумінні **працю** розглядають як природну здатність людей, що проживають у певному географічному середовищі, використовувати свої фізичні та розумові здібності для виробництва матеріальних благ і послуг та реалізацію своїх трудових інтересів під впливом чинників природного відтворення ресурсів праці, територіальної мобільності робочої сили, освітньо-кваліфікаційного потенціалу трудових ресурсів, суспільно-географічних та інших.

Трудові ресурси –

це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення суспільно-корисної діяльності.

Трудоресурсний потенціал є поняттям ширшим і визначається як сукупність реальних та потенційних якісних і кількісних характеристик працездатного населення, які використовуються або можуть бути використані в процесі праці. Частина науковців вважають, що поняття «трудові ресурси» тотожне з поняттям «робоча сила» як сукупність фізичних, розумових та організаторських здібностей людини, набутих знань і досвіду, які вона застосовує у процесі праці. Інші вважають, що поняття «трудові ресурси» доцільно використовувати в територіальному контексті для означення кількісних та демографічних рамок, а «робоча сила» – в галузевому для кількісних і якісних характеристик (зокрема, стану фізичного розвитку та здоров'я, рівня освіти, кваліфікації тощо).

Відповідно до рекомендацій Міжнародної організації праці, все населення регіону у віці 15-70 років доцільно розділяти на дві категорії: економічно активне (зайняті та безробітні) і економічно неактивне населення.

Економічно активне населення – це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг. Воно включає зайнятих і безробітних, які на даний момент не мають роботи, але бажають її отримати. До економічно активного населення належать також безоплатно працюючі члени домогосподарств та зайняті в особистому підсобному господарстві.

Економічно неактивне населення – це та частина населення, яка не входить до трудових ресурсів (учні та студенти; пенсіонери за інвалідності та на пільгових умовах; особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; особи, які не мали роботи, готові приступити до неї, але впродовж останнього місяця припинили пошук роботи; ті, які шукають роботу, але не готові приступити до неї впродовж найближчих двох тижнів).

Зайнятість –

це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, яка приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

За критерієм реєстрації трудової діяльності виділяють:

– *зареєстровану зайнятість*: наймана праця, підприємництво, самозайнятість;

– *неформальну зайнятість* – діяльність, реєстрацію якої не передбачено чинним законодавством країни (дрібне виробництво, надання послуг тощо);

– *тіньову зайнятість* – діяльність, яка дозволена законом, реєстрацію якої передбачено чинним законодавством, але яка з різних причин не здійснюється;

– *нелегальну зайнятість* – діяльність, що заборонена чинним законодавством держави (торгівля й виробництво наркотичних речовин, зброї тощо).

Прихована зайнятість – це зайнятість працівників, які перебувають у тривалих неоплачуваних адміністративних відпустках або працюють неповний робочий тиждень, місяць, рік.

Безробіття –

це складне соціальне явище, коли певна кількість працездатного населення не може знайти собі роботу.

Безробітними визнаються громадяни у працездатному віці, які з незалежних від них причин не мають заробітку або доходу і зареєстровані в державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу.

Виділяють фрикційне, структурне, циклічне, інституційне безробіття.

Фрикційне безробіття виникає тоді, коли особа добровільно міняє місце роботи, чи шукає нову роботу після звільнення, чи тимчасово втратила сезонну роботу. Термін «фрикційне безробіття» використовується для тієї категорії осіб, які шукають роботу або чекають на її отримання за певний визначений нетривалий період часу. Фрикційне безробіття є неминучим, оскільки частина працівників постійно змінює місце роботи. Водночас цей вид безробіття є короточасним.

Структурне безробіття є продовженням фрикційного. Воно виникає тоді, коли відбуваються суттєві техніко-технологічні зміни в результаті науково-технічного прогресу в економіці та організації трудового процесу, які змінюють структуру попиту на робочу силу. В результаті цього попит на робочу силу певних професій зменшується або зовсім зникає, а на інші професії, як правило нові, – зростає. Структурні безробітні для пошуку роботи проходять перепідготовку, додаткове навчання тощо.

Циклічне безробіття обумовлене спадами виробництва в економіці (галузі, на підприємстві). Воно характерне для періодів економічних криз, коли сукупний попит на товари і послуги зменшується, зайнятість скорочується, а безробіття, відповідно, зростає.

Інституціональне безробіття є видом очікуваного безробіття, яке спричинене гарантованим мінімумом оплати праці, системою соціального забезпечення, розмірами допомоги з безробіття і пов'язане з можливістю безробітного зачекати на кращу роботу.

Рівень безробіття за методологією МОП – це відношення кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення зазначеного віку або відповідної соціально-демографічної ознаки.

Рівень зареєстрованого безробіття визначається як відношення кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної кількості економічно активного населення працездатного віку.

Суспільно-географічний аналіз зайнятості та безробіття передбачає врахування демографічних, соціально-економічних, просторових (територіальних), часових та організаційно-управлінських їх аспектів та особливостей. *Демографічні* аспекти передбачають аналіз залежностей між демографічними показниками (рівнем народжуваності, смертності, природним рухом населення тощо) та кількісними і якісними характеристиками безробіття. *Соціально-економічні* аспекти виявляють залежність між рівнем соціально-економічного розвитку території та рівнем зайнятості і безробіття. *Просторові (територіальні)* аспекти актуальні при аналізі показників на локальному та регіональному рівнях з урахуванням місцевої специфіки (оцінка просторових особливостей безробіття реалізується через картографування, групування, типізацію). *Часові* особливості безробіття передбачають аналіз динаміки даного процесу. *Організаційно-управлінський* аспект оцінює можливість регулювання безробіття, визначає результативність роботи управлінських структур.

У сучасних джерелах неможливо знайти однозначне трактування поняття ринку праці. Існують близькі за значенням поняття «ринок праці», «ринок робочої сили», «ринок трудових ресурсів», «ринок зайнятості». Однак, найбільш визнаним і вживаним є поняття «ринок праці».

Ринок праці –

це система суспільних відносин, пов'язаних із купівлею-продажем товару «робоча сила»;

це суспільно-географічний простір працевлаштування, де взаємодіють продавці і покупці робочої сили; це механізм узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками.

Товаром на ринку праці є індивідуальна робоча сила.

*Пропозиція робочої сили на ринку праці – це різноманітність і якість трудових послуг, які підлягають продажу. Попит на робочу силу – це платоспроможна потреба роботодавців у трудових послугах працівників визначених професій. Співвідношення попиту і пропозиції на ринку праці визначає його кон'юнктуру. Вона обумовлена багатьма чинниками, серед яких основними є рівень соціально-економічного розвитку території, галузева структура господарства, рівень життя і якість життя населення. Розрізняють три типи кон'юнктури ринку праці: *працедефіцитна*, коли попит перевищує пропозицію робочої сили; *праценадлишкова*, коли пропозиція перевищує попит на робочу силу; *рівноважна*, коли попит відповідає пропозиції робочої сили.*

Жінки є менш конкурентоспроможними на ринку праці через професійну сегрегацію за статевою ознакою. Гендерна сегрегація на ринку праці проявляється в асиметричному розподілі чоловіків і жінок в різних структурах: галузевих, професійних та посадових. Тобто, для жінок і чоловіків характерні різні види професійної діяльності, різні рівні економічної активності і

зайнятості. При цьому жінки, порівняно з чоловіками, обмежуються вузьким вибором професій (горизонтальна сегрегація) і посідають нижчі за статусом та кваліфікацією посади (вертикальна сегрегація) [5].

Територіальна структура ринку праці характеризується площинними (світовий, міждержавний, національний, регіональний та локальний ринки праці) і точковими елементами (центри ринків праці різних рівнів). Територіальна структура ринку праці визначається територіальною структурою господарського комплексу регіону, регіональною системою розселення, особливостями природно-географічних та соціально-економічних умов [4].

Світовий ринок праці – це сукупність відносин, що виникають між державами з приводу узгодження попиту та пропозиції світових трудових ресурсів, умов формування робочої сили, оплати праці та соціального захисту працівників.

Національний ринок праці як сукупність економічних, трудових і соціальних відносин формується в межах держави і визначається її законодавством. Його складовими є регіональні та локальні ринки праці.

Регіональний ринок праці – це суспільно-географічний простір, де в результаті взаємовідносин між роботодавцями та найманими працівниками відбувається узгодження попиту, пропозиції та ціни робочої сили, яке обумовлене соціально-економічними та географічними чинниками.

Під *локальним ринком праці* розуміють найнижчу ланку ієрархічної структури національного ринку праці. Локальний ринок праці охоплює компактну територію та формується на основі мережі поселень, що об'єднані між собою виробничими зв'язками, системою обслуговування, транспортною сіткою, системою інформації.

6.2. Концепції та моделі ринку праці

Традиційно концепції ринку праці значною мірою пов'язані із економічними теоріями. Проте цілісно розкрити сутність ринку праці неможливо без врахування соціальних та географічних (просторових) аспектів.

Розглянемо спочатку *економічні теорії ринку праці* – неокласичну, кейнсіанську, монетаристську, інституціональну, а також сучасні концепції гнучкого ринку праці, сегментованості та дуальності ринку праці.

Неокласична теорія ринку праці ґрунтується на ідеї, що повна зайнятість може бути забезпечена за рахунок ринкової саморегуляції, збалансованості попиту і пропозиції. Ринок праці функціонує на основі цінової рівноваги, тобто

регулятором ринку праці є ціна робочої сили (заробітна плата), що збалансовує попит та пропозицію робочої сили. Якщо попит перевищує пропозицію, працівники пропонують свої послуги роботодавцям за вищою ціною. І навпаки, якщо пропозиція перевищує попит, роботодавці наймають робочу силу за нижчу оплату, виникає безробіття. Такі дії зумовлюють рівновагу на ринку праці. Теорія також передбачає, що попит на працю залежить від рівня заробітної плати; умови праці впливають на пропозицію робочої сили; на ринку праці існує ефект масштабу (залежність рівня зайнятості від рівня заробітної плати) та ефект заміщення (заміна ручної праці механізованою, автоматизованою), наслідком якого є скорочення зайнятості; на пропозицію робочої сили впливають регіональні особливості (чисельність трудових ресурсів, рівень розвитку соціальної інфраструктури регіону, територіальна мобільність робочої сили тощо).

Кейнсіанська теорія ринку праці ґрунтується на ідеї, що у ринковій економіці не існує такого механізму, який гарантував би повну зайнятість населення. Для досягнення рівноваги на ринку праці і повної зайнятості працездатного населення необхідне систематичне втручання держави в економічні процеси. Таке втручання повинне здійснюватись за допомогою державної політики стимулювання сукупного попиту. Завдяки його зростанню збільшується попит на ринку праці, знижується безробіття, підвищується заробітна плата. Отже, ринок праці характеризується постійною рівновагою, а основним його регулятором є не ціна, а держава. Попит на робочу силу регулюється не коливаннями ринкової ціни на працю, а сукупним попитом, що визначаються державною політикою. Попит на працю визначається не лише попитом на продукцію, але і внутрішньою структурою підприємства – кваліфікацією робочої сили, системою управління підприємством, характером контролю за працею. Ринкова вартість праці враховує витрати на освіту, набуття практичних навичок, підготовку до праці. Рівень зайнятості та рівновага на ринку праці визначаються в межах відносно самостійних сегментів ринку праці.

Монетаристська теорія ринку праці ґрунтується на ідеї необхідності підтримки «природного» рівня безробіття та жорсткої структури цін на робочу силу. Досягнення ринкової стабільності і рівноваги можливе в умовах вільної конкуренції на ринку з гнучкими цінами і заробітною платою. Держава не повинна втручатися в ринок праці, якщо безробіття не перевищує «природний» рівень, щоб запобігти одночасному зростанню безробіття та інфляції. При його перевищенні держава на макроекономічному рівні має здійснювати регулювання ринку праці за допомогою інструментів грошово-кредитної політики.

Інституціональна теорія ринку праці ґрунтується на ідеї необхідності залучення держави для вирішення різноманітних соціально-економічних питань,

важливості посилення соціального її контролю над економікою засобами державного страхування від безробіття, необхідності використання системи соціального партнерства як основного регулятора заробітної плати. Теорія пояснює характер ринку праці особливостями динаміки окремих галузей та професійно-демографічних груп. Увага концентрується не на макроекономічному аналізі ринку праці, а на аналізі професійних та галузевих розбіжностей у структурі робочої сили та рівнях заробітної плати.

Концепція гнучкого ринку праці передбачає, що високий рівень безробіття може виникати внаслідок невідповідності попиту і пропозиції за професіями, кваліфікацією робочої сили, а також через територіальне неспівпадіння розміщення вільних робочих місць та незайнятої робочої сили. Зниження витрат може бути досягнуто не лише за рахунок дотримання жорстких форм і стандартів трудового договору, а й за допомогою гнучких індивідуально-орієнтованих (часто нестандартних) форм зайнятості, якими можуть бути гнучкі форми найму, зайнятості та оплати праці; гнучкі форми регулювання робочого часу та нормування праці; гнучкі форми соціального захисту робочої сили тощо. Посилити гнучкість ринку праці можливо за рахунок підвищення мобільності служб зайнятості, системи перепідготовки та підвищення кваліфікації, стимулювання міжрегіонального переміщення робочої сили.

Концепція сегментованості та дуальності ринку праці ґрунтується на ідеї, що сучасний ринок праці є неоднорідним, поділяється на стабільно функціонуючі сегменти. Вертикальний вимір ринку праці відображає його дуальність: поділ на первинний ринок праці (ринок працівників високого професійно-кваліфікаційного рівня та високої заробітної плати, стабільного функціонування і розвитку, мінімальних ризиків, потенційних кар'єрних можливостей) та вторинний ринок праці (ринок низькокваліфікованої робочої сили із низькою оплатою праці, високих, постійно відтворюваних ризиків і мінімальних перспектив вертикальної мобільності). Горизонтальна сегментація ринку праці передбачає поділ на зовнішній (система відносин між найманим працівником і роботодавцем) та внутрішній (як елемент внутрішньовиробничої організації, чітко підпорядкований її адміністративним правилам і процедурам) ринок праці.

Ринок праці є не тільки економічним явищем, він тісно інтегрований в суспільство. Економічний підхід не дозволяє зрозуміти і пояснити неекономічну мотивацію поведінки працівників на ринку праці. Тому не менш важливе значення при поясненні функціонування ринку праці поряд з економічними чинниками відіграють **соціальні**. Зокрема, *концепція соціальних мереж* пояснює поведінку працівників на ринку праці як «індивідуальні схильності», коли кожен обирає власну стратегію поведінки в рамках соціальних мереж. У процесі

трудової діяльності працівники керуються не лише пошуком максимально високих прибутків, а в процесі взаємодії з колегами прагнуть також спілкування, схвалення, статусного визнання, влади тощо.

Водночас концепції ринку праці тією чи іншою мірою враховують і *географічний підхід*. Зокрема, враховуючи зв'язки з використання робочої сили, ведуть мову про поняття *досяжності* (визначення центрів притягання трудових ресурсів, територіальних меж регіонів-донорів залежно від розвитку транспортної мережі, демографічних характеристик населення, диверсифікованості сфер зайнятості), *сегментації* (виділення територіальних ринків з урахуванням відмінностей структури трудових ресурсів і робочих місць, їх взаємного впливу), *двоїстості* (виділення ареалів вищої концентрації висококваліфікованих працівників із високими заробітками та надійними робочими місцями, для яких характерна висока мобільність, та працівників нижчої кваліфікації з нижчими заробітками і обмеженими можливостями для працевлаштування) ринку праці.

Найбільш повно географічний підхід враховується в *концепції регіональних ринків праці*, зокрема через використання наукових положень теорії «центр-периферія», теорії нодального району та ін. Концепція ґрунтується на ідеї, що ринок праці держави складається із відносно цілісних замкнутих ієрархічних територіальних сукупностей – регіональних та локальних ринків праці, кожен з яких має ядро (центр) і пов'язану з ним територію (периферію, зону впливу).

Регіональний ринок праці – це територіально (просторово) сформований механізм взаємодії трудових ресурсів регіону із суспільно-географічними системами, що забезпечує узгодження попиту та пропозиції робочої сили та формування її ціни [4].

Функціонування регіональних ринків праці відбувається під впливом ряду чинників: демографічних (загальна чисельність населення та кількість працездатного населення, природний та механічний рух, статеві-вікова структура населення); соціально-економічних (рівень соціально-економічного розвитку регіонів, галузева структура господарства, рівень і якість життя населення, можливості та умови відновлення працездатності робочої сили тощо); освітньо-кваліфікаційних та медико-географічних (рівень освіти та кваліфікації працівників, набутий досвід, ментальність, ставлення до праці, можливості підвищення кваліфікації та перекваліфікації, стан здоров'я та рівень медичного обслуговування тощо); просторових (особливості суспільно-географічного положення – столичне, центральне, окраїнне, периферійне; територіальна концентрація транспортної інфраструктури, сформованість транспортної мережі тощо).

За особливостями процесу найму працівників, визначення вартості робочої сили, участі державних структур та профспілок у функціонуванні ринку праці виділяють три моделі – японську, шведську та американську. При цьому на

ринках праці країн світу використовуються окремі складові цих моделей і жодна з них не представлена на ринку праці якоїсь в «чистому» вигляді.

Для **японської моделі** ринку праці характерна система трудових відносин, яка ґрунтується на принципі «довічного найму». Тобто працівникам гарантується зайнятість постійного робітника на підприємстві до досягнення пенсійного віку. Заробітна плата працівників і розміри соціальних виплат залежать від освіти та кількості відпрацьованих років. Протягом усієї трудової діяльності працівники періодично підвищують кваліфікацію у відповідних внутрішньофірмових службах за рахунок підприємства. Для підвищення професійного рівня працівники за планом переміщуються на нові робочі місця через кожні 8-10 років. Також існує можливість групового підвищення. Така політика сприяє творчому відношенню до виконання своїх обов'язків, підвищенню відповідальності за якість роботи, формує почуття колективізму, турботу за престиж фірми. У разі необхідності скорочення виробництва, персонал намагаються не звільняти, а скорочують тривалість робочого дня чи переводять частину працівників на інші підприємства за їх згодою.

Американська модель ринку праці заснована на трьох основних ідеалах: індивідуалізмі, обмеженому впливі держави та конкуренції. У разі скорочення виробництва працівників звільняють або переводять на іншу роботу. Про звільнення їх повідомляють не завчасно, а напередодні. Внутрішньофірмова підготовка персоналу майже відсутня, за винятком підготовки специфічних спеціалістів. Заробітна плата визначається працівникам на основі класифікації робіт і їх складності. Професійна кар'єра пов'язана зі зміною місця роботи, просування по службі відбувається швидко (3-5 років). Особливостями моделі є високий рівень контролю роботодавця за найманими робітниками та висока територіальна і галузева мобільність працівників.

Шведську модель ринку праці характеризує активна політика держави щодо зайнятості, яка спрямована на попередження безробіття, а не сприяння тим, хто вже втратив роботу. Держава проводить обмежувальну фіскальну політику, спрямовану на підтримку менш прибуткових підприємств і обмеження прибутку високодохідних з метою зниження конкуренції між фірмами у підвищенні заробітної плати від 10 до 70%. Проводиться «політика солідарності» в заробітній платі для досягнення однакової плати за однакову працю незалежно від фінансового стану фірм. Крім того, держава підтримує слабоконкурентних працівників (молодь, інвалідів, жінок та ін.), виплачуючи субсидії роботодавцям для створення відповідних робочих місць і виплати заробітної плати.

6.3. Основні поняття міграції населення

У суспільно-географічному відношенні територіальна мобільність населення реалізується через міграцію, яка має свою динаміку та виникає під дією різних причин. Усі без винятку види міграції тією чи іншою мірою впливають на формування трудових ресурсів території. Міграційний рух населення також здійснює значний вплив на відтворення населення та зміну його структури, оскільки мігранти як мобільна частина населення регіону відрізняються від решти його мешканців статевими, віковими, освітньо-кваліфікаційними та іншими ознаками.

Міграція у перекладі з латинської (*migratio*) означає переміщення, переселення. У науковій літературі існують різноманітні підходи до виділення видів міграцій, зокрема щодо напрямку, частоти, способу реалізації, мети, причин тощо.

За напрямком (стосовно перетину кордонів країни) виділяють внутрішню та зовнішню міграції.

Внутрішня міграція – це переміщення населення в межах однієї країни (територіальної одиниці). Розрізняють міграції сільського та міського населення, міжміські міграції та міграції у межах сільської місцевості; в межах одиниць адміністративно-територіального устрою країни та між ними. Внутрішня міграція не змінює загальну кількість населення та чисельність трудових ресурсів держави, але може суттєво вплинути на зміну якісного та кількісного складу трудових ресурсів окремих регіонів. На внутрішні міграції впливають рівень економічного і соціального розвитку, рівень урбанізації, перспективність розвитку території, наявність полюсів соціально-економічного росту тощо.

Зовнішня міграція – це переміщення населення з однієї країни до іншої (еміграція та імміграція). Зовнішня міграція змінює не лише якісний склад, але й чисельність населення держави. На зовнішні міграції більшою впливають економічні (кризові явища в економіці, відсутність робочих місць, скорочення попиту на робочу силу, зростання рівня безробіття; розширене відтворення населення та відставання від нього темпів зростання кількості робочих місць; надлишкова підготовка кадрів за кон'юнктурними професіями) та політичні (політична нестабільність, військові конфлікти тощо) фактори.

За тривалістю міграції поділяються на постійні (безповоротні) та тимчасові (зворотні).

За даними Міжнародної організації міграцій, загальна кількість зовнішніх мігрантів у світі в 2017 році складала 257,7 млн. осіб, з них 12% – віком до 15 років та 12% – 65 років і старше. Серед мігрантів працездатного віку чоловіки складають 52%, жінки – 48%. 57% мігрантів припадає на розвинені країни (146,0 млн.), з них більшість (61%) – вихідці з країн, що розвиваються. У свою чергу, на країни, що розвиваються, припадає 43% всіх мігрантів (111,7 млн.), з них переважаюча більшість (87%) – вихідці з інших країн, що розвиваються.

Найбільша кількість міжнародних мігрантів проживає в Азії (80 млн.), Європі (78 млн.) та Північній Америці (58 млн.). При цьому більше половини мігрантів (51%) проживали в 10 країнах – США (49,8 млн. осіб), Саудівській Аравії, Німеччині (по 12,2 млн.), Росії (11,7 млн.), а також Великій Британії, ОАЕ, Франції, Канаді, Австралії, Іспанії.

Порівняно з 1990 роком кількість мігрантів у світі зросла на більше ніж 105 млн. осіб (69%). Найбільший приріст припадає на 2005-2017 роки⁹².

Постійна міграція – це переміщення населення, що супроводжується зміною постійного місця проживання.

Тимчасові міграції поділяються на маятникові, сезонні та епізодичні.

Маятникова міграція – це щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць роботи або навчання, що розташовані в різних населених пунктах.

Сезонна міграція – це переміщення працездатного населення, пов'язане з пошуком роботи на певний час з поверненням на попереднє місце проживання.

Епізодична міграція – це ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, що здійснюються не регулярно за часом і не обов'язково за одним і тим самим напрямком (наприклад, дипломатична служба чи робота за контрактом).

За способом реалізації міграції бувають *організовані* та *неорганізовані*. Організовані здійснюються за допомогою й за участі державних та громадських органів, неорганізовані – зусиллями та коштами самими мігрантів.

Будь-який потік мігрантів зазвичай породжує потік зворотної міграції. Частина мігрантів через деякий час приймає рішення повернутися до місця попереднього проживання. Це може бути зумовлене як реалізацією цілей міграції (наприклад, заробити певну суму грошей чи здобути досвід), так і розчаруванням, незадоволенням новим середовищем проживання, роботи чи відпочинку.

За причинами міграція може бути добровільною, вимушеною і примусовою. **Добровільна міграція** передбачає самостійність прийняття рішення мігрувати. Причинами такого рішення можуть бути: соціально-економічні (пошук роботи і кращих умов життя, зміна сімейного стану (шлюб, об'єднання родини,

⁹² Джерело: International Migration Report 2017. – New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. – 30 p.

розлучення, усиновлення, вступ у спадщину), призначення на нове місце роботи, тощо), освітні, політичні, релігійні, етнічні, військові, екологічні, морально-психологічні (наприклад, приховування свого минулого) тощо.

Вимушена міграція може відбуватись як в межах держави, так і за кордон. У межах держави вона пов'язана із перетином адміністративно-територіальних одиниць у зв'язку з екологічними, техногенними, військовими та іншими обставинами надзвичайного характеру. Вимушена міграція до іншої держави відбувається у зв'язку з учиненням щодо особи або членів її сім'ї насилля чи переслідування в будь-якій формі або реальною можливістю піддатися насиллю чи переслідуванню.

Вимушених покинути колишнє місце проживання через загрозу життю або можливих репресій називають біженцями (вимушені мігранти, що виїжджають за межі країни) або *внутрішньо переміщеними особами* (в межах країни).

Біженець – це особа, яка в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, етнічної приналежності, сексуальної орієнтації, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни походження і не може чи не бажає користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань. Для біженців потрібне визнання їх офіційного статусу, тому спочатку людина, яка покинула свою країну з міркувань безпеки, називається шукачем притулку. У разі офіційного визнання вона отримує статус біженця, у разі невизнання має повернутися додому (у протилежному випадку вона може бути депортована або стати нелегальним мігрантом).

Внутрішньо переміщені особи – особи, змушені раптово покинути місце свого постійного проживання внаслідок збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійних лих, але знаходяться на території власної країни та можуть користуватися її захистом.

Примусова міграція, як правило, здійснюється державою у випадках небажаного знаходження окремих осіб або спільнот на території своєї країни. Депортація – це примусове виселення в інше місце проживання або в іншу країну, як правило, з політичних мотивів. Тих, хто повертається з вимушеної еміграції або депортації називають репатріантами.

За правовою ознакою мігрантів поділяють на легальних, напівлегальних, нелегальних. *Легальні* мігранти перетинають кордони на законних підставах, *напівлегальні* – прибувають до країни на законних підставах, але через певний час з різних причин відмовляються виїхати до своєї країни і залишаються у країні перебування, *нелегальні* – покидають країну постійного проживання та перетинають кордони без офіційного дозволу на в'їзд.

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у 2016 році кількість біженців, шукачів притулку та внутрішньо переміщених осіб у світі склала 56,6 млн. осіб, з них 17,2 млн. біженців, 36,6 млн. внутрішньо переміщених осіб та 2,8 млн. шукачів притулку. Найбільше вимушених мігрантів було з Сирії (5,5 млн. біженців та 6,3 млн. внутрішньо переміщених осіб), Афганістану (2,5 та 1,8 млн. відповідно), Південного Судану (1,4 та 1,8 млн.), Сомалі (1,0 та 1,5 млн.). Значна кількість внутрішньо переміщених осіб характерна для Колумбії (7,4 млн.), Іраку (3,6 млн.), ДР Конго, Судану, Нігерії (по 2,2 млн.), Ємену (2,0 млн.) та України (1,8 млн.).

При цьому переважна більшість біженців (84%) перебувають у країнах, що розвиваються, найбільше – в Туреччині (2,9 млн.), Пакистані (1,35 млн.), Лівані, Ірані (по 1,0 млн.), Уганді (0,9 млн.), Ефіопії (0,8 млн.). З розвинених країн найбільше біженців прийняли Німеччина (0,7 млн.), Франція (0,3 млн.), США (0,3 млн.), Швеція (0,2 млн.).

У 2017 році в Україні перебували 3,3 тис. біженців та 6,6 тис. шукачів притулку. Серед біженців чоловіки склали 58%, жінки – 24%, діти – 18%. Більшість біженців є вихідцями з Афганістану (45%), Сирії (13,5%), Вірменії (5,9%), Азербайджану (4,7%), Росії і Сомалі (по 4%). Найбільше біженців проживає у Києві (35%) та Одесі (30%)⁹³.

Найбільш поширеною метою міграції є трудова діяльність.

Трудова міграція –

це добровільне переміщення працездатного населення в іншу країну або інший регіон в межах країни проживання з метою пошуку роботи.

Трудових мігрантів з іншої країни іноді називають *гастарбайтерами*. Саме трудова міграція є основним видом механічного руху населення і фактично відображає співвідношення між попитом та пропозицією на ринку праці. Вона може виступати своєрідним засобом зниження соціальної напруги на регіональних та національному ринках праці, ефективним способом їх регулювання. Еміграція сприяє скороченню пропозиції робочої сили, а імміграція приводить до збільшення частки економічно активного населення в загальній чисельності населення. Позитивною рисою міграційного процесу може бути зменшення обсягів зареєстрованого та прихованого безробіття, тіньової зайнятості.

Важливим аспектом трудових міграцій є грошові перекази до країни (місця) походження. Такі перекази сприяють поліпшенню добробуту родин мігрантів, використовуються для фінансової підтримки навчання дітей, житлового будівництва, тобто мають істотний соціальний ефект.

⁹³ Джерело: UNHCR Statistical Yearbook 2016. – Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees, 2017. – 215 p.

За оцінками Світового Банку, у 2017 році трудові мігранти переказали 595 млрд доларів США до країн їх походження (у 2013 році – 574 млрд). 75% всіх надходжень від мігрантів було спрямоване до країн, що розвиваються, найбільше – до Індії (11%), Китаю (10,5%), Філіппін (5,5%), Мексики (5%). Частка України – 1,6% (6,9 млрд доларів США). Найбільші обсяги переказів було здійснено із США (18%), Саудівської Аравії (10%), Швейцарії (7%), Німеччини (5,5%)⁹⁴.

Окремим різновидом трудової міграції є циркулярна міграція. *Циркулярна міграція* – це тимчасове, повторюване переміщення трудових мігрантів між місцями їх постійного і тимчасового проживання з метою зайнятості. У більшості випадків по закінченні певного строку терміну трудові мігранти повертаються додому. Проте виникла і така категорія мігрантів, що характеризуються високою трудовою мобільністю і готові та здатні задовольнити попит на робочу силу у будь-якій частині світу залежно від наявного попиту. Вона отримала назву «транснаціональна робоча сила».

Для оцінки масштабів міграції обраховують коефіцієнти прибуття та вибуття як відношення прибулих або вибулих мігрантів до середньорічної чисельності населення за певний часовий період (вимірюються в проміле – у розрахунку на тисячу жителів) та сальдо міграції, що розраховується як різниця прибулих і вибулих за певний період часу (може бути нульовим, позитивним чи негативним).

У 2000-2010 роках країнами з найбільшим позитивним сальдо міграції були США, Іспанія, ОАЕ, Росія та Велика Британія, у 2010-2015 роках – США, Німеччина, Туреччина, Саудівська Аравія та Ліван. У 2000-2010 роках найбільше негативне сальдо міграції характерне для Бангладеш, Індії, Китаю, Мексики, М'янами, у 2010-2015 роках – Сирії, Індії, Бангладеш, Китаю та Пакистану⁹⁵.

Стійкі територіальні переміщення населення між певними країнами, регіонами, поселеннями протягом певного проміжку часу називають *міграційними потоками*. Міграційні потоки характеризуються структурою (віковою, статевою, етнічною, релігійною тощо) та напрямком (вибуття, прибуття, транзит).

⁹⁴ Джерело: Annual Remittances Data. Migrant remittance inflows. Migrant remittance outflows. – The World Bank, 2017. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>; Migration and Development Brief 27; Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. – World Bank Group, KNOMAD, 2017. – 33 p.

⁹⁵ Джерело: International Migration Report 2017. – New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. – 30 p.

У 1990-2000 роках було п'ять найбільш стійких двосторонніх міграційних потоків: Мексика – США (понад 500 тис.), Росія – Німеччина, Індія – США, Палестинська держава – Йорданія, Китай – США (до 100 тис.), у 2000-2010 роках: Мексика – США (до 300 тис.), Індія – ОАЕ (200 тис.), Ірак – Сирія (понад 100 тис.), М'янма – Таїланд, Румунія – Італія (до 100 тис.), у 2010-2017 роках: Сирія – Туреччина (до 500 тис.), Сирія – Ліван, Південний Судан – Уганда, Індія – Оман (до 200 тис.), Індія – Саудівська Аравія (100 тис.)⁹⁶.

6.4. Концепції та моделі міграційної поведінки населення

Перші теоретичні узагальнення щодо міграційної поведінки населення були зроблені ще у 1880-х роках німецько-англійським географом Ернстом Георгом Равенштайном (Ernst Georg Ravenstein). Вчений запропонував ряд *«законів міграції»*, які в спрощеному вигляді можна представити таким чином: більшість мігрантів їдуть на незначні відстані; люди, що мігрують на далекі відстані обирають головні економічні центри (великі міста); більшість міграцій відбуваються крок за кроком; більшість міграцій спрямовані із сільської місцевості до міст; кожний міграційний потік породжує зустрічну (зворотну) міграцію; більшість мігрантів – доросле населення, родини менш зацікавлені у міжнародних переміщеннях; більшість міжнародних мігрантів – молоді чоловіки.

Г. Равенштайн відмічав, що назва «закони міграції» є дещо амбітною, і зауважував, що закони населення, економічні закони не є такими строгими як фізичні. Проте запропоновані ним закони зазнавали критики. Одні вчені писали, що міграції швидше характеризуються тим, що є «беззаконними» («lawlessness»), ніж мають конкретні закони, інші відмічали що сформульовані Г. Равенштайном положення не є законами за своєю сутністю. Проте «закони міграції» Г. Равенштайна витримали перевірку часом і донині є стартовою точкою при вивченні міграцій.

Важливим теоретичним осмисленням міграцій у середині 1960-х років стала праця американського демографа Еверета Лі (Everett Lee), в якій він запропонував узагальнену модель факторів міграції, виділивши чотири групи: 1) фактори, що асоціюються з районом походження (вибуття) мігрантів, 2) фактори, що асоціюються з районом призначення (прибуття) мігрантів, 3) обставини, що втручаються (intervening obstacles) та 4) особисті фактори (пов'язані із структурними характеристиками мігрантів). У подальшому такий

⁹⁶ Джерело: International Migration Report 2017. – New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. – 30 p.

підхід отримав назву «*модель виштовхування-притягання мігрантів*» («*push-pull model of migration*»). Тобто міграція розглядається як функція відносної привабливості/непривабливості районів походження (виїзду) та призначення (в'їзду) мігрантів. Переважання несприятливих умов (push-факторів) в одному районі (наприклад, високий рівень безробіття, низька заробітна плата, надмірні податки тощо) «виштовхують» людей з місця проживання, а переважання сприятливих умов іншого району (pull-факторів) «притягують» їх. Водночас на шляху від району походження до району призначення можуть виникати певні обставини, що перешкоджають міграціям – як природні (наприклад, гірські масиви), так і соціальні (наприклад, інші релігійні цінності чи імміграційне законодавство). При цьому різні люди по-різному сприймають фактори «виштовхування-притягання».

Такий підхід є дуже поширеним при поясненні міграцій певних груп населення (за рівнем освіти, доходів, віком, етнокультурною ідентичністю тощо), але не дає відповіді на питання, чому одні і ті самі фактори притягують одних і не притягують інших мігрантів, виштовхують одних та залишаються неважливими для інших.

Свою теорію Е. Лі схематично представив у вигляді такої моделі (рис. 6.1):

Рис. 6.1. Модель виштовхування-притягання мігрантів

Як в районі вибуття, так і в районі прибуття мігрантів є фактори, що приваблюють і «виштовхують» мігрантів одночасно. На схемі вони позначені відповідно плюсами («+») та мінусами («-»). При цьому є ряд факторів, які не впливають на прийняття рішень про міграції (позначені як «0»). Переважання «плюсів» над «мінусами» в районах вибуття і прибуття зумовлює прийняття чи неприйняття рішень щодо міграції. Як приклад обставин, що втручаються, Е. Лі наводить Берлінську Стіну, яка не дивлячись на переважання факторів протягування в Західній Німеччині, унеможливила міграції німців зі Східної Німеччини. Рішення щодо міграцій зазвичай не є повністю раціональними, а інколи ірраціональними, зважаючи на емоційний, психічний стан мігрантів тощо⁹⁷.

⁹⁷ Lee E.S. A Theory of migration // Demography. – 1966. – Vol. 3(1). – P. 47-57.

Сучасні концепції міграційної поведінки населення пов'язані переважно з економічними та соціально-психологічними теоріями. Але роль відстані, простору, регіональних особливостей залишає їх в полі географічного трактування.

Економічні концепції міграційної поведінки населення в просторі головним чином спрямовані на врахування факторів економічної переваги одних місць, районів, країн порівняно з іншими з точки зору трудової міграції.

Неокласична теорія міграції пояснює її нерівністю економічного розвитку країн, регіонів, зокрема, різницею в рівнях оплати праці, яка вважається основним чинником міграції. Потенційні мігранти з економічно менш розвинутих країн переїжджають до країн з вищою оплатою та кращими умовами праці. Таким чином, пропозиція праці в країнах-донорах робочої сили зменшується, а у країнах-реципієнтах збільшується. Збалансовувати ситуацію можливо шляхом коригування заробітної плати. Ця теорія з часом поглиблювалась. Зокрема, стосовно внутрішньої міграції (між містом та сільською місцевістю) це відобразилось у положенні про те, що лише перспектива знайти більш оплачувану роботу, навіть якщо міграція може викликати безробіття, виступає основним її мотивом. Тобто, прийняття рішень щодо міграції залежить більше від очікуваної, а не фактичної різниці у заробітній платі.

Концепція світового ринку стверджує, що світовий ринок робочої сили не має чітко визначених територіальних меж і функціонує як механізм задоволення попиту і пропозиції на трудові ресурси в рамках всього світового господарства. Міграція розглядається як механізм урівноваження, в результаті дії якого відбувається переміщення робочої сили з праценадлишкових до працедефіцитних регіонів. Збільшення масштабів міграції є наслідком розвитку світової транспортної мережі та засобів зв'язку, які полегшують міжнародний рух населення, наслідком глобалізації світового ринку праці. Але при цьому міграційним процесам сприяють історичні, культурні та інші зв'язки між країнами.

Згідно *концепції дуального ринку праці*, основним стимулюючим фактором міграції є структурний розподіл на «первинний» (з високою зарплатою, гарними умовами праці, стальною зайнятістю, можливістю професійного зростання, дотриманням трудових норм і правил) і «вторинний» (з низькою зарплатою, відсутністю соціальних пільг, поганими умовами праці, плінністю кадрів, обмеженими можливостями кар'єрного зростання, свавіллям керівництва) сегменти, на висококваліфіковані та низькокваліфіковані професії в економічно розвинених країнах. Робочі місця для кваліфікованих спеціалістів є капіталомісткими, оскільки потребують і від роботодавців, і від працівників

інвестицій у професійне навчання, підвищення кваліфікації тощо. Тому роботодавці намагаються утримати таких працівників, щоб не втратити інвестований капітал. Низькокваліфікованих працівників у періоди економічних криз звільняють з непривабливих робочих місць. Мігранти і заповнюють саме такий сегмент ринку праці. Таким чином, міграція ґрунтується на попиті на робочу силу та ініціюється політикою роботодавців або урядів в країнах призначення, її зумовлюють не фактори «виштовхування» в країні походження робочої сили, а фактори «притягання» в приймаючій країні.

Концепція людського капіталу розглядає міграцію як «інвестиційне рішення». Професійні здібності та навички потенційних мігрантів визначають можливі доходи в регіонах міграції та країні проживання. Різниця між можливими доходами та потенційними витратами на переїзд і проживання впливає на прийняття остаточного рішення щодо міграції до того регіону чи міста, де фінансові переваги більші. При цьому ця концепція враховує такі складові, як вік, стать, освіта, професійні здібності мігранта. Так, наприклад, вважається, що вірогідність міграції зменшується з віком, враховуючи скорочення економічних стимулів для міграції людей старшого віку. Мігранти з вищою освітою проявляють більшу схильність до міграції, оскільки наявність освіти зменшує економічні ризики міграції.

Нова економічна концепція міграції ґрунтується на тому, що рішення мігрувати не завжди приймається окремою особою самостійно, а суттєву роль в процесі прийняття рішень про міграцію відіграє сім'я (домогосподарство). Колективним рішенням член сім'ї чи домогосподарства може бути відправлений працювати в іншу країну чи регіон. При цьому мотивація полягає у потребі збільшити колективний дохід, диверсифікувати джерела доходів сім'ї, мінімізувати ризики внутрішнього ринку праці тощо. У випадку погіршення локальних матеріальних умов у районі походження мігрантів, домогосподарства можуть розраховувати на їх грошові перекази. В процесі міграції соціальний статус домогосподарства може підвищуватися. Оскільки в розвинених країнах інституціональні механізми підтримки домогосподарств більш розвинені і доступніші, більшість мігрантів походять з країн, що розвиваються, де такі умови набагато гірші. Таким чином, з точки зору даної концепції, різниця в рівнях заробітної плати не є головною умовою міграції.

Як узагальнюючу раніше існуючі економічні теорії міграції Дуглас Мессі (Douglas Massey) запропонував *синтетичну (мережеву) теорію міграції*, згідно якої, міжнародна міграція виникає в ході соціальних, економічних та політичних трансформацій, які призводять до домінування капіталістичних відносин у неринкових (планових) і доринкових (аграрних) суспільствах. У процесі глобального економічного переходу до спільного ринку та капіталістичних

відносин руйнуються традиційні соціально-економічні зв'язки, що зумовлює «витіснення» людей із звичайного способу життя, змушує їх шукати нові шляхи економічного збагачення. Тому потоки міграції спрямовуються не з бідних ізолюваних від світових ринків країн і регіонів, а звідти, де відбуваються швидкі соціально-економічні зміни, відбуваються трансформації внаслідок їх включення до глобальної економіки. Теорія підкреслює, що зарплати не є ключовим фактором міграції, оскільки міжнародна міграція спостерігається і при відсутності розриву у рівнях зарплат, а наявність різниці не гарантує виникнення міграційних потоків.

Соціально-психологічні концепції міграційної поведінки населення в просторі головним чином спрямовані на пояснення факторів та напрямів взаємодії мігрантів із територіальним соціумом (до якого вони приїжджають та звідки походять), зміни соціального середовища країн, регіонів, міст внаслідок міграцій.

Концепції інтеграції та асиміляції мігрантів до приймаючого суспільства пояснюють різний ступінь залучення мігрантів у повсякденне життя місцевих соціумів та збереження своєї власної (передусім етнічної) ідентичності. Так, інтеграція передбачає залучення мігрантів до життя приймаючого суспільства, але із збереженням власної етнічної ідентичності, натомість асиміляція мігрантів передбачає їх «поглинання» приймаючим суспільством, коли вони втрачають (перестають зберігати) свою етнічну ідентичність. Поряд з етнічною ідентичністю у таких концепціях можуть розглядатися гендерна, класова та інші аспекти інтеграції.

Цікавою є *поколіннева теорія асиміляції Ганнібала Геральда Дункана* (Hannibal Gerald Duncan), яка акцентує увагу на тому, що мігранти входять до життя приймаючого суспільства поступово від покоління до покоління. Перше покоління мігрантів розглядається як етап «економічного входження» до приймаючого соціуму (коли перше покоління мігрантів має лише формальні ознаки входження, засновані на економічних інтересах, а життєві цінності визначаються походженням мігрантів), друге покоління – як етап «емоційно-психологічного входження» (коли друге покоління мігрантів долає емоційно-психологічний бар'єр своїх батьків, розділяє цінності приймаючого соціуму, але залишається носієм культури першого покоління), третє покоління – «асиміляція» (коли третє покоління культурно асимілюється до приймаючого соціуму, у тому числі через міжетнічні шлюби).

Концепції соціально-етнічної сегрегації мігрантів пояснюють прагнення мігрантів уособлюватися, формувати окремі територіальні осередки в регіонах, містах, до яких вони переїжджають. З одного боку, така соціально-просторова сегрегація зумовлюється неможливістю швидкої інтеграції до нового

суспільства, зважаючи на етнічні, расові, мовні, релігійні відмінності, а з іншого – доцільністю формування територіальних громад мігрантів, які можуть допомагати один одному, спільно захищати інтереси, зберігати власну ідентичність.

В останні роки розвинулися концепції «рідкої» («текучої» – «ліквідної», «флюїдної») міграції. Поняття «ліквідної» («liquid») міграції описує новий тип міграцій, коли мігранти віддають перевагу індивідуалізованим шляхам міграції, обираючи між різними країнами (завдяки відкритості кордонів та ринків праці), часто залишаються «відірваними» і від країни походження, і від країни поточного перебування. Мігранти розглядаються як такі, що перебувають у постійному русі, переїздах, не інтегруючись до тимчасово приймаючого суспільства. «Флюїдна» («fluid») міграція акцентує увагу на змінності, непостійності «прив'язки» мігрантів до місця проживання, непередбачуваності тривалості перебування.

Концепція відносної відмінності акцентує увагу на неекономічних факторах міграції, факторах, що не пов'язані з розривом у рівнях економічного розвитку чи оплати праці в країні (регіоні) походження та міграції. Стимулом міграції людей із гарною освітою, професійними навичками та досвідом професійної діяльності може бути можливість отримати вищу позицію в соціальній ієрархії в іншій країні (регіоні), можливості кар'єрного зростання, досягнення більшого успіху завдяки міграції.

Відповідно до стадійності розвитку суспільства та з урахуванням теорії демографічного переходу американський географ Вільбур Зелінські (Wilbur Zelinsky) запропонував *концепцію міграційного переходу*, яка передбачає, що тип міграції в країні залежить від того, наскільки країна розвинена і який тип суспільства для неї характерний. Вчений виділив п'ять стадій (типів суспільства) залежно від обсягів, змісту та напрямів міграційних потоків: 1) «домодерне традиційне суспільство», в якому міграції є незначними (хоча мобільність населення є високою, передусім завдяки кочівництву); 2) «ранне перехідне суспільство», що характеризується масовою міграцією із сільської місцевості до міст, а в цілому – значним переважанням еміграції; 3) «пізні перехідне суспільство», в якому міжміські міграції перевищують міграції з сільської місцевості до міст, з'являються циркулярна та неекономічна міграція, імміграційні потоки поступово перевищують еміграційні; 4) «передове суспільство», коли міграції із сільської місцевості до міст значно скорочуються, натомість інтенсивно зростають міграції між містами та в межах окремих агломерацій, особливо збільшується потік мігрантів до приміської зони (субурбанізація); 5) «майбутнє суперпередове суспільство», коли практично всі міграції є між- та внутрішньоміськими.

Окремо слід зупинитися на *просторових моделях міграцій*, найбільш поширеними з яких є покровока та ланцюгова.

Покровока міграція передбачає поступовий переїзд мігрантів із менших населених пунктів до більших. Наприклад, послідовні міграції із сільських поселень до локальних (місцевих) центрів, згодом із локальних до регіональних центрів, а потім – з регіональних до столичних центрів (рис. 6.2).

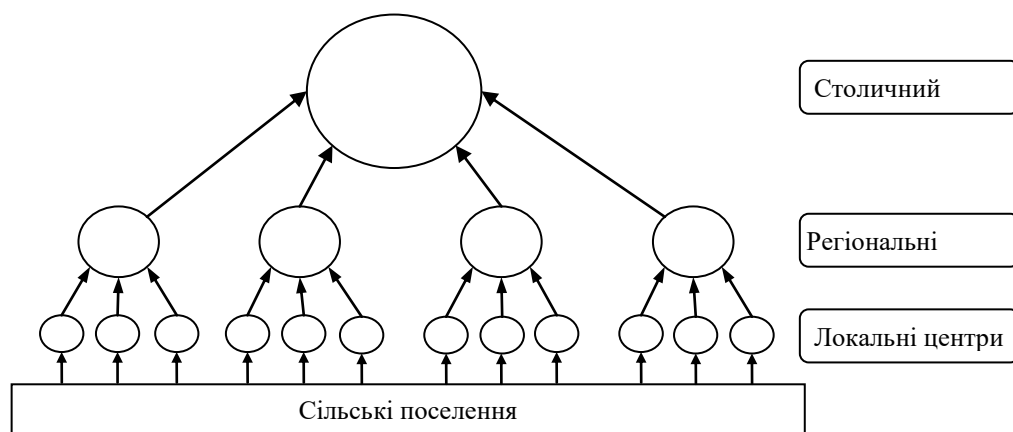

Рис. 6.2. Модель покровокої міграції

Ланцюгова міграція передбачає поступове збільшення міграційних потоків з одного місця до іншого. На першому кроці мігрант з певного місця (поселення, регіону, країни), долаючи бар'єри міграції, переїжджає до іншого (рис. 6.2). На другому кроці такий же міграційний шлях долають найближчі родичі (дружина/чоловік, діти), на третьому – інші близькі родичі, надалі – друзі, знайомі. З часом вплив бар'єрів міграції послаблюється, а обсяги міграційних та зворотних інформаційних потоків посилюються.

Така модель пояснює, як зв'язки між людьми впливають на рішення мігрувати в іншу країну. Завдяки соціальній мережі у формі контактів з родиною, друзями, з одного боку, та роботодавцями, з іншого, мігранти отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує пов'язані з переїздом ризики. Формується певна міграційна мережа, початок якої прокладають мігранти-«першопрохідці», полегшуючи процес переїзду для наступних. Часто спільноти колишніх мігрантів допомагають своїм землякам знайти роботу, пристосуватись до нових умов життя, мінімізуючи їх витрати. Кожний новий мігрант розширює міграційну мережу завдяки соціальним зв'язкам.

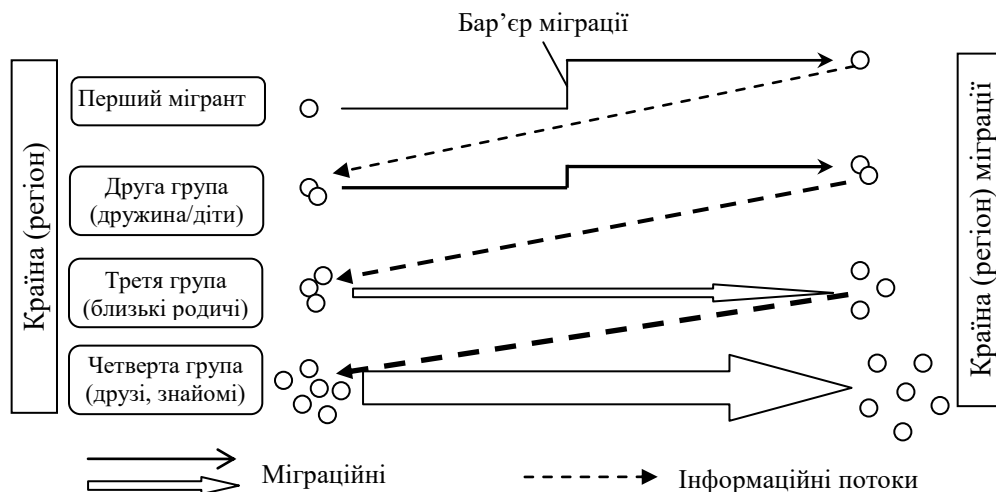

Рис. 6.2. Модель ланцюгової міграції

Питання для самоперевірки знань:

1. Які види безробіття набули найбільшого поширення серед молоді в Україні?
2. Охарактеризуйте види зайнятості за критерієм реєстрації.
3. Визначте ключові положення поняття ринку праці.
4. Які чинники зумовлюють територіальну мобільність молоді?
5. Розкрийте сутність покровокової та ланцюгової моделей міграцій.
6. Порівняйте економічні та соціально-психологічні концепції міграційної поведінки населення.
7. Наведіть приклади проблем, які зумовлюють трудові міграції з України.

Рекомендована література:

1. ГРІШНОВА О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносина: Підручник. – К. : Знання, 2011. – 390 с.
2. ГУДЗЕЛЯК І. Географія населення: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
3. ЛІБАНОВА Е.М. Ринок праці: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.
4. МЕЗЕНЦЕВ К.В., МЕЗЕНЦЕВА Н.І., МОСТОВА І.О., САЙЧУК В.С. Географія праці: сучасні концепти та ринки праці регіонів: Навчальний посібник. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. – 190с.
5. МЕЗЕНЦЕВА Н.І., КРИВЕЦЬ О.О. Гендер і географія в Україні: Монографія. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – 194 с.

Тема 7

ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРНА ГЕОГРАФІЯ

Ключові терміни: *культура, структура культури, географія культури, культурна географія, культурний ландшафт, культурний регіон, просторова дифузія культури, акультурація, асиміляція, культурна екологія, територіальна організація культури; мова, мовна сім'я, географія мов, жива мова, вимерла мова, мертва мова, лінгва франка, піджин, креол, лінгвістична географія, геолінгвістика; релігія, релігійна сфера, географія релігії, сакральна географія, сакральний простір, сакральний ландшафт, територіальна релігійна система, георелігійна ситуація, релігійний район, релігійно-географічне районування*

-
- 7.1. Предмет та основні поняття географії культури та культурної географії
 - 7.2. Напрями та концепції культурної географії
 - 7.3. Географія мов. Лінгвістична географія
 - 7.4. Географія релігії. Сакральна географія
-

7.1. Предмет та основні поняття географії культури та культурної географії

Поняття культури є широким і по-різному трактується залежно від контексту вивчення. У найширшому розумінні культура – це сукупність матеріальних і духовних надбань, цінностей, створених протягом історії людства, що відображають досягнутий рівень розвитку суспільства. У більш вузькому розумінні культуру трактують як

– сферу духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, мистецтва;

– рівень освіченості, вихованості людей; рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності (наприклад, культура виробництва чи культура побуту);

– історично набутий набір правил в середині певного соціуму для його збереження та гармонійного розвитку;

– сукупність небіологічних проявів людини тощо.

Інколи культуру зводять лише до категорій мистецтва – література, живопис, музика тощо.

З точки зору соціальної географії, **культура** розглядається

як специфічні моделі поведінки людей, їх розуміння, адаптацію, інтеграцію, ставлення, приналежність, самоідентифікацію до певного територіального соціуму, що сукупно відображають «навчений спосіб життя» («learned ways of life»), «навчену поведінку» («learned behaviour»).

Культура охоплює матеріальні (видимі) і нематеріальні (невидимі, духовні) аспекти – будівлі та мови, сільськогосподарські поля та релігії, організацію політичної діяльності та традиційні національні кухні, організацію виробничого процесу та дозвілля тощо. Елементарні одиниці культури («culture traits» – культурні риси, культурні особливості) – це мова, вірування, інструменти і технології забезпечення засобів існування, звички і традиції харчування, одягу, спілкування, розваг тощо.

У **структурі культури** американський антрополог Леслі Вайт (Leslie White) для аналітичних цілей виділив три підсистеми (рівні) культури – технологічну, соціологічну та ідеологічну, а англійський біолог Джуліан Гакслі (Julian Huxley) – три компоненти культури: артефакти, соціофакти та ментіфакти. *Технологічна підсистема* включає матеріальні об'єкти (що у свою чергу дають уявлення про технологічні процеси, економічний розвиток) – *артефакти*; *соціологічна підсистема* включає моделі міжособистісних відносин, соціальної організації культури (організація економічних, політичних, військових, релігійних, родинних та інших об'єднань) – *соціофакти*; *ідеологічна підсистема* включає ідеї, вірування, цінності та шляхи якими вони виражаються в мові та інших засобах комунікації – *ментіфакти*.

Наприклад, будівлі церков, соборів, монастирів – це артефакти, організація церковного життя (спархії-благочиння-приходи, або патріарх-єпископ-священник-диякон-мирянин) – це соціофакти, а система вірувань, наприклад, Символ віри чи церковні обряди і таїнства, – це ментіфакти.

У суспільній географії немає одностайності щодо розуміння географії культури / культурної географії. Інколи ведуть мову про культуризацію різних галузей суспільної географії, культурний поворот в географії, а інколи й про «узурпацію культурним соціального». Водночас йдеться й про соціологізацію культурної географії. Фактично соціальна і культурна географія – не розглядаються як взаємовиключні, антагоністичні дисципліни (наприклад, перша – про соціальну нерівність, а друга про культурні відмінні), а як взаємопереплетені, взаємопов'язані напрями суспільної географії.

На думку російського вченого Александра Дружиніна, культуризація географії – це довготривалий процес «освоєння» даною науковою дисципліною культурологічної тематики, становлення в рамках географії культури геокультурологічних підходів, концепцій, методів, найважливіша складова загальної корекції науки в напрямку її гуманізації [1, с. 17].

В українській суспільній географії більш усталеною є назва «географія культури».

Географія культури вивчає

територіальну диференціацію культури та окремих її компонентів (спосіб життя і традиції населення, елементи матеріальної і духовної культури, мистецтво тощо).

Інколи помилково до неї відносять географію різного роду закладів культури (шкіл, університетів, театрів, кінотеатрів, клубів, музеїв тощо), що належить до географії сфери послуг.

Іван Ровенчак вважає, що назва даного наукового напрямку повинна і надалі бути «географія культури». Вчений наводить такі аргументи. По-перше, так її назвав Степан Рудницький, вперше виділивши 1905 р. По-друге, так її називають сучасні українські вчені-географи, що працюють у цій сфері. По-третє, з другої половини ХХ ст. у Німеччині назва «антропогеографія» (німецький аналог сучасної української «суспільної географії») майже повністю витіснена терміном «культурна географія» («Kulturgeographie»), тому назва підсистеми української суспільної географії «географія культури» не буде збігатися з назвою одного із двох великих блоків високорозвинутої німецької географії. По-четверте, назва «географія культури» має гіршу деривативність (можливість утворення похідних), ніж «культурна географія» (це стосується перш за все терміна «геокультура», «геокультурний» тощо) [4, с. 19].

А. Дружинін зазначав, що кращим є використання словосполучення «географія культури», що чіткіше орієнтує на конкретний напрям досліджень, підкреслює певну відособленість геокультурологічної дисципліни в системі географії, краще відображає реалії вітчизняної науки, яка поки що відрізняється слабкою укоріненістю культурологічних пріоритетів і підходів. А термін «культурна географія» доцільніше використовувати при розгляді історії та сучасного стану зарубіжних культурно-територіальних досліджень [1, с. 10].

Географія культури – одна із самостійних галузей суспільної географії, що досліджує геопросторову (територіальну) організацію сфери культури загалом або її окремих найважливіших форм прояву: етнологічних, релігійних та історико-політичних (І. Ровенчак) [4, с. 17]; наука про просторові особливості, фактори і закономірності розвитку і функціонування культури, про процеси культурно-територіального системоутворення (А. Дружинін) [1, с. 23]. Тобто географія культури зосереджує увагу на явищах культури у просторі [4, с. 17].

Найважливіша теоретична проблема географії культури полягає у виявленні фундаментальних особливостей, факторів і закономірностей взаємовідносин території і культури [1, с. 43].

У 2000-х роках у пострадянській суспільній географії термін «географія культури» поступово витісняється терміном «культурна географія». Географія культури, що базувалася на методології радянської економічної і соціальної географії і суттєвою мірою була сфокусована на актуалізованій у той період етнокультурній тематиці, на рубежі століть виявилася істотним чином «переформатована» на основі активного запозичення наробок зарубіжної культурної географії⁹⁸.

У процесі трансформації географії культури в культурну географію позитивістський (сциєнтичний) дослідницький підхід (спрямований на просторовий аналіз культури, вивчення її територіальної організації, «культурної морфології» земної поверхні) спочатку доповнився, а згодом подекуди і витіснився феноменологічним, перцепційним підходами, коли на перший план вийшли поняття «сприйняття території», «географічний образ», «історико-культурна спадщина», «ідентичність» тощо. Хоча паралельно зберігають своє значення і дослідження просторової диференціації культури, способу життя, традиційного природокористування, локалізації етносів і етнічних культур тощо⁹⁹.

В англо-американській суспільній географії зазвичай ведуть мову про «традиційну» і «нову» **культурну географію**. Виникнення традиційної культурної географії у 1920-х роках пов'язують з працями американського географа Карла Зауера (Carl Sauer) та його послідовників з Університету Берклі (Берклійська школа культурної географії).

⁹⁸ Феномен культури в российской общественной географии (экспертные мнения, аналитика, концепты) / Под ред. А.Г. Дружинина, В.Н. Стрелецкого. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2014. – С.72.

⁹⁹ Феномен культуры в российской общественной географии (экспертные мнения, аналитика, концепты) / Под ред. А.Г. Дружинина, В.Н. Стрелецкого. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2014. – С.51-55; Стрелецкий В.Н. Географическое пространство и культура: мировоззренческие установки и исследовательские парадигмы в культурной географии // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. – № 4. – С.18-28.

Традиційна культурна географія фокусується на вивченні культури окремих територіальних соціумів (культурних ландшафтів, культурних регіонів), походження та просторового поширення матеріальної культури (наприклад, різноманітних систем обробки ґрунту чи архітектурних стилів), переважно традиційних, сільських суспільств.

Вона базується на *суперорганічній теорії культури*, яка передбачає, що культура складається з територіальних одиниць (наприклад, культурних регіонів), які мають спільну культуру, а окремі індивіди практично не впливають на культуру, навпаки, їхня поведінка формується під впливом спільної культури. Тобто культура фактично не залежить від індивідуальної поведінки людей.

В рамках суперорганічної теорії культура розглядається як своєрідний «чорний ящик», що формує поведінку різних груп людей у різних середовищах. Просторова організація культури – це результат колективної інтерналізації культурних цінностей окремими людьми, які розглядаються як пасивні реципієнти інформації. Мова, вірування, звички, традиції індивідів є просто репрезентацією культурних регіонів [7].

Важливим надбанням традиційної культурної географії була відмова від географічного (природного) детермінізму, який передбачав, що культура формується під впливом природного середовища. Культура розглядається як агент, тобто фактично йдеться про «культурний детермінізм».

У 1980-х роках відбувся *«культурний поворот»* («cultural turn»), пов'язаний із зростанням ролі культурних аспектів у суспільній, а особливо соціальній географії, з одного боку, та соціологізацією культурної географії, з іншого, що зумовило появу *нової культурної географії*.

Нова культурна географія сконцентрована на дослідженні культури як соціального конструкту, вивченні ролі окремих людей як «агентів культурних змін», суб'єктивності сприйняття, переважно міських суспільств, маргіналізованих груп населення, врахуванні ролі класу, гендеру, сексуальної орієнтації, віку, етнічності у формуванні культури.

Нова культурна географія відмовилася від суперорганічної теорії культури (на користь визнання активної ролі окремих індивідів), від трактування спільності, однорідності культури в межах територіальних одиниць, від обмеження лише матеріальними аспектами культури.

Культура розглядається як система різних (розрізнених) значень, символів, практик, інструментів та текстів (за допомогою яких люди інтерпретують зміст подій у своєму житті), що характеризується неоднорідністю та змінністю, може «соціально конструюватися». Індивіди можуть впливати на формування культури, а не є «безпорадними отримувачами» певних культурних рис регіону.

До культурної географії прийшли категорії соціальної географії – клас, раса, гендер, сексуальна орієнтація. Останнім часом з'явилося поняття пост-суспільного («post-societal»), коли йдеться про те, що такі категорії неможливо вписати у географічний простір держави, регіону, міста. Тому замість категорії «суспільство» пропонується вести мову про мережі, мобільності, потоки.

Посилився вплив гуманістичної географії. Мистецькі твори (літературні твори, картини, кінофільми тощо) розглядаються не тільки як джерело інформації про певні місця, а джерело пошуку прихованих змістів, що дозволяють «прочитати» культурні ландшафти.

Ще один важливий аспект нової культурної географії пов'язаний із наданням можливості «почути голос» тих груп населення (завичай маргіналізованих), які у спільних ознаках культурних регіонів залишалися поза увагою, «почути голос» інших, несхожих груп людей («otherness») [7].

Традиційні методи культурно-географічних досліджень розширилися передусім за рахунок застосування якісних методів, таких як інтерв'ю, фокус-групи, включені спостереження, дискурсивний аналіз тощо.

7.2. Напрями та концепції культурної географії

Існують різні підходи до виділення напрямів культурно-географічних досліджень. Найбільше досліджень у пострадянській географії культури стосується географії релігії (сакральної географії), географії мов (лінгвістичної географії, геолінгвістики), етнокультурної географії, а також географії способу життя.

А. Дружинін виділив 14 головних напрямів географії культури: геокультурний синтез, географія якості життя, географія патології, дослідження закономірностей культурного саморозвитку території, дослідження впливу культури на геосистеми, технологічна географія (географія способу життя), геоетнокультурологія, вивчення сприйняття території крізь «призму» культури, географія традицій, геолінгвістика, географія культурних феноменів і цінностей, географія релігій, вивчення «людяності» (соціальної ефективності) територіальної організації суспільства, географія культурної інфраструктури [1, с. 40].

З метою узагальнення Р. Туровський з певною долею умовності виділив три узагальнені групи напрямів культурної географії – 1) напрями, що стосуються принципів виділення і вивчення культурних груп у просторі (географія релігії, етнічна географія, лінгвістична географія), 2) напрями, що розглядають різноманітні аспекти творчої діяльності культурних груп (географія мистецтва, географія науки, географія побутової культури, географія народної культури, географія масової культури), 3) «пограничні» напрями, які вивчають культурно-географічні аспекти в рамках предмета інших географічних наук (географія економічної культури, географія поселенської культури, географія політичної культури)¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Туровский Р.Ф. Культурная география: теоретические основания и пути развития // Культурная география / Под ред. Ю.А. Веденина, Р.Ф. Туровского. – Москва: Институт наследия, 2001. – С. 36.

І. Ровенчак виділив три головних і три неголовних галузі географії культури. Головні (сформовані, традиційні) – етногеографія культури (етнокультурна географія), географія релігії (сакральна географія), історична географія культури (історико-культурна географія); неголовні (перспективні) – культурно-географічна топоніміка (геотопоніміка), антропологічна географія культури, географія культурних інновацій (географія інкультурацій) [4, с. 118-119].

У англо-американській географії можна виділити такі головні напрями культурно-географічних досліджень:

– дослідження походження та просторового поширення (дифузії) культури, культурна географія артефактів, картування розміщення та переміщення культурних артефактів у просторі (наприклад, поширення певних архітектурних стилів). З часом даний напрям розширився за рахунок вивчення нематеріальних проявів, наприклад, музичних стилів чи графіті/муралів на стінах будинків;

– дослідження способу життя, повсякденного життя населення («genres de vie», «way of life», «everyday life»). Зміст досліджень змінювався від вивчення способу життя різних груп населення, особливо сільських, традиційних суспільств, у тісному зв'язку з природним середовищем до вивчення різноманітних повсякденних практик, передусім в урбанізованому середовищі;

– дослідження культури як значення («meaning») – індивідуальних інтерпретацій, емоцій, досвіду, пам'яті, пов'язаних з конкретними місцями, ландшафтами; емоційна географія культури; дослідження ландшафтів, регіонів як візуальних образів; дослідження символічних ландшафтів. З часом сфера досліджень розширювалася, зокрема, за рахунок вивчення не тільки візуального сприйняття, але й, наприклад, звуків (культурна географія музики), запахів тощо [7-9].

У культурній географії сформульовано значну кількість концепцій, які пояснюють різні аспекти просторового прояву культурних феноменів, спираючись на різні методологічні підходи. Найбільш поширеними є **концепції** культурного ландшафту, культурного регіону та культурного районування, просторової дифузії культури, акультурації та культурної асиміляції, культурної екології, територіальної організації культури.

Концепції культурного ландшафту. Поняття культурного ландшафту ввів у науковий обіг К. Зауер, який розглядав його як такий, що створюється (fashioned) з природного певною культурною групою. Культура – це агент, природна територія – посередник, а культурний ландшафт – результат. Під впливом певної культурної групи ландшафти розвиваються, змінюються з часом, проходять певні фази і можуть досягати кінця свого циклу розвитку. Ландшафт – це не просто «гарний вид, який можна побачити», не картина, а

територія, що є продуктом як природних характеристик клімату, ґрунту, рослин і тварин, так і культурних ознак населення, житла, економіки та комунікацій. Головний фокус вбачався у дослідженні перетворення природного ландшафту у культурний.

З часом акценти у дослідженні культурних ландшафтів змістилися за рахунок посилення соціальних аспектів. Культурні ландшафти трактуються як ментальні та візуальні образи, як суб'єктивні інтерпретації.

Наприклад, у марксистській географії культурний ландшафт розглядається як «спосіб бачення» («way of seeing») – те, як різні класи чи їх представники розглядають ландшафти, презентують себе в них (коли, наприклад, візуально привабливі ландшафти можуть затушовувати соціальні проблеми). У постструктуралістських дослідженнях вивчається як конструюються ландшафти, як «читаються» ландшафти тими, хто їх населяють чи «зустрічаються» з ними. У феміністичній географії критикується традиційне маскуліне (чоловіче) бачення ландшафтів [7].

Російський географ Владімір Каганський розглядає культурний ландшафт як земний простір, життєве середовище досить великої, здатної до самозбереження групи людей, якщо цей простір одночасно цілісний і структурований, містить природні і культурні компоненти, освоєний утилітарно, семантично і символічно.¹⁰¹

Концепції культурних регіонів та культурного районування. Культурний регіон в традиційній культурній географії трактується як територія, що характеризується однорідністю, подібністю культурних рис населення. Інколи навіть висловлювались ідеї, що культурні регіони можуть мати серце, душу, характер (наприклад, душа Німеччини полягає у любові до дисципліни, а душа Америки – у почутті індивідуалізму). Згодом таке трактування культурних регіонів зазнало критики, оскільки культурні регіони не є гомогенними, а культура будь-якої території структурована, неоднорідна (зокрема, щодо класу, гендеру, статків тощо).

Американський географ Дон Мітчел (Don Mitchell) вважає виділення культурних регіонів помилкою, оскільки культурним регіонам надають ознак однорідності, якої насправді не існує. Він зазначає, що культура є різноманітною і постійно змінюється, вона не може бути визначена чіткими географічними лініями. Водночас не всі категорії населення можуть рівною мірою виражати свою культуру, передусім це стосується маргіналізованих груп, яким місцева еліта не дає можливості «голосно» виражати свої культурні особливості¹⁰².

У радянській і пострадянській географії висувалися концепції інтегрального культурного (історико-культурного, культурно-ландшафтного) та галузевого (передусім релігійного, релігійно-географічного, конфесійного) районування.

¹⁰¹ Каганский В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.

¹⁰² Mitchell D. Cultural geography: A critical introduction. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000. – 352 p.

Більшість дослідників, які займаються культурним районуванням, використовують методика «плаваючих» ознак, що дозволяє урізноманітнювати ознаки районування залежно від специфіки території. Серед ключових ознак таких районів – етнічні, релігійні, лінгвістичні характеристики, співвідношення елементів традиційної культури і сучасних геокультурних явищ, історико-культурний потенціал тощо. Складністю є те, що такі райони зазвичай мають одночасно характеристики однорідних та вузлових районів¹⁰³.

Концепція просторової дифузії культури пояснює поширення в просторі елементів культури, культурних інновацій. Центрами поширення є «культурні осередки» («culture hearth»), від яких культурні риси чи культурні інновації різними шляхами передаються на інші території. Головними формами просторової дифузії є поширення («expansion») та переміщення («relocation»). Якщо перша передбачає безпосередню передачу культурних інновацій від одного центру до іншого, від однієї ділянки території до іншої, від однієї людини до іншої, то друга передбачає істотний територіальний розрив між місцем походження та поширення інновації, переміщення носіїв культури до інших територій. Хоча на практиці у багатьох випадках ці дві форми дифузії тісно переплітаються.

Щодо першої форми, то вона, у свою чергу, поділяється на окремі види – «заразну» («contagious» – «contagious»), ієрархічну («hierarchical»), зворотну ієрархічну («reverse hierarchical») та стимулюючу («stimulus») дифузію. Перший вид передбачає суцільне поширення інновації в просторі, його передачу від центру походження до безпосередньо сусідніх територій (наприклад, поширення ісламу чи нових сортів сільськогосподарських культур). Другий вид передбачає передачу інновацій від центру походження (зазвичай найбільшого громадського чи економічного центру) до центрів меншого ієрархічного рівня, від більших міст до менших, і, врешті-решт, до сільської місцевості (наприклад, поширення християнства чи мережі ресторанів «McDonald's»). Зворотна ієрархічна дифузія передбачає поширення культурних інновацій в протилежному напрямку, від сільської місцевості, від периферії до головних центрів (наприклад, поширення американської торгової мережі «Wal-Mart Stores»). Четвертий вид передбачає, що певна культурна інновація може бути відкинута, але у видозміненому, адаптованому до місцевих умов вигляді може отримати поширення на інших територіях¹⁰⁴.

¹⁰³ Феномен культуры в российской общественной географии (экспертные мнения, аналитика, концепты) / Под ред. А.Г. Дружинина, В.Н. Стрелецкого. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2014. – 536 с.

¹⁰⁴ Мезенцев К.В. Просторова дифузія культурних інновацій // Регіон-2010: стратегія оптимального розвитку. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 38-40.

Зазвичай просторова дифузія культурних інновацій характеризується S-подібною кривою (S-curve of diffusion), у межах якої виділяють чотири стадії. На першій стадії інновація охоплює перші 10% населення або поселень (стадія «інноваторів»), на другій стадії – 50% (стадія «ранніх адаптерів»), на третій – 90% (стадія «пізніх адаптерів»). Четверта стадія охоплює останні 10% (стадія «повільних» – «laggards»). У розвитку процесів дифузії культурних інновацій наявність всіх чотирьох стадій не є обов'язковою: поширення може зупинитися в будь-який момент. При цьому дифузія культурних інновацій є селективним, вибіркоким процесом, тобто населення одних територій може активно сприймати інновації, а сусідніх (в силу різноманітних, у тому числі й історичних, ментальних причин) ігнорувати їх. На шляху просторової дифузії культури можуть виникати природні та культурні бар'єри¹⁰⁵.

Концепції акультурації та культурної асиміляції. В процесі взаємодії різних культурних груп відбувається взаємний обмін чи одностороннє сприйняття певних культурних рис. Процес, коли одна культурна група повністю або частково сприймає культуру іншої, отримав назву акультурації. Зазвичай акультурація – це тривалий процес культурної взаємодії, в результаті якої слабша культурна група сприймає більшість культурних рис сильнішої. Проте в процесі культурної взаємодії й сильніша може запозичити певні культурні риси слабшої.

Якщо одна культурна група повністю втрачає свої визначальні культурні риси (передусім мову, релігію) і приймає їх від іншої культурної групи, такий процес називають культурною асиміляцією. Інколи акультурацію розглядають як першу стадію асиміляції. Асиміляція може мати як добровільний, так і насильницький (у більшості випадків) характер. Важливими індикаторами асиміляції є частка міжгрупових (міжетнічних) шлюбів та просторова сегрегація. Асиміляція може бути тимчасовим явищем, коли з певних міркувань (захисту, отримання економічних чи політичних преференцій) культурна група може спочатку сприйняти культурні риси іншої групи, але згодом відмовитись від асиміляції, повернувшись до своїх культурних рис.

Концепції культурної екології пояснюють процес адаптації людей (культурних груп) до природного чи соціального середовища. Головна ідея полягає в тому, що поєднання середовища та технологій зумовлюють функціональні зв'язки із соціальною організацією. Спочатку досліджується зв'язок між середовищем та технологіями, потім визначається їх вплив на поведінку, а далі – як поведінка, у свою чергу, впливає на інші культурні аспекти.

¹⁰⁵ Мезенцев К.В. Просторова дифузія культурних інновацій // Регіон-2010: стратегія оптимального розвитку. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 38-40.

Концепція територіальної організації культури найбільш повно розкрита у працях А. Дружиніна. Територіальна організованість – властивість не тільки культури, а й усього соціуму (суспільства) в цілому. Інколи територіальна організація культури розглядається як розміщення організацій, підприємств, установ та закладів культури (театрів, музеїв, бібліотек тощо, що називається «культурою» в статистико-бюрократичному розумінні). А. Дружинін називає такий підхід найбільш поверхневим рівнем геокультурного дослідження. Більш складним, але недостатнім для адекватного розуміння геокультурної реальності, є географічний аналіз окремих аспектів і проявів культури, таких як конфесії, мови, елементи культурної інфраструктури тощо. Найповніше розуміння даної категорії забезпечує поняття геокультурного процесу – обумовленого комплексом різноманітних територіальних чинників, а також внутрішніми механізмами і логікою культуригенеза просторового саморозвитку культури (точніше, значної кількості різних культурно-територіальних утворень) [1].

Будучи територіально організованою, культура в географічному розумінні підпорядковується принципам просторової системності, тобто формується, розвивається і функціонує, поєднуючи територію єдиним геокультурним процесом. Територія при цьому детермінує географічні прояви культури, дозволяючи розглядати територіальну організацію культури як ієрархічно впорядкований співрозвиток особливих просторових структур – геокультурних систем [1].

7.3. Географія мов. Лінгвістична географія

Мова є базовим соціально-культурним явищем, що характеризує збереження національної ідентичності у світі, який швидко глобалізується. Пошук причин відмінностей в мовах різних культур привертає увагу до географії мов багатьох сучасних дослідників. Девід Мацумото (David Matsumoto) стверджує, що культура визначає використання мови, а мова є проявом культури. Мова виявляє культурні цінності особистості, впливає на формування поглядів на світ та мислення, культурні відмінності у точках зору на світ. Через мову особистість проявляється як активний агент культури.

Географія мов розглядається як напрям географії культури, так і як напрям географії населення.

Географія мов вивчає питання

територіального розміщення мовних груп населення, мов і мовних явищ у світі, регіонах та державах.

Географічні чинники виключно важливі для пояснення багатьох мовних явищ. Природне середовище з явно вираженими бар'єрами (водні перешкоди, гори) часто формує чіткі межі між мовними групами населенням. Навпаки, природне середовище без природних кордонів (рівнини, узбережжя) часто призводить до виникнення так званих діалектних ланцюгів, або континууму, в яких сусідні культурні групи добре розуміють мову одна одної, а віддалені – ні. Культурне середовище також може виступати бар'єром щодо поширення мов чи їх асиміляції. Географічні чинники впливають як на мовний консерватизм, так і на мовні інновації.

Найбільш поширеними є два підходи до поділу людства за мовною ознакою. Перший виходить із *генетичної єдності мов світу*, спорідненості походження мовних груп населення (зокрема, німецький лінгвіст Август Шлейхер (August Schleicher)). Другий підхід базується на тому, що поряд із спільним походженням *географічна близькість* також є дуже важливим чинником спільностей між мовами та діалектами. В цьому ключі німецький вчений Йоганнес Шмідт (Johannes Schmidt) запропонував «теорію хвиль» – ідею поширення мовних інновацій з центрів, де вони виникають, до периферії.

Американський лінгвіст Джоана Ніколз (J. Nichols) у книзі «Лінгвістичне різноманіття у просторі і часі» запропонувала власну типологію мов. Спираючись на визначений перелік характеристик, вона ідентифікувала регіональні паттерни поширення цих характеристик. Один паттерн – «зони розповсюдження» («spread zones») – території, де мовні сім'ї широко розповсюджувалися, змінюючись неодноразово одна одною (наприклад, індо-європейські та тюркські мови у Центральній Азії); другий паттерн – «залишкові зони» («residual zones») – території, де зберіглося різноманіття мовних сімей (наприклад, на Кавказі чи Новій Гвінеї)¹⁰⁶.

На глобальному рівні Дж. Ніколз виділила три великих регіони – Старий Світ, Новий Світ та «Тихоокеанський». Дослідниця ввела у науковий обіг показник генетичної щільності територій, що обраховується як кількість мовних сімей на певній території, що припадають на одиницю площі (один мільйон квадратних міль). Старий Світ має генетичну щільність 1,5, а Новий Світ – 10,6; якщо у Північній Євразії генетична щільність є низькою (1,3), то у «замкнених» районах – дуже висока (наприклад, у Каліфорнії – 34,1)¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992. – 362 p.

¹⁰⁷ Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992. – 362 p.

Часто географічний аналіз етнічного складу населення тісно пов'язаний із відображенням географії мов у світі¹⁰⁸. Для класифікації народів (етносів) зазвичай застосовується генеалогічна класифікація народів, при якій за основу береться мова як головний засіб людського спілкування та найважливіший культурна риса будь-якого етносу. Російський географ В. Максаковський запропонував таку класифікацію називати *етнолінгвістичною*. *Генеалогічна класифікація* передбачає об'єднання мов у сім'ї за принципом близькості їх словникового фонду та граматики. У свою чергу, мовні сім'ї поділяються на мовні групи.

Щодо мовних груп існують різні трактування їх виділення як цілісних мов із широкою гамою діалектів, або розгляді діалектів як окремих мов (наприклад, щодо китайської мови). Важливу роль в уніфікації поглядів відіграло запровадження Частини 3 стандарту ISO 639, що визначає коди для подання назв (імен) мов. ISO 639-3 спрямований на забезпечення як найповнішого переліку мов та включає живі, мертві, стародавні та штучні мови, незалежно від основних чи не основні, ті що мають власне письмо чи ні.

Відповідно до авторитетного джерела щодо збору, опрацювання та зберігання даних про мови – щорічного довідкового видання «Ethnologue: Languages of the World» на 2018 рік у світі нараховується 7 097 живих мов (<https://www.ethnologue.com>). При цьому 389 мовами (майже 6%) спілкуються понад один мільйон осіб. Ці мови використовують 94% населення світу, тоді як решту 94% мов використовує лише 6% населення світу. З цієї причини дрібномасштабні карти, які відображають географію мов не стільки локалізують ареали певних мов, скільки показують великі світові регіони на які поширилась експансія найбільш вживаних у світі мов.

Цікавою є інфографіка, розроблена відомим журналістом та графіком Альберто Лукасом Лопесом (Alberto Lucas López), що відображає співвідношення носіїв рідної мови найбільш чисельних мов світу. Найчисельнішою материнською мовою є мандарин – близько 900 млн. осіб. Якщо додати споріднені мови, то можна говорити про близько 1,2 млрд. осіб, для яких рідною є китайська мова. Поза Китаєм носії китайської мови живуть ще у 10 країнах світу. Ще сімома мовами розмовляє понад 100 млн. осіб кожною. Іспанська мова є рідною для майже 400 млн. осіб в Іспанії та ще у 20 країнах, зокрема, у Мексиці, Колумбії і Аргентині проживає більше носіїв іспанської мови, ніж в Іспанії. Третьою за поширенням у світі є англійська мова, яка є рідною для понад 330 млн. осіб. Поза Великою Британією носії англійської мови живуть ще у 12 країнах: найбільше в США (у двічі більше ніж у Великій Британії).

¹⁰⁸ Наприклад: Максаковський В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. – М.: Дрофа, 2008. – 495 с.

260 млн. осіб мають за рідну мову гінді (майже усі вони живуть в Індії), понад 240 млн. осіб – арабську мову (у 21 країні світу, найбільше – у Єгипті, понад 70 млн. осіб), понад 200 млн. осіб – португальську мову (з яких понад 190 млн. живе за межами Португалії у 5 країнах світу, найбільше – у Бразилії, ден носіїв мови майже у 20 разів більше ніж у Португалії).

До 190 млн. осіб в М'янмі та Індії мають за рідну бенгальську мову; у восьми країнах живуть носії російської мови (понад 160 млн., з яких більше 130 млн. живуть у Росії), понад 120 млн. носіїв японської мови мешкають виключно в Японії.

Потрібно зауважити, що ця картина в реальності ускладнюється через існування такого явища як двомовність (білінгвізм) та багатомовність (полілінгвізм)¹⁰⁹.

Офіційно в Україні визначають державну мову (українська), мови корінних народів (кримськотатарська, кримчацька, караїмська) та мови національних меншин (79 мов).

За даними Всеукраїнського перепису населення, українська мова була рідною для 32,6 млн. осіб. Серед інших найбільш поширеними були російська (14,3 млн.), кримськотатарська (231 тис.), молдовська (185 тис.), угорська (162 тис.), румунська (143 тис.), болгарська (134 тис.), білоруська (56 тис.), вірменська (52 тис.), гагаузька (24 тис.), ромська (23 тис.).

За даними «Ethnologue», в Україні використовуються 22 мови місцевими мешканцями та ще 29 мов вживають іммігранти. Цікаво, що дане джерело серед мов України окремо виділяє урумську мову (мова грецького населення Приазов'я), а молдовську включає до румунської¹¹⁰.

В географії мов розрізняють «живі», «вимерлі» і «мертві» мови. *Живі мови* («living language», «modern language») – мови, що використовуються для повсякденного спілкування. Інколи її визначають як таку, в якій є хоча б один носій, для якого вона є рідною. *Вимерлі мови* («extinct language») – мови, що не використовуються для повсякденної комунікації, якими більше не спілкуються (наприклад, далматинська чи дакська мови в Європі). *Мертві мови* («dead language») – історичні мови, що не є рідними для жодної людини, але можуть використовуватися і літературі чи як мови богослужіння (найбільш типовий приклад – латинська мова). Вимерлі мови можуть з часом відроджуватися («language revival»), повертаючись до повсякденного вжитку (наприклад, мова іврит). Для вираження оптимістичної надії щодо відродження вимерлих мов інколи використовують термін «мови – сплячі красуні».

¹⁰⁹ Джерело: Mother tongues. A world of languages. – Режим доступу: <https://www.lucasinfografia.com/Mother-tongues>

¹¹⁰ Джерела: Всеукраїнський перепис населення: Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp; Ethnologue: Languages of the World. – Режим доступу: <https://www.ethnologue.com/country/UA>

Значна кількість мов потрапляють до групи тим, що вмирають, знаходяться під загрозою зникнення («endangered language»). Вважається, що ризик вимирання мов настає тоді, коли батьки перестають навчати цієї мови своїх дітей і, як наслідок, вона зникає з повсякденного вжитку.

Мовні відмінності можуть стримувати вільні потоки ідей, обмін товарами і послугами, просторову дифузію інновацій. З метою подолання мовних бар'єрів комунікації використання деяких мов може виходити за межі регіону поширення їх носіїв. Такі мови називають лінгва франка.

Лінгва франка –

мова, що використовується для спілкування між носіями різних мов; мова міжетнічного спілкування.

Зазвичай лінгва франка є другою мовою поряд із рідною. В різні часи функції лінгва франка виконували різні мови (наприклад, грецька, латинська, арамейська). Нині найбільш поширеною лінгва франка стала англійська мова. У зв'язку з цим ряд країн почали запроваджувати англійську мову в навчальний процес. У колишньому Радянському Союзі лінгва франкою була російська мова. У лінгвістично різноманітних країнах мови мандарин та гінді також виступають як лінгва франка. Особливим типом лінгва франка є мова, якою користуються в регіоні вздовж кордону США та Мексики – Спенгліш (Spanglish), що є поєднанням іспанської та англійської мов.

Двомовність чи навіть багатомовність більш освічених людей дозволяє їм легко долати мовні бар'єри комунікації. Але довготривалі контакти між менш освіченими людьми-носіями різних мов потребували використання спрощеної, зрозумілої для всіх мови. Таку функцію виконує піджин.

Піджин – це

спрощена мова, що виникає і розвивається як засіб спілкування між двома або більше етнічними групами, які розмовляють неспорідненими, взаємнезрозумілими мовами, але мають потребу регулярного контактування.

Зазвичай піджин використовує спрощену форму однієї поширеної мови (наприклад, англійської чи французької) із запозиченням елементів місцевих мов. Піджин не є рідною мовою для жодної етнічної групи, а використовується переважно з комерційною чи адміністративною метою, для спрощення і поліпшення організації виробничих процесів. Якщо з часом піджин стає рідною мовою для певної групи, яка відмовляється на його користь від своєї мови, виникає **креол**. Креол має складнішу структуру та ширші комунікативні функції. Процес виникнення і поширення піджину називають піджинізацією, а

перетворення піджину на креол – креолізацією. Наприклад, на базі англоосновних піджинів виникли креоли ток-пісін (Папуа-Нова Гвінея), джагватаак (Ямайка), сранан-тонго (Суринам) тощо, на базі іспаноосновних піджинів – папьяменто (Аруба) і т.п. Деякі креольські мови стали загальнонаціональними, наприклад, суахілі, що виникла як піджин на основі мов Банту, згодом стала мовою міжетнічного спілкування – лінгва франкою, а потім – офіційною мовою Кенії, Танзанії, Уганди.

Подібну до лінгва франка роль відіграє *койне* – засіб повсякденного спілкування, регулярних соціальних контактів між носіями різних діалектів. Зазвичай це один з діалектів (або його трансформована форма), що використовуються для спілкування в межах регіонів поширення різних діалектів мови.

Картографування ареалів поширення мов (зазвичай у тісному зв'язку з етнічною структурою) має давні традиції в суспільній географії. Такий напрям географічних досліджень отримав назву лінгвістичної географії.

Лінгвістична географія –

напрямок географічних досліджень, спрямований на дослідження поширення мов і діалектів на певних територіях з використанням засобів картографічного відображення.

Зазвичай лінгвістична географія сфокусована на вивченні локальних відмінностей в межах мовних регіонів (щодо вимови, лексики, значення слів та інших характеристик).

У географії мов поряд із вивченням процесів просторового поширення мов, соціально-просторової варіації лінгвістичних форм важливе місце має дослідження зв'язків між мовами, соціально-політичними процесами, ідентичністю. Напрямок, спрямований на вивчення поширення мов у тісному зв'язку із владно-політичними відносинами та культурною ідентичністю отримав назву *геолінгвістика*.

Різні мови як важливий ментифакт поширюються відповідно до типових моделей просторової дифузії. Так, наприклад поширення англійської мови до Америки пояснюється моделлю ре локаційної дифузії, а арабської – контагіозної («заразної»). Є приклади і ієрархічної дифузії, наприклад поширення англійської мови в Індії у XIX столітті чи російської мови в національних республіках СРСР, коли застосування цих мов розглядалося як ознака вищого соціального статусу, давала більше можливостей кар'єрного росту.

Цікавим прикладом геолінгвістичних досліджень є вивчення проблеми використання мов у смартфонах, на інтернет-сайтах. Через незнання іноземних мов (передусім англійської як найбільш поширеної в цій сфері), а інколи й

недостатнє володіння власною, частина людей опиняється позбавленою можливості використовувати сучасні технології та отримувати новітню інформацію. 80% інтернет-сайтів використовують лише десять мов (більше половини – англійську). Така ситуація змушує провідні компанії на ринку комунікаційно-інформаційних технологій шукати шляхи вирішення, зокрема щодо розробки універсальних електронних перекладачів на велику кількість мов. Так, у 2017-2018 роках компанії Facebook, Google та Amazon представили гаджети, що синхронно перекладають на 40 мов світу¹¹¹.

Інколи до лінгвістичної географії відносять і *топоніміку* – «мову ландшафтів», «мову на землі». Цей напрям пов'язаний із вивченням виникнення і поширення назв географічних об'єктів, що відображають культуру етносів, що залишили свій відбиток у культурних ландшафтах.

7.4. Географія релігії. Сакральна географія

Визначення поняття «релігія» є досить дискусійним з різних позицій. Існує понад 300 його тлумачень, які суттєво різняться між собою, а у деяких випадках є досить суперечливими.

Найчастіше *релігія* (від латинського «religio» – побожність, святиня, предмет культу) розглядається як

духовний феномен, що виражає не тільки віру людини в існування надприродного та є джерелом буття всього існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження до його світу.

Український релігієзнавець Леонід Виговський відмічає складність і багатогранність релігії, оскільки вона може виступати як:

- світогляд чи певна ідеологія (релігія як система вірувань, дій, обрядів, поглядів тощо);
- своєрідна форма задоволення духовних потреб людини (релігія як сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда; особлива система духовної діяльності);
- соціальне явище;
- складова соціокультурного життя тощо¹¹².

¹¹¹ Джерело: When will smartphones reach the last five billion? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kalbainternational.com/news-posts/when-will-smartphones-reach-the-last-five-billion.html>

¹¹² Виговський Л. А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен : автореф. дис... докт. філософ. наук : 09.00.11 – релігієзнавство. – К., 2005. – 33 с.

Українська географ та економіст Любов Шевчук визначає релігію як комплекс явищ і об'єктів, що охоплюють: а) ідеї, погляди, уявлення про Бога чи Вищі Сили; б) віру в Бога чи Вищі Сили; в) емоції людини (переживання, почуття, настрої); г) культові дії (молитви, обряди, свята, богослужіння); д) спосіб життя (побутові традиції, стереотипи мислення, поведінка, пости); е) організації, що об'єднують, спрямовують і контролюють віруючих; є) культові споруди; ж) інфраструктурні елементи (забезпечення духовної сфери атрибутикою, видання релігійної літератури, підготовка служителів культу, розвиток спеціальних засобів інформації) [6].

Поряд із поняттям «релігія» виділяють поняття «*релігійна сфера*», розуміючи її як відкриту, динамічну, складну систему, що складається із підсистем – конкретних релігійних напрямів, течій, сект, або більш детально – із сукупності віруючих та їх діяльності, релігійних організацій та закладів, культових споруд, які необхідні для нормального задоволення духовних, культурних, естетичних, інтелектуальних потреб населення, пов'язаних енергетичними та інформаційними зв'язками¹¹³.

У соціальній географії існує широкий спектр дисциплін, які займаються вивченням релігії: географія релігії («*geography of religion*»), релігійна географія («*religious geography*»), сакральна географія («*sacred geography*»), духовна географія («*spiritual geography*»). Так, на думку британського географа Кріса Парка (Chris C. Park), *релігійна географія* вивчає бачення географічної реальності через призму релігії, а *географія релігії* займається дослідженням територіальних особливостей впливу релігії на інші сфери життєдіяльності суспільства¹¹⁴.

Термін *географія релігії* вперше запропонував англійський письменник, історик та лікар Томас Браун (Thomas Browne) у 1642 р. У витоків наукового обґрунтування географії релігії стояли німецький філософ Іммануїл Кант (Immanuel Kant), якого інколи називають «батьком географії релігії», та німецький географ Карл Ріттер (Karl Ritter). Перший визначив предметну сутність географічних досліджень релігії як взаємодію «релігія – зовнішнє середовище», тоді як другий – як взаємодію «релігія – територія», їх прями та зворотні зв'язки, тобто вплив релігії на територію та навпаки – вплив місцевих умов на релігію [3]. Як окремий науковий напрям географія релігії сформувалась у середині ХХ ст.

Географічний підхід до вивчення релігії об'єднує різні напрями – від дослідження просторових паттернів, що формуються під впливом релігії, до вивчення просторової дифузії різноманітних релігійних вірувань та організацій, зв'язку між релігією та населенням, впливом релігії на ландшафти і ландшафтів

¹¹³ Ключко Л. В. Територіальна організація релігійної сфери Харківського регіону автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Харків, 2010. – 22 с; Павлов С. В. *Організація релігійно-географічної сфери України*: автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – К., 1999. – 18 с.

¹¹⁴ Park C. C. *Sacred Worlds: an Introduction to Geography and Religion*. – Routledge, London, 1994. – 287 p.

на релігію, релігійної екології, політики і поетики релігійних ландшафтів, громад та ідентичності¹¹⁵.

Виділяють декілька теоретико-методологічних традицій у географічному вивченні релігії, зокрема:

– країнознавчу, тобто опис релігійних інститутів окремих країн, картографування релігійних об'єктів, історико-географічне (біблійне) країнознавство;

– культурно-ландшафтну, тобто розгляд релігійної сфери як різновиду культурного ландшафту (або його підсистеми);

– туристсько-рекреаційну, тобто вивчення феномену паломництва і релігійного туризму;

– екологічну, тобто дослідження впливу релігійної діяльності на стан навколишнього середовища, особливостей теологічної рефлексії на глобальні екологічні проблеми людства;

– територіально-структурну, тобто вивчення релігійної сфери та її елементів в рамках теорії територіальних соціально-економічних систем¹¹⁶.

В українській та пострадянській географії найбільшого поширення набули терміни «географія релігії» та «сакральна географія».

Географія релігії – це галузь соціальної (культурної) географії, що вивчає територіальну організацію релігійної сфери;

поширення релігій, їх місцеві особливості, зв'язок із соціально-економічними умовами, етнічною структурою і традиційним способом життя населення¹¹⁷;

релігійний склад населення регіонів і країн, особливості територіальної організації релігійних структур, соціокультурні наслідки конфесійно-географічних відмінностей¹¹⁸.

Сакральна географія – це галузь соціальної (гуманітарної) географії, що вивчає

поширення релігій, їх взаємоспівіснування у конкретних геопросторово-часових координатах [5]

¹¹⁵ Kong, L. Geography and religion: trends and prospects // Progress in Human Geography. – 1999. – Vol. 14(3). – P. 355-371; Kong, L. Mapping 'new' geographies of religion: politics and poetics of modernity // Progress in Human Geography. – 2001. – Vol. 25(2). – P. 211-233.

¹¹⁶ Озем Г. З., Сидоренко В.П., Шавель А.Н. К вопросу определения объекта исследования географии религии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bsua.by/Cache/pdf/172683.pdf>

¹¹⁷ Голіков А.П., Черномаз П.О., Казакова Н.А. Словник-довідник суспільно-географічних термінів. – Харків, 2000. – 48 с.

¹¹⁸ Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманитарная география // Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bigenc.ru/geography/text/1935501>

*закономірності формування просторових уявлень у різних релігійних системах*¹¹⁹;

*загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу, роль природного фактора в появі й поширенні релігій у різних країнах і регіонах земної кулі, просторово-часові закономірності взаємодії релігійного феномена із зовнішнім середовищем*¹²⁰.

До початку 1990-х років української географії релігії як науки та навчальної дисципліни не існувало. Всі релігійно-географічні відомості у підручниках та навчальних посібниках з економічної та соціальної географії вміщувалися у розділі «Населення» в пункті «Релігійний склад населення». Протягом наступних кількох років відбувся «прорив» в українській суспільній географії. Вийшла друком постановочна, але ґрунтовна та донині актуальна доповідь Олега Шаблія та Олександри Вісьтак «Сакральна географія: становлення та проблеми розвитку» (1993), а згодом у навчальному посібнику «Соціально-економічна географія України» було вміщено окремий параграф «Географія релігії України» (за редакцією О. Шаблія, 1994, 1995, 2000). Відголосом на це стали розвідницькі праці «Проблеми розвитку географії релігії» (В. Патійчук, 1994), «Географія релігії – нова галузь суспільно-географічних знань» (К. Мезенцев, С. Павлов, 1995). Першим узагальненням стали навчальні посібники «Географія релігій» (С. Павлов, К. Мезенцев, О. Любіцева, 1998, 1999) та «Сакральна географія» (Л. Шевчук, 1999).

Наступним сплеском релігійно-географічних досліджень в Україні став захист кандидатських дисертацій «Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області)» (В. Патійчук, 1998), «Організація релігійно-географічної сфери України» (С. Павлов, 1999), «Географія релігії в Україні» (А. Ковальчук, 2000), «Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області)» (О. Кучабський, 2000), «Територіальна організація релігійної сфери Харківського регіону» (Л. Ключко, 2010), «Суспільно-географічне дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів Чернігівської області» (Ю. Когатько, 2011), «Суспільно-географічне дослідження сакральних просторів Поділля» (Л. Атаман, 2017) тощо [2].

Як бачимо, предметні області цих дисциплін перетинаються. На думку Любов Шевчук, зміст поняття «сакральний» є дещо ширшим, ніж зміст поняття «релігійний», тобто «релігійне» можна вважати ядром «сакрального», відповідно, сакральна географія порівняно з географією релігії має дещо ширший предмет дослідження [5; 6]. Іван Ровенчак розглядає географію релігії (конфесій) як складову сакральної географії [4]. Водночас Костянтин Мезенцев відмічає, що предметні області географії релігії та сакральної географії значною мірою перетинаються. Сакральний світ є не тільки релігійним, а релігійна

¹¹⁹ Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманитарная география // Большая российская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://bigenc.ru/geography/text/1935501>

¹²⁰ Шаблій О.И., Висьтак А.И. Сакральная география: становление и проблемы развития // Проблемы территориальной организации общества. – Пермь, 1993. – С. 27-28.

діяльність є не тільки сакральною. При цьому географія релігії вивчає просторову організацію сакрального світу, сакральних ландшафтів, індивідуальних сакральних уявлень, а сакральна географія не може не стосуватися питань просторової організації релігійної діяльності. І чіткої розподільної межі між предметними областями цих дисциплін немає [2].

Термін «сакральний» (лат. «священний») зазвичай розглядається як такий, що стосується релігійного культу, ритуалів, обрядів. Нині його зміст значно поглиблюється. У найширшому розумінні він означає внутрішній, священний, святий, потаємний, духовний, особистий світ людини, групи людей, суспільства, в якому найголовнішим у житті є взаємозв'язок, спілкування з Богом, надприродними силами. Якщо зміст поняття «релігійний» стосується ставлення людини до Бога, віри в нього, релігійної поведінки людей, ставлення Бога до людини (переважно в межах конкретної конфесії), то зміст поняття «сакральний» торкається цього в якнайширшому сенсі: ще до появи релігій, формування їх постулатів і норм існував сакральний світ людини, етносу. Зміст поняття «сакральний» охоплює також систему відносин між людьми, групами людей, суспільством і священним [5; 6].

Об'єктом дослідження географії релігії (сакральної географії) найчастіше називають релігійну (релігійно-географічну) сферу, а також релігійну діяльність, релігійність, релігійну поведінку населення, релігійні (сакральні) ландшафти і простори, релігійно-територіальні системи, мережі святих місць. *Предмет дослідження* – територіальна (просторова) організація релігії, релігійного життя і діяльності (життєдіяльності), ширше – релігійної сфери.

Географічність релігійної сфери як об'єкту дослідження географії релігії (сакральної географії) проявляється в таких аспектах:

– розміщення та просторове поширення релігійних вірувань і відповідних їм інституцій;

– існування геопросторових «фокусів» («ядер») релігійного життя та діяльності, які стягують до себе міграційні потоки віруючих, паломників і рекреантів (т. зв. святі місця; апостольські столиці; місця чудотворних ікон чи образів);

– розвиток територіальної релігійної (сакральної) інфраструктури, яка забезпечує духовну сферу послугами (виробництво церковного начиння й одягу, видання релігійної літератури і релігійне мистецтво, зокрема, малювання ікон; підготовка служителів культу – осіб духовного сану; створення, розвиток та впровадження спеціальних засобів масової інформації тощо);

– залежність територіальної диференціації релігійного життя та діяльності від геопросторових відмінностей в етнодемографічній і природно-географічній обстановці [6].

Можна виділити кілька домінуючих *концепцій сучасної географії релігії*, зокрема концепції територіальних релігійних (конфесійних, сакральних) систем, релігійних (сакральних) ландшафтів і просторів, релігійних районів та релігійно-географічного районування.

Концепції територіальних релігійних (конфесійних, сакральних) систем.

Територіальна релігійна система розглядається як просторове поєднання різних форм та елементів певної релігії (або їх сукупності), в межах якого забезпечуються її соціальні функції. Основою такої системи виступає територіальний соціум [3].

У межах територіальних релігійних (сакральних) систем виділяють:

- функціональне ядро (сукупність закладів, які здійснюють головну функцію системи – надання релігійних послуг населенню);
- релігійну інфраструктуру (сукупність закладів і підприємств релігійної інфраструктури);
- функціональну периферію (сукупність закладів і підприємств, що виконують периферійні функції у відношенні до ядра системи) та
- управлінську підсистему (сукупність закладів та інституцій управління релігійним життям і діяльністю)¹²¹.

Також розглядають територіально-конфесійну структуру, виділяючи окремі територіально-конфесійні підсистеми, що, у свою чергу, формуються з окремих релігійних громад (поєднання людей за певною конфесійною ознакою), а культові споруди разом з прилеглою територією громади (парафіянами) утворюють соціум, який виступає базовим елементом територіальної структури територіально-конфесійних підсистем¹²².

Поряд із *системним підходом* у дослідженнях релігійної сфери застосовують *геоситуаційний підхід*, що дозволяє виявляти трансформації територіальних релігійних систем у часі й диференціацію їх у просторі залежно від певних умов [3]. *Георелігійна ситуація* – це якісний стан взаємодії різних територіальних релігійних систем за певний відрізок часу, який формується під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Сукупність послідовних взаємопов'язаних георелігійних ситуацій називають *релігійно-географічним процесом*. Для характеристики релігійної ситуації в національних межах пропонується використовувати термін *геоконфесійна ситуація*, що відображає

¹²¹ Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – 679 с.; Кучабський О. Г. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів, 2000. – 20 с.

¹²² Павлов С. В. Організація релігійно-географічної сфери України : автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – К., 1999. – 18 с.

територіальну диференціацію в межах конкретної релігії, форми територіального зосередження її напрямів та течій [3].

Концепції сакральних просторів і ландшафтів. Завдяки особливому сприйняттю населенням певних територій формуються сакральні простори – території з особливими (зазвичай надприродними) властивостями, які мають духовний вплив на життєдіяльність та світогляд населення.

У найширшому розумінні *сакральні простори* розглядають як *території (місця), що проникнені трансцендентною духовною якістю* (трансцендентний – такий, що не може бути пізнаний на основі досвіду, «потойбічний»).

Зазвичай вони пов'язані із певними релігійними ритуалами. Сакральні простори можуть мати як природне походження (наприклад, дерева чи річки: священне дерево Бодгі в буддизмі чи священна річка Ганг в індуїзмі), так і бути збудованими людьми – «офіційні» сакральні простори – церкви, храми, мечеті, синагоги, пагоди, окремі вівтарі тощо. Виділяють три групи сакральних просторів: релігійні (різноманітні культові споруди, монастирі, а також місця, де відбувались важливі релігійні події, місця поховання релігійних лідерів тощо), природні (унікальні особливості рельєфу, гідрографічної мережі, рослинного покриву, що не пов'язані з конкретними релігійними напрямками) та історичні (місця видатних подій в історії людства чи окремих етносів, держав)¹²³.

Сакральність просторів не є постійною властивістю. Простори можуть набувати і втрачати сакральні характеристики. Один той самий простір може бути сакральних в певний час, за певних обставин і втрачати сакральність в інших умовах.

Один із авторів ідеї сакральних просторів румунський історик релігії Мірча Еліаде (Mircea Eliade) підкреслював, що світська діяльність зумовлює однорідність простору, тоді як сакральна «перериває» її, створюючи неоднорідність. Він ідентифікував три шляхи формування сакральних місць: «ієрофанія» («акт прояву сакрального», як, наприклад, голос, що проголошує сакральність місця), добровільно надані знаки, що вказують на сакральність місця (різноманітні дива, наприклад зцілення чи надприродні події) та свідомо спровоковані знаки (наприклад, використання тварин для вибору місць заснування поселення). Також сакральні місця можуть формуватися через реліквії священних істот, святих людей¹²⁴.

¹²³ Когатько Ю. Л. Суспільно-географічне дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів Чернігівської області : автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 2011. – 20 с.

¹²⁴ Eliade, M. The sacred and the profane: the nature of religion, trans. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1959. В українському перекладі: Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окултизм, ворожбитство та культурні уподобання. – К.: Основи, 2001. – 592 с.

В українській географії розвинуто ідею *сакральних ландшафтів*, під якими розуміють «природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, у першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення»¹²⁵. Значною мірою поняття сакральних просторів близьке до поняття «святих місць», які існували на кожному етапі розвитку людства та визнаються нині прибічниками різних релігійних напрямів. На думку Сергія Романчука, втрата сакральних функцій більшості ландшафтів призвела до практично катастрофічного стану взаємодії природи і суспільства.

У географії релігії також розглядають вплив релігійних громад, релігійної діяльності на природні та культурні ландшафти, як вони концептуалізують, використовують та змінюють ландшафти. Цікавим напрямом є вивчення гендерних аспектів організації сакральних просторів та просторової поведінки жінок в різних суспільствах (наприклад, мобільність та поведінка жінок-мусульманок у міських просторах, у тому числі сакральних).

Водночас релігійні конфлікти часто є причинами або наслідками політичного протистояння, зумовлюють конфлікти міжнародного, регіонального та локального рівнів. Наприклад, палестинсько-ізраїльський конфлікт, індійсько-пакистанський, балканський чи українсько-російський політичні конфлікти значною мірою пов'язані із впливом релігійного чинника. Важливим аспектом є боротьба різних конфесій за право володіння тими чи іншими релігійними (сакральними) об'єктами. Французька соціолог Деніель Арвіо-Лежер (Danièle Hervieu-Léger) назвала таку боротьбу за територію *геополітикою релігії*¹²⁶.

Інколи в масмедіа та деяких наукових працях використовується символічне поняття «релігійного ландшафту» для відображення територіальної диференціації певних релігійних напрямів та конфесій, їх співвідношення на певній території. Наприклад, «релігійний ландшафт України» розуміється як співвідношення розміщення громад, прибічників та впливів різних гілок християнства в Україні.

Російський географ Сергій Сафронов оперує поняттям *релігійного ландшафту*, до складу якого включає релігійну спадщину (в історичній пам'яті), носіїв релігії – віруючих та їх організації, діяльність цих організацій, центри управління територіальних одиниць, конфесійну символіку, капітальні споруди релігійного призначення – храми, приміщення монастирів тощо¹²⁷.

¹²⁵ Романчук С. П. Духовні функції ландшафтів у цивілізаційному процесі // Вісник Київського університету. Географія. – Вип. 46. – К., 2000. – С. 12-14.

¹²⁶ Hervieu-Léger, D. Space and religion: New approaches to religious spatiality in modernity // International Journal of Urban and Regional Research. – 2002. – Vol. 26. – P. 99-105.

¹²⁷ Сафронов С. Г. Географические аспекты изучения религиозной сферы России : автореф. дис... канд. геогр. наук. – М, 1998. – 18 с.

Сінгапурська географ Лілі Конг (Lily Kong) наголошує на появі нових дослідницьких напрямів в географії релігії, пов'язаних із «політикою та поетикою сакральних просторів», ідентичністю та громадами, підкреслює суперечливий характер категорії сакральний простір («сакральний простір є суперечливим простором»). Вона закликає географів розвивати «нову» географію релігії, яка спрямована на вивчення релігійних практик за межами «офіційно сакрального» (церков, храмів, мечетей, синагог тощо), розвиток «чуттєвої сакральної географії» («sensuous sacred geographies»), аналіз поширення різних релігій в різних історичних і локальних контекстах, на різних географічних масштабах тощо¹²⁸.

Із концепціями сакральних просторів та ландшафтів тісно пов'язані дослідження з географії паломництва та релігійного туризму, що фокусуються на аспектах використання сакральних (релігійних) об'єктів в практиці паломництва і релігійного туризму, та некрогеографії, тобто географії місць поховань (некрополів, цвинтарів тощо).

Концепції релігійних районів та релігійно-географічного районування. Релігійний район розглядають як частину території країни, у межах якої спостерігається своєрідна територіальна організація релігії – подібна релігійна (сакральна) активність, близькі за значенням показники щільності релігійних громад, кількості жителів у розрахунку на одну релігійну громаду, конфесійного різноманіття, забезпеченості культовими об'єктами, наявністю притаманної даній території духовної та адміністративної ієрархії тощо [6].

У складі релігійних (релігійно-географічних) районів виділяють елементи територіальної структури – вузли та центри релігійного життя; просторові, ареальні форми релігійного життя [3], центри релігійного життя і діяльності¹²⁹, релігійно-географічні вузли, центри, ядра, пункти¹³⁰, ареали моноконфесійності та поліконфесійності¹³¹ тощо.

З метою виділення релігійних районів розробляються методики відповідного районування.

¹²⁸ Kong, L. Mapping 'new' geographies of religion: politics and poetics of modernity // Progress in Human Geography. – 2001. – Vol. 25(2). – P. 211-233.

¹²⁹ Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – 679 с.

¹³⁰ Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів, 2000. – 20 с.

¹³¹ Кучабський О. Г. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів, 2000. – 20 с.

Наприклад, український географ Андрій Ковальчук обґрунтував такі критерії релігійно-географічного районування: врахування районоформуючого значення релігійно-географічних вузлів, центрів і ядер та пунктів; релігійність населення; «конфесійність» території, розвиненість управлінської і компонентно-функціональної структур релігійної сфери, врахування історичного релігійного та духовно-культурного значення кожного регіону країни¹³².

На думку Олександра Кучабського, на різних ієрархічних рівнях застосовується специфічне співвідношення принципів релігійної однорідності території (виділення районів з певними відмінними ознаками у співвідношенні окремих релігійних конфесій та релігійної активності населення) і релігійного тяжіння (виділення ядер та центрів релігійного життя та діяльності і сфер їх територіального впливу)¹³³.

Питання для самоперевірки знань:

1. Як розглядається поняття «культура» з точки зору соціальної географії?
2. В чому особливості традиційної та нової культурної географії?
3. Дайте порівняльну характеристику концепцій культурних ландшафтів та культурних регіонів.
4. Наведіть приклади різних форм і видів просторової дифузії культурних інновацій.
5. Що є предметом вивчення географії мов та лінгвістичної географії?
6. Як співвідносяться географія релігії та сакральна географія?
7. Розкрийте сутність концепції сакральних просторів.

Рекомендована література:

1. ДРУЖИНИН А.Г. Теоретические основы географии культуры: Монография. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦВШ, 1999. – 151 с.
2. МЕЗЕНЦЕВ К. Теоретико-методологічні надбання української географії релігії // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – Вип. 3 (2). – С. 87–94.
3. ПАВЛОВ С.В., МЕЗЕНЦЕВ К.В., ЛЮБИЦЕВА О.О. Географія релігії: Навчальний посібник. – К. : Артк, 1999. – 504 с.
4. РОВЕНЧАК І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: Монографія. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені І. Франка, 2009. – 240 с.
5. ШЕВЧУК Л.Т. Сакральна географія: Навчальний посібник. – Львів : Світ, 1999. – 160 с.

¹³² Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів, 2000. – 20 с.

¹³³ Кучабський О. Г. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація : автореф. дис... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія / О. Г. Кучабський; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2000. – 20 с.

6. ШЕВЧУК Л.Т. Соціальна географія: Навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.
7. A Companion to Cultural Geography / Edited by J.S. Duncan, N.C. Johnson, R.H. Schein. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2004. – 529 с.
8. Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts / Edited by D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne. – London, I.B.Tauris & Co Ltd, 2005. – 222 p.
9. Handbook of Cultural Geography / Edited by K. Anderson, M. Domosh, S. Pile, N. Thrift. – London: SAGE Publications, 2003. – 580 p.

ТЕМА 8

ГЕОГРАФІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я, ОСВІТИ, ДОЗВІЛЛЯ ТА СПОЖИВАННЯ

Ключові терміни: здоров'я, захворюваність, медична географія, медико-географічна система, екологія хвороб, географія надання медичної допомоги, географія здоров'я, просторовий аналіз захворюваності, медико-географічне картографування; освіта, система освіти, освітній простір, освітні послуги, географія освіти; вільний час, дозвілля, відпочинок, розваги, індустрія дозвілля, географія дозвілля, торговельно-розважальний центр, рекреація, рекреаційна географія, туризм, географія туризму, спорт, географія спорту; споживання, географія споживання, суспільство масового споживання, суспільство спільного споживання, типи споживання

-
- 8.1. Медична географія. Географія здоров'я
 - 8.2. Географія освіти
 - 8.3. Географія дозвілля
 - 8.4. Географія споживання
-

8.1. Медична географія. Географія здоров'я

Медична географія – галузь соціальної (суспільної) географії, що здійснює географічні дослідження хвороб і здоров'я, зокрема вивчення просторового поширення хвороб, оцінку рівнів захворюваності населення на різні види хвороб, впливу різноманітних чинників на поширення хвороб та епідемій, аналіз розміщення закладів медичної інфраструктури, їх територіальної доступності.

Вона вивчає хвороби і здоров'я в контексті як культурного, так і природного різноманіття.

Медичну географію вважають найбільш практичною галуззю суспільної географії. Її значення підтверджується створенням окремої комісії Міжнародного географічного союзу «Здоров'я та довкілля» (Health and the Environment).

Перші медико-географічні дослідження розпочалися ще в середині XIX століття, коли Джон Сноу (John Snow) картографував випадки захворювання на холеру в Лондоні і показав, що смертність від хвороби була сконцентрована в будинках, які отримували воду з насосної станції на Broad Street (1849).

Як окрема дисципліна медична географія почала формуватися на початку 1950-х років, коли вперше були опубліковані карти хвороб та зроблені перші спроби її змістовного визначення. Існують різні погляди на її назву. Так, використовують різні назви залежно від предметної спрямованості, наприклад, «географія хвороб» («geography of disease»), «епідеміологічна географія» («epidemiologic geography»), «географія здоров'я» («health geography»), «географія здоров'я та захворювань» («geography of health and disease»), «географія здоров'я та охорони здоров'я» («geography of health and healthcare») тощо. Зокрема, Джонатан Майер наголошував на тому, що медична географія не зовсім правильна назва для даної дисципліни в тому розумінні, що медицина – це наука або практика діагностики, лікування та профілактики захворювань. А географія, можливо, певною мірою і стосується профілактики, але навряд чи діагностики та лікування, хоча, зрозуміло, вивчає їх з точки зору доступності.¹³⁴ Проте саме дана назва є усталеною в географічних дослідженнях.

До початку 1960-х років головна увага в медичній географії була сфокусована на картуванні хвороб, що згодом трансформувалося в екологію хвороб (епідемекологію, disease ecology), дослідження якої спрямовані на пояснення, чому хвороби з'являються в конкретному місці в конкретний час. З 1960-х років медична географія збагатилася кількісними методами дослідження, в тому числі щодо моделювання просторової дифузії хвороб (епідемій).

Погляди на *об'єкт* дослідження медичної географії різняться. Об'єктами дослідження визначаються: *людина* (при вивченні просторових аспектів поширення хвороб під впливом факторів навколишнього середовища); *географічне середовище* (при вивченні впливу географічного середовища на здоров'я людини); система «*навколишнє середовище – здоров'я людини*» (при вивченні впливу особливостей географічного середовища на здоров'я населення, закономірностей поширення хвороб залежно від еколого-географічних чинників); *територіальні системи захворюваності, медик-географічні системи*.

¹³⁴ Mayer J. Medical Geography // A companion to health and medical geography / Ed. by T. Brown, S. McLafferty, G. Moon. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 33-54.

Предметом дослідження медичної географії є *просторова структура сфери здоров'я*.

Чинниками, які впливають на *стан здоров'я населення та рівень його захворюваності*, є:

- генетична спадковість населення;
- природне середовище (лікувальні та рекреаційні властивості ландшафтів, лісових масивів, підземних вод тощо (позитивні чинники); забруднення атмосферного повітря стаціонарними та пересувними джерелами, забруднення ґрунтів, поверхневих та підземних вод, радіаційне забруднення, неефективне поводження з відходами, наявність отруйних та небезпечних тварин і рослин, природні переносників хвороб тощо (негативні чинники); комфортність/некомфортність природно-кліматичних умов);
- демографічна ситуація та демографічна поведінка (очікувана тривалість життя, середній вік населення, рівень смертності, статеві-вікова структура населення, масштаби та інтенсивність міграційних процесів тощо);
- рівень розвитку та особливості організації системи охорони здоров'я (забезпеченість медичною інфраструктурою та фахівцями, якість та фізична і економічна доступність надання медичних послуг; рівень вакцинації населення; своєчасність проведення медичних реформ, ефективність управління медичною сферою, підготовка кадрів для охорони здоров'я, державне фінансування медичної сфери тощо);
- соціально-культурне середовище та спосіб життя населення (рівень соціальної напруги, поширення соціальних хвороб (тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії), особливості харчування, особливості середовища проживання, праці, відпочинку (у тому числі, наприклад, стреси, гіподинамія); поширення міського способу життя, рівень релігійності населення тощо);
- рівень та особливості соціально-економічного розвитку території (спеціалізація регіонів, рівень індустріалізації та постіндустріалізації, рівень безробіття, доходів та витрат населення, поширення бідності, сформованість середнього класу тощо) [2].

За даними ВООЗ спосіб життя детермінує здоров'я населення на 50%, середовище – на 20%, спадковість – на 20%, якість медико-санітарної допомоги – на 10%.
--

В сучасній медичній географії найчастіше виділяють дві головних складових – *екологію хвороб* (географію захворюваності, географічну епідеміологію – disease ecology, geography of disease/ill-health, geographical epidemiology) та *географію охорони здоров'я* (географію надання медичної допомоги/медичних послуг, планування системи охорони здоров'я – geography of healthcare, healthcare delivery, health systems planning). Зважаючи на значення просторового аналізу, як окремий напрям виділяють *просторовий аналіз хвороб* (spatial analysis of disease) [2].

Термін «хвороба» використовується в кількох аспектах: для позначення захворювання окремої людини, як нозологічна одиниця та як біологічне і соціальне явище. Під хворобою розуміють відхилення від нормальних умов життя людського організму. З поняттям «хвороба» тісно пов'язані поняття «захворювання» і «захворюваність». Під захворюванням розуміють процес перебігу певної хвороб, що виникає за певних умов.

Захворюваність слід розглядати як

показник стану здоров'я, який характеризує поширеність, структуру і динаміку зареєстрованих хвороб серед населення певної території в цілому та в окремих його вікових, статевих, професійних та інших групах.

Як медико-статистичний показник, захворюваність визначається сукупністю захворювань, зареєстрованих серед населення у календарному році. Захворюваність, зазвичай, розраховується на тисячу, 10 тис. чи 100 тис. населення.

Екологію хвороб розглядають як

епідеміологічний підхід в медичній географії, що спрямований на пояснення процесів поширення хвороб, пошук відповіді на питання «чому певна хвороба поширена в певному місці?», «чому певна хвороба поширена у місцях певного типу?».

Як головні детермінанти розглядають середовище (довкілля – environment, habitat), населення (population) та культуру (поведінку населення, culture, behaviour). При цьому середовище розглядається не тільки як природне (фізичне), але й з точки зору доступності медичної допомоги, населення – передусім з точки зору вікової та гендерної ознак, культура – як норми, адаптивна поведінка населення. Як окремі фактори поширення хвороб розглядаються генетична схильність, рівень радіації, рівень забруднення води, режим харчування та фізичної активності, рівень доходів, демографічна структура, міграційні паттерни, рівні соціальної інтеграції тощо [5].

Дослідження з екології хвороб мають переважно емпіричний характер – аналіз поширення конкретних епідемій в конкретних місцях, районах, країнах, наприклад, як міграції впливають на поширення малярії в Африці чи як схеми землекористування для розміщення каучукових плантацій вплинули на підвищення ризиків поширення захворювання працівників на малярію внаслідок зміни середовища в Малайзії.¹³⁵

Серед теоретичних узагальнень варто згадати праці Жака Мея (Jacques May) щодо зв'язків між хворобами і географічним середовищем, в якому вони виникають. Серед стимулів середовища вчений називає неорганічні (наприклад, клімат і погода, структура ґрунтів та води), органічні (від мікроорганізмів до груп організмів в екосистемі) та соціально-культурні (культурні концепції і технології, які групи людей використовують для виживання в середовищі проживання).¹³⁶

Пізніше цей підхід був розвинений шляхом поєднання екології хвороб та політичної економії в так звану «*політичну екологію хвороб*» (political ecology of disease), яка дозволяє розкрити вплив політики і влади на захворюваність через зміну середовища (передусім з точки зору прийняття рішень щодо зміни системи землекористування). Інший аспект впливу політичної економії – вивчення нерівності щодо здоров'я. Під впливом структуралістського, марксистського підходів в географії окрему увагу в медико-географічних дослідженнях було спрямовано на вивчення нерівності щодо здоров'я та медичної допомоги внаслідок існування поділів у суспільстві на класи, гендери, етноси, за рівнем доходів тощо. Акцентується увага на тому, що капіталістична система та приватизація медичної допомоги призвели до поглиблення нерівності, зумовили формування «*позбавлених доступу нездорових суспільств*» (deprived unhealthy societies) [5].

Географія надання медичної допомоги фокусується на дослідженні просторового поширення, географічної доступності та нерівності надання медичних послуг (з одного боку, за різними категоріями ресурсів медичної допомоги – забезпеченості лікарями, медичними сестрами, лабораторіями, високотехнологічним обладнанням, лікарнями і поліклініками, передусім з використанням методів картографування, з іншого – за різними групами населення, наприклад, чоловіків і жінок, представників різних рас, населення з різними рівнями доходів тощо), а також шляхів боротьби із хворобами в рамках формальної та неформальної систем охорони здоров'я (у тому числі народної, традиційної медицини, біомедицини (медичної біології), альтернативної

¹³⁵ Prothero R.M. Migrants and Malaria. – London: Longman, 1965; Meade M.S. Land development and human health in West Malaysia // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 428-439.

¹³⁶ May J. The Ecology of Human Disease. – New York: MD Publications, 1958.

медицини), обґрунтуванні місць розміщення медичних закладів для їх ефективного функціонування, визначенні ареалів обслуговування медичними центрами. Серед інших специфічних аспектів – дослідження проблем неформального догляду за літніми особами, міграції лікарів чи формування просторових паттернів протидії розміщенню закладів для лікування психічно хворих осіб.

Останнім часом вчені почали звертати увагу на вплив нового фактора – орієнтацію менеджерів, які приймають рішення щодо розміщення закладів охорони здоров'я, на споживчий попит та врахування конкуренції на ринку, щоб максимізувати прибутки, особливо в умовах дерегуляції медичної сфери. Цей процес отримав назву «комодифікація медичних послуг», «споживачтво (консьюмерізм) в сфері охорони здоров'я», спрямовані на надання того, що хочуть споживачі, але при цьому маніпулювання, нав'язування (за допомогою реклами) споживачьких преференцій з боку продавців медичних послуг. Фактично з'являється мода на купівлю певних медичних послуг, проведення коштовних медичних тестів, перебування в приватних лікарняних палатах, організованих за принципом готельних номерів [5].

Просторовий аналіз захворюваності спрямований на ідентифікацію процесів поширення інфекційних хвороб для цілей моніторингу наявної ситуації, прогнозування або виявлення типових моделей на основі вивчення поширення епідемій в минулому. В просторому аналізі широко використовуються методи багаторівневого моделювання, які дозволяють виявити вплив індивідуальних та контекстуальних (щодо певних груп) факторів на здоров'я та захворюваність населення, визначити ризики захворювання на певні хвороби людей з певними ознаками, що проживають у певних місцях. Використання методів ГІС-аналізу та моделювання значно посилили інтерес до просторового аналізу в медичній географії.

Серед найвідоміших прикладних досліджень варто згадати виявлення кластерів поширення захворювання певних категорій населення на злоякісні новоутворення. Так було ідентифіковано кластер захворювання дітей на лейкемію та інші хвороби в середині – наприкінці 1970-х років у місті Воберн (штат Массачусетс, США) в межах одного з його східних районів. Подальший аналіз визначив, що причиною стало забруднення підземних вод леткими органічними хімікатами, які потрапили до колодязів з питною водою. На початку 1980-х років родичі хворих та померлих дітей подали позов проти двох корпорацій, які були джерелами забруднення. За цією історією письменник Джонатан Харп (Jonathan Harr) написав книгу «Громадська дія» («Civil Action»), за сюжетом якої згодом було знято однойменний художній фільм.

Інший приклад – результати дослідження поширення ВІЛ/СНІД у Нью-Йорку та інших регіонах, що серед іншого дозволили ідентифікувати специфічні райони з вищим рівнем захворюваності населення. Причиною виявилось навмисне нехтування місцевою владою профілактичних заходів, або так зване «структурне насильство» (structural violence – форма насильства, коли певна соціальна структура або соціальний інститут можуть завдати шкоди людям, незважаючи на їхні потреби, що зазвичай стосується соціально вразливих категорій населення) [5, с. 46-48].

Здоров'я людини можна розглядати в різних аспектах. Нині серед учених немає єдиної точки зору стосовно інтерпретації цього поняття. Здоров'я часто розглядають як відсутність хвороби.

Але **здоров'я людини** – це також

*природний стан організму, при якому всі органи та організм в цілому здатні повністю виконувати всі функції;
не тільки відсутність хвороб або фізичних вад, а стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя¹³⁷.*

Поняття «здоров'я» інтегрує чотири складові: фізичне здоров'я, психічне здоров'я, соціальне здоров'я та духовне здоров'я.

Фізичне здоров'я включає індивідуальні особливості анатомічної будови тіла, фізичного розвитку організму та перебігу його фізіологічних функцій за різних умов. Фізичний аспект здоров'я передбачає нормальне (без відхилень) функціонування всіх систем організму людини. До *психічного здоров'я* відносять психічні процеси і властивості індивідуума, які обумовлюють особливості індивідуальних реакцій людей на однакові життєві ситуації, проблеми, зумовлюють вірогідність стресів, афектів. *Соціальне здоров'я* пов'язане із стосунками індивіда у соціумі з сім'єю, у сфері трудової діяльності, відпочинку, побуту, охорони здоров'я тощо, створюючи відчуття соціальної безпеки/небезпеки, захищеності/незахищеності. *Духовне здоров'я* залежить від духовного світу особистості, на формування якого впливають освіта, мистецтво, релігія, мораль, етика. Духовне здоров'я індивіда залежить від ментальності, самоідентифікації, оцінки власного потенціалу та реалізації власних здібностей і можливостей.

Географія здоров'я виникла як складова медичної географії. На початку 1990-х років з'явилися заклики до реформування медичної географії, результатом яких стало формування «дочірньої» дисципліни – **«географії здоров'я»** (health geography), покликаній з нових позицій розглядати категорію

¹³⁷ Устав (Конституція) Всемирной организации здравоохранения // Основные документы. – 40-е изд. – Женева, 1995. – С. 5-26.

«здоров'я» у його взаємозв'язку не просто із розміщенням, а з врахуванням сутності певних місць (place-based approach), взаємозв'язку здоров'я та благополуччя, ширшого розуміння категорії «здоров'я» (а ніж просто як відсутності хвороб) [5].

Якщо традиційна медична географія спирається на біомедичну модель здоров'я, використовує переважно кількісні методи дослідження, спрямована на пошук просторових закономірностей та залежностей (статистичний аналіз та картографування поширення хвороб і надання медичних послуг, забезпеченості медичною інфраструктурою), то географія здоров'я спирається на соціо-екологічну модель здоров'я та методологічний плюралізм, використання переважно якісних методів дослідження. Соціо-екологічна модель виходить за межі простого розуміння зв'язку між середовищем та хворобами (патогенами), розглядаючи соціальне середовище як ключовий фактор. Серед якісних методів значного поширення набули включені спостереження (коли дослідник перебуває безпосередньо в середовищі дослідження), напівструктуровані інтерв'ю, наративний підхід тощо.¹³⁸

Ключовим в географії здоров'я є вивчення зв'язку *місця* (place), *здоров'я* (health) і *благополуччя* (wellbeing). Місце розглядається не як просте розміщення (location), не як «пасивний контейнер», де певні явища рееструються, не як розміщення у просторовій мережі з незначною індивідуальністю, а як активна сила, «операційна та жива конструкція», як місця, де виражаються переконання і відчуття, проявляються відмінності у здоров'ї і медичних послугах. Тобто «місце має значення» щодо здоров'я, хвороб, охорони здоров'я та політики в галузі охорони здоров'я, місце є центральним поняттям в географії здоров'я.

Категорія «місця» в географії здоров'я розглядається за такими трьома напрямками: 1) дослідження конкретних місць, місцевостей (localities – районах міста, громадах тощо), кейсів щодо здоров'я та «нездоров'я», факторів ризику, організації надання медичних послуг, ставлення до свого здоров'я і системи охорони здоров'я тощо; 2) вивчення культурних ландшафтів як відображення цілісного впливу якості місцевого середовища (а не лише як фактора, що впливає на можливість надання медичних послуг); 3) багаторівневе моделювання для вивчення рівності населення щодо здоров'я, наприклад, дослідження зв'язку між соціально-економічним станом певного району і показниками стану здоров'я, факторів ризику.¹³⁹

У географії здоров'я поняття «здоров'я» розглядається ширше, ніж відсутність медично визначених захворювань (хвороб), холистично (цілісно) – як стан повного соціального, фізичного та психічного благополуччя. Більшість показників, що використовуються в медичній географії для оцінки стану здоров'я, мають негативний зміст – рівень смертності, рівень захворюваності, а

¹³⁸ Gesler W. Geography of health and healthcare // Encyclopaedia of Human Geography / Ed. by B. Warf. – SAGE Publications Ltd, 2006. – P. 298-299.

¹³⁹ Gesler W., Kearns R. Culture/Place/Health. – London: Routledge, 2002.

також специфічні показники, що менш поширені у вітчизняній медичній географії – частка осіб з підвищеним кров'яним тиском, кількість років життя з серйозними захворюваннями чи інвалідністю. З позитивних – очікувана тривалість життя, рівень імунізації населення, доступність до безпечної питної води. У географії здоров'я пропонується змістити акценти – розглядати здоров'я не як «стан відсутності» хвороб/інвалідності, а зосередитись на позитивному потенціалі місця для здоров'я всіх громадян. Тобто географія здоров'я переорієнтовується від вивчення смертності і захворюваності на вивчення власне здоров'я і благополуччя. Акцент робиться на здоров'ї громад, «колективному здоров'ї населення», благополуччі всіх членів суспільства, а не окремих індивідів [5].

Поширення руху «нового публічного (громадського) здоров'я» зумовило появу й нових аспектів дослідження в географії здоров'я – попередження (а не констатація) захворюваності та травматизму, виробництво та підтримка здорового середовища проживання та роботи, розширення прав і можливостей окремих індивідів щодо стану їх здоров'я («здоровий вибір» з точки зору їжі, повсякденного життя, сексуальної поведінки чи захисту від сонця тощо), вплив інституцій на врахування ризиків природного середовища.

Ще один аспект географії здоров'я – зміщення акцентів з вивчення виробництва медичних послуг (охорони здоров'я) на їх споживання, дискусії щодо ролі інституціалізації послуг і отримання їх дома, ролі неформальної медичної допомоги, вивчення просторової дифузії медичних послуг до місць проживання, роботи, громади, трансформації лікарняного середовища [5].

Серед нових напрямів дослідження – *вивчення емоційних аспектів здоров'я*, наприклад, емоційних реакцій, які викликають певні місця – місця «страху» (fear), «втрат» (loss), «відчаю» (despair) та «благоговіння» (awe), «спільності» (togetherness), «любові» (love), зв'язку благополуччя (wellbeing – *being well*) та емоційного самопочуття (*feeling well*). У географічний обіг увійшли такі поняття як «здоров'я і фітнес-культура», «місця духовного досвіду», «цілісна терапія і спосіб життя». Поряд із традиційною медичною допомогою вивчаються методи арт-терапії, поширення і лікування різноманітних «фобій», залежностей (пагубних звичок) тощо [5].

Цікавим об'єктом дослідження є «терапевтичні ландшафти» (therapeutic landscapes) та «місця зцілення» (healing). Уперше в науковий обіг термін терапевтичні ландшафти був введений Вілбертом Геслером (Wilbert Gesler) у 1992 році, який розглядав їх як такі ландшафти, де різноманітні явища (гори та джерела, вулиці та торгові центри) можуть мати значний вплив на відчуття «здорового добробуту» (healthful wellbeing) тих, хто в них перебуває.

У подальшому він проаналізував три приклади терапевтичних ландшафтів, розглядаючи їх як специфічно-місцеві ландшафти з давньою репутацією зцілення або відновлення здоров'я, що головним чином має духовний або чудодійний характер – Епідав у Греції, Лурд у Франції та Бат у Великій Британії. Він ставив за мету через вивчення таких об'єктів, які відомі як місця фізичного, психічного та духовного зцілення, зрозуміти, як терапевтичні ландшафти створюються, як теоретично пояснити їх лікувальний ефект, як поліпшити сучасну систему медичного обслуговування, зрозумівши ключові фактори.¹⁴⁰

На основі аналізу факторів створення цих терапевтичних ландшафтів В. Геслер зробив висновок, що поєднання природного і культурного середовища (у тому числі архітектурного), ідентичності (тривалої репутації місця зцілення), символізму (наприклад, джерело – символ зцілення), почуття місця, а також вірування та очікування (віра в чудодійне або надприродне зцілення), соціальних відносин (у тому числі визнання ефекту зцілення усіма класами суспільства) разом впливають на фізичне, психічне та духовне благополуччя. При цьому наукових підстав вважати саме місце особливим в медичному відношенні може не бути. Головне – одночасна дія всіх зазначених факторів.¹⁴¹

Нині розуміння терапевтичних ландшафтів розширюється. Таким може бути різноманітне природне середовище, що в поєднанні із соціальним контекстом може забезпечити фізичне, психічне чи духовне зцілення. Останнім часом відбувається поступове зрушення від традиційного вивчення зцілення у певних місцях до оцінки потенціалу повсякденних ландшафтів з точки зору підтримки здоров'я та благополуччя [5].

Медична географія в Україні сформувалася на межі медицини та географії. Її особливістю є те, що перші праці медико-географічного змісту належали фахівцям з медицини.

Перші медико-географічні описи території сучасної України було здійснено в середині – другій половині XIX ст. для Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній. Узагальнення досвіду власних медико-географічних досліджень здійснив доктор медицини та приват-доцент кафедри фізичної географії Новоросійського університету (Одеса) Іван Яворський, який в кінці XIX ст. викладав курс військово-медичної географії у цьому університеті.

У радянські часи інтерес до медичної географії значно зріс у 1950-60-х роках, що відповідало загальносвітовим тенденціям. Прикладними напрямками досліджень були військово-медична географія (оцінка впливу фізико-географічних умов на здоров'я, санітарний стан і медичне забезпечення військ, військова медико-географічна характеристика ландшафтних зон та вивчення території можливого розміщення військ) та вивчення поширення ендемічних паразитарних і трансмісивних хвороб.

¹⁴⁰ Gesler W. Therapeutic landscapes: medical issues in light of the new cultural geography // Social Science & Medicine – 1992. – Vol.34. – P. 735-746; Gesler W., Kearns R. Culture/Place/Health. – London: Routledge, 2002.

¹⁴¹ Gesler W. Therapeutic landscapes: medical issues in light of the new cultural geography // Social Science & Medicine – 1992. – Vol.34. – P. 735-746; Gesler W., Kearns R. Culture/Place/Health. – London: Routledge, 2002.

У складі Географічного Товариства СРСР з 1955 року функціонувала Комісія з медичної географії (з кінця 1980-х років – медичної географії та екології людини). Робота комісії спочатку була орієнтована на обговорення методики медико-географічних досліджень, вивчення питань адаптації людини до умов середовища, впливу клімату на здоров'я, а також медичне країнознавство. Поступово у 1970-80-х роках вектор інтересів медичної географії змістився в бік нозогеографічних досліджень.¹⁴²

Багаторічний голова Комісії з медичної географії Алексей Шошин виділив чотири розділи медичної географії: *медичне ландшафтознавство* (що вивчає вплив на здоров'я людини природних компонентів – гірських порід, рельєфу місцевості, клімату, водних ресурсів, ґрунтів, особливостей рослинного та тваринного світу; особливості природно-територіальних та соціально-природних комплексів), *медичне країнознавство* (що досліджує медико-географічні особливості територій окремих держав та їх адміністративних підрозділів), *нозогеографію* (або географію хвороб, що вивчає географічне поширення окремих хвороб і його причини у межах певних територій, на яких поширені або були поширені активні осередки хвороби) та *медичну картографію* (що займається розробкою і складанням медико-географічних карт). Три перших розділи медичної географії виокремлено за предметом, а останній – за методом досліджень.¹⁴³

У кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. в контексті розвитку світової медичної географії в Україні сформувалися кілька напрямів медико-географічних досліджень:

- медико-географічне картографування;

Медико-географічне картографування стало важливим напрямом медико-географічних досліджень в Україні, отримавши величезний запит на створення карт захворюваності населення після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році. У 1995 та 1996 роках колективом авторів Інституту географії НАН України було опубліковано два випуски «Медико-екологічного атласу України», у 2000 році В. Барановський видав «Екологічний атлас України». Важливим теоретико-методичним доробком медико-географічного картографування стали праці В. Шевченка. Він ввів поняття «територіальних систем захворюваності», які формуються у результаті взаємодії окремих груп населення із навколишнім середовищем у процесі природокористування і є об'єктом медико-географічного аналізу. Головним підходом до медико-географічного аналізу вчений вважав антропоцентричний, розглядаючи хвороби як, певною мірою, функцію території, нерівномірність прояву яких залежить від природних і соціально-економічних умов, а також від властивостей населення.¹⁴⁴

¹⁴² Гуцуляк В., Муха К. Історія розвитку та сучасний стан медико-географічних досліджень // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2009. – Вип. 36. – С.115-121; Шевченко В.А. Медико-географическое картографирование территории Украины. – К.: Наукова думка, 1981. – 156 с.

¹⁴³ Шошин А. А. Основы медицинской географии. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 144 с.

¹⁴⁴ Шевченко В. О. Теоретико-методичні основи медико-географічного аналізу території України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук : спец. 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. – К., 1997. – 32 с.

- вивчення впливу природних та екологічних чинників на стан здоров'я населення;

Цей напрям був розвинений В. Гуцуляком, який критерієм медико-екологічного оцінювання вважав відповідність екологічного потенціалу довкілля оптимальним потребам життєдіяльності населення. На підставі аналізу показників техногенного забруднення і здоров'я населення він оцінив медико-екологічну ситуацію поселенських ландшафтів Чернівецької області, проаналізував масове захворювання на алопецію дитячого населення м. Чернівці у 1988 році, провів нозогеографічне районування території [1].

- вивчення медико-географічних систем обласного рівня;

Під медичною системою розуміють відкриту, динамічну, складну підсистему регіональної соціогеосистеми, сукупність закладів, технологій і ресурсів підтримання нормального рівня здоров'я населення, пов'язаних потоками речовини та енергії, прямими та зворотними інформаційними зв'язками. Медичні системи всіх ієрархічних рівнів тісно пов'язані між собою і мають не менш тісні зв'язки із середовищем, у якому вони функціонують. Основним елементом зовнішнього середовища для кожного рівня є соціум, який визначає вимоги, формує соціальний запит, виступає замовником і споживачем медичних послуг. Елементами територіальної структури регіональних медичних систем виступають пункт, центр, вузол та район медичного обслуговування [3].

- вивчення просторових аспектів захворюваності населення і впливу на них природних, соціально-економічних та інфраструктурних чинників, вивчення географії здоров'я.

Географія захворюваності населення розглядається як складова медичної географії, що вивчає територіальні відміни та особливості захворюваності населення, досліджує закономірності територіального поширення хвороб та встановлює причини, що їх зумовлюють [2].

Вартими уваги є результати географічного дослідження захворюваності населення в Україні, в результаті яких можна виділити такі *закономірності просторової організації* компонентів медичної сфери: залежність кількості медичних послуг та структурних елементів медичної сфери від людності населеного пункту; ієрархічність центрів медичного обслуговування; збільшення впливу потреб власне самого центру медичного обслуговування на його розвиток порівняно із впливом потреб навколишньої території при збільшенні чисельності населення центру; пряму залежність між рівнем соціально-економічного розвитку території та рівнем економічної і фізичної доступності медичних послуг [2].

Географія захворюваності населення розглядається як складова медичної географії, що вивчає територіальні відмінності та особливості захворюваності населення, досліджує закономірності територіального поширення хвороб та встановлює причини, що їх зумовлюють [2].

Вартими уваги є результати географічного дослідження захворюваності населення в Україні, в результаті яких можна виділити такі *закономірності просторової організації* компонентів медичної сфери: залежність кількості медичних послуг та структурних елементів медичної сфери від людності населеного пункту; ієрархічність центрів медичного обслуговування; збільшення впливу потреб власне самого центру медичного обслуговування на його розвиток порівняно із впливом потреб навколишньої території при збільшенні чисельності населення центру; пряму залежність між рівнем соціально-економічного розвитку території та рівнем економічної і фізичної доступності медичних послуг [2].

Зростає важливість географічного вивчення здоров'я в контексті концепції якості життя населення, виходячи з того, що змінюються підходи до трактування власне здоров'я населення: якщо на етапах становлення науки здоров'я розглядалося у контексті запобігання передчасній смертності населення, то сьогодні здоров'я розглядається з позицій якості його життя, з акцентом не на хворобах, а на реалізації потреб та інтересів людей за будь-якого стану їх здоров'я.¹⁴⁵

Розвиток ідей та підходів відбувається за напрямом від географії захворюваності і поширення хвороб до географії здоров'я населення в контексті якості його життя. При цьому розширюється розуміння поняття здоров'я населення не лише як фізичного стану людини, але й психічного здоров'я, духовного здоров'я. Саме це і визначатиме найближчим часом нові напрями медико-географічних досліджень в Україні [2].

8.2. Географія освіти

Освіта є важливим чинником розвитку суспільства, оскільки прямо та опосередковано впливає на демографічний та соціально-економічний його розвиток. Термін «освіта» запропонував швейцарський педагог Йоганн Генріх Песталоцці (Johann Heinrich Pestalozzi) у 1780 році.

Поняття «*освіта*» вживається у кількох значеннях. Освіту можна розглядати як процес навчання, який виступає предметом дослідження педагогіки.

У такому розумінні *освіта* – це

процес навчання, виховання, розвитку та саморозвитку особистості, створення умов для повноцінної реалізації внутрішнього потенціалу індивіда.

¹⁴⁵ Молікевич Р.С. Стан здоров'я населення Херсонської області (медико-географічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – К., 2016. – 20 с.

Як соціокультурний феномен, **освіта** – це

це загальна культура і освіченість населення, засвоєння духовних та матеріальних здобутків, накопичених людською цивілізацією в процесі еволюційного розвитку.

Сфера освіти виконує дві важливі для розвитку суспільства функції:

- підготовка фахівців для різних галузей економіки;
- формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Таким чином, освіта одночасно означає і педагогічний процес, і важливе соціальне явище, без якого неможливий подальший прогрес людства.

Система освіти – це

сукупність закладів освіти різних рівнів, типів і форм власності, які взаємодіють у межах певного освітнього простору і утворюють безперервну систему освіти населення.

Цілісність системи освіти забезпечується ефективною системою управління.

За характером знань розрізняють загальну та спеціальну освіту, за рівнем знань – дошкільну, середню та професійну світу.

Освітній простір – це

це сукупність всіх закладів освіти, а також інших установ та організацій, що надають освітні послуги, в межах певної території.

Під *освітніми послугами* розуміють діяльність юридичних та фізичних осіб, в основі якої є процес навчання. *Навчання* – це процес задоволення потреб окремої особистості, групи людей чи всього суспільства шляхом отримання нових знань, умінь, навичок, певної професійної компетентності та досвіду, розвиток індивідуальних здібностей та хисту. Навчання здійснюється у закладах освіти особами, які мають відповідний кваліфікаційний рівень. Результатом надання освітніх послуг виступають знання.

Освітній простір має кілька ієрархічних рівнів: локальний, регіональний, національний, субрегіональний та планетарний.

У 1999 році у Європі було підписано Болонську декларацію та розпочато формування єдиного загальноєвропейського освітнього простору, до якого з 2005 року долучилась Україна. Одним з головних завдань цього процесу є забезпечення привабливості європейської системи освіти для залучення до Європи більшої кількості студентів з інших регіонів світу та підвищення її конкурентоспроможності.

Географія освіти – це складова соціальної географії, яка вивчає

територіальну організацію освіти та чинники, що її зумовлюють.

На розміщення закладів освіти найсуттєвіший вплив мають такі *чинники*:

– *демографічні* – чисельність населення, його статеві-вікова структура, особливості розселення населення, рівень доходів населення, під впливом яких формується попит на освітні послуги;

– *соціально-економічні* – рівень соціально-економічного розвитку території та потреба у підготовці кадрів для різних галузей господарства, науково-технічний прогрес, наявність фахівців, які можуть надавати освітні послуги тощо;

– *організаційно-управлінські* – наявність освітньої інфраструктури, проведення реформ у сфері освіти, фінансування сфери освіти тощо.

Освіта забезпечує формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Інтелектуальний потенціал – це

сукупність інтелектуальних здібностей людей – знань, умінь, навичок, які характеризують їхні інтелектуальні можливості, що можуть бути використані в процесі життєдіяльності.

Інтелектуальний потенціал включає творчий потенціал та професійно-кваліфікаційний потенціал. Творчий потенціал – це сукупність здібностей людини до постановки і вирішення творчих завдань, створенню чогось якісно нового, неповторного і унікального. Професійно-кваліфікаційний потенціал – це сукупність здібностей та професійних навичок працівників, необхідних для виконання ними своїх професійних обов'язків.

8.3. Географія дозвілля

Проблематика дозвілля вивчається науковцями різних галузей і напрямів. У соціальній географії поняття «дозвілля» розглядають через призму просторової диференціації та територіальної взаємодії суб'єктів дозвілля.

Географія дозвілля – це галузь соціальної географії, що вивчає

просторові закономірності поведінки людей у вільний час, простори, які створені для проведення дозвілля, взаємозв'язок між дозвіллям та іншими соціальними практиками і поведінкою людини.

Поряд із терміном «географія дозвілля», використовуються «географія вільного часу», «географія відпочинку і розваг», «географія дозвілля і рекреації».

Час людини складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: робочого часу, позаробочого часу та вільного часу. Дозвілля можливе за наявності вільного часу.

Вільний час – це

час, який використовується для відновлення фізичних і духовних сил людини, її духовного та фізичного самовдосконалення, що не пов'язаний з професійною діяльністю та задоволенням фізіологічних, побутових чи інших життєвих потреб особи.

У вільний час людина може займатися громадською роботою, вихованням, самоосвітою, мистецтвом, спортом тощо.

Дозвілля розглядається як невід'ємна складова життєдіяльності людини, необхідна для відновлення фізичних сил, отримання задоволення, накопичення творчих сил. В огляді визначень терміну «дозвілля» доцільно виокремити три основних підходи¹⁴⁶:

– *часовий підхід*, відповідно до якого дозвілля є формою вільного часу для особистості, простором для розвитку її здібностей, умінь і набуття навичок. Згідно цього підходу, *дозвілля* – це час, вільний від роботи і рутинних домашніх обов'язків, придатний для відновлення сил, розслаблення, хобі, відпочинку, культурних та художніх занять;

– *об'єктивний підхід*, при якому дозвілля розуміють як протилежне роботі заняття, тобто *дозвілля* – це сукупність занять у вільний час, спрямованих на задоволення безпосередніх фізичних і психічних потреб людини, в основному відновлювального характеру, підвищення її освітнього та духовного рівня;

– *суб'єктивний підхід*, відповідно якому наголос робиться на якісних параметрах поняття, коли основна роль відводиться не стільки кількісним характеристикам (наприклад, кількості вільного часу), скільки особистісному сприйняттю дозвілля і його ролі. В цьому випадку, *дозвілля* – це види діяльності у вільний час, які сприймаються людиною позитивно та приносять їй задоволення у процесі самої діяльності.

Види діяльності під час дозвілля можуть бути дуже різними: фізична діяльність (прогулянки, спорт, ігри), аматорські заняття (збирання ягід, грибів, мисливство, рибальство), культурно-просвітницька діяльність (відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, концертів тощо), інтелектуальна діяльність, спілкування за інтересами, розваги (активні, пасивні), подорожі заради задоволення тощо.

¹⁴⁶ Теоретические основы рекреационной географии / Отв. ред. В. С. Преображенский. – М. : Наука, 1975. – 245 с.; Смаль І. В., Смаль В.В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. –2004. – Вип. 3. – С.142-148; Головка О.М., Кампов Н.С., Махлинець С.С., Симочко Г.В. Організація готельного господарства: Навчальний посібник. – К. : Кондор, 2012. – 338 с.

Близькими до поняття «дозвілля» є поняття «відпочинок», «розваги». Відпочинок є найпростішим видом дозвілля.

Відпочинок – це

стан спокою, бездіяльності або діяльності, що знімає втому та сприяє задоволенню фізичних, інтелектуальних і соціальних потреб.

Відпочинок поділяється на *активний* і *пасивний*. Пасивний відпочинок характеризується станом спокою, що знімає втому і відновлює сили. Активний відпочинок відтворює сили людини з перевищенням вихідного рівня. До нього відносять фізкультуру, спорт, фізичні й психічні вправи, туризм, ігри, перегляд кінофільмів, відвідування виставок, театрів, музеїв, прослуховування музики, читання, дружнє спілкування тощо.¹⁴⁷ Водночас відпочинок включає сон, який не входить до дозвілля.

Своєрідною формою дозвілля є розваги. Під *розвагами* розуміють *вид діяльності людини, що передбачає фізичну, емоційну або інтелектуальну активність з метою отримання задоволення і вражень*. Розваги допомагають людині подолати нудьгу, повсякденність, рутинність, роблять її життя насиченим і яскравим.

Дозвілля характеризується різноманіттям форм та закладів, що займаються його організацією. Ця сфера людської діяльності є, як правило, прибутковою, а послуги дозвілля масовими. Саме тому для позначення цієї сфери як галузі економіки ще з середини ХХ ст. використовують термін «індустрія дозвілля».

Під *індустрією дозвілля* розуміють

сукупність закладів дозвілля, які надають послуги, що задовольняють потреби людини у вільний час.

Індустрія дозвілля в різних країнах має свої назви: «індустрія дозвілля», «дозвіллево-рекреаційна сфера» – в США та Великій Британії, «сфера вільного часу» – в Німеччині, «анімація» – в Італії, Туреччині, Франції. Щорічний прибуток індустрії дозвілля в сучасному світі складає понад 200 млрд. дол. США. Щороку ця сума зростає на 10-15% залежно від демографічних змін, технологічних інновацій, глобалізації соціально-культурних процесів.

Потреби людини під час дозвілля є дуже різноманітними: відпочити, відновити втрачені фізичні і духовні сили, покращити стан здоров'я, формувати і розвивати особистість, отримати позитивні емоції, розвивати культуру, інтелектуальні здібності тощо. Тому для їх задоволення існує величезна кількість закладів, які відносяться до індустрії дозвілля. За рівнем залученості до дозвіллевої діяльності їх можна поділити на три групи – заклади, для яких дозвілля є додатковою, основною та побічною діяльністю (рис. 8.1).

¹⁴⁷ Головка О.М., Кампов Н.С., Махлинець С.С., Симочко Г.В. Організація готельного господарства: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2012. – 338 с.

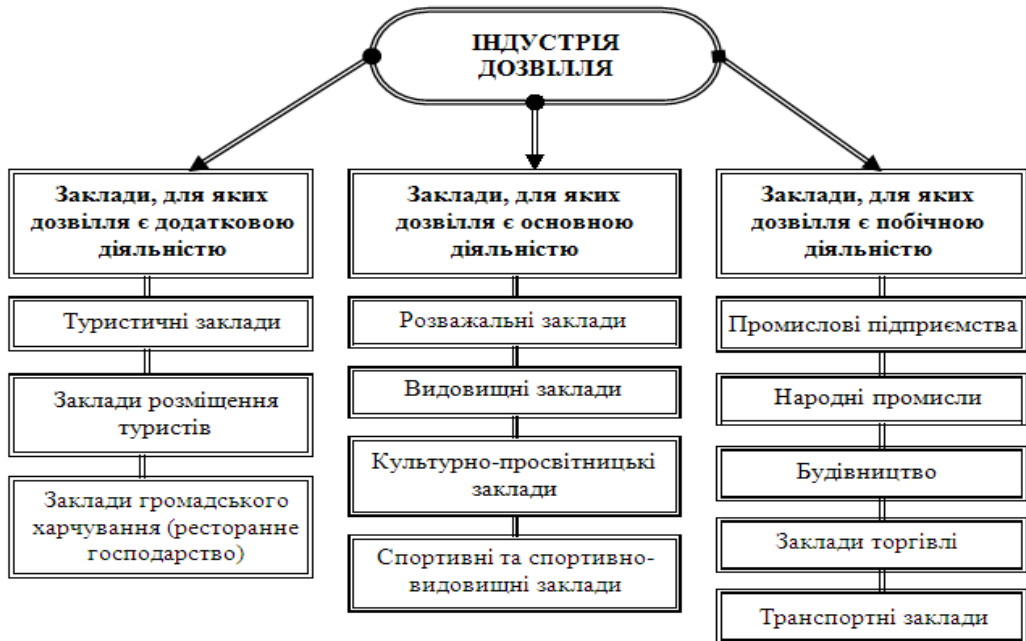

Рис. 8.1. Класифікація закладів дозвілля за рівнем залученості¹⁴⁸

Детальніше зупинимось на характеристиці закладів, для яких дозвілля є основною діяльністю:

– *розважальні заклади* включають розважальні, торговельно-розважальні та культурно-розважальні центри і комплекси, казино, парки атракціонів, луна-парки, гральні заклади та майданчики, нічні клуби і танцювальні зали та майданчики, парки культури і відпочинку, аквапарки тощо;

Інтенсивний розвиток автотранспорту і проблема реконструкції міст сприяли появі *торговельно-розважальних центрів (молів)*, які краще і ширше використовували прогресивні методи торгівлі, послуг та розваг. Сприяли цьому і докорінні зміни «закупівельних звичок» населення, що масово почало користуватися індивідуальним транспортом та холодильниками глибокої заморозки.

Закриті моли виникли у 1950-х роках. Першим було відкрито мол у передмісті Едіна (Мінесота, США) у 1956 році. Найбільшими на той час молами стали «Roosevelt Field» поблизу Нью-Йорка (відкрито у 1956 році) та «Northland Mall» і «Eastland Mall» (відкрито у 1960-х роках) в Колумбусі (Огайо, США).

У країнах Західної Європи торговельні центри почали створювати після другої світової війни. На відміну від США, європейські торговельні центри, як правило, будувалися в центральних частинах міст в зв'язку з їх реконструкцією. Так виникла пішохідна торгова вулиця «Lijnbaan» в Роттердамі (Нідерланди) та пішохідна територія «Precinct shopping area» в Ковентрі (Велика Британія).

¹⁴⁸ Рекреационный бизнес и индустрия досуга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mybiblioteka.su/7-88453.html>

Перший класичний мол у Великій Британії було відкрито в Бірмінгемі («Bull Ring Birmingham») у 1964 році. На початку 60-х років XX століття в містах країн Західної Європи з'являються заміські торговельні центри. Найпотужніший з них «Main-Taunus-Zentrum» було побудовано на околиці Франкфурта-на-Майні у Німеччині.

З часом висока вартість землі у великих містах та передмістях сприяла появі «вертикальних молів», які включають кілька рівнів розміщення закладів торгівлі та розваг. Нині найпоширенішими є такі типи торговельно-розважальних центрів: багаторівневі торговельно-розважальні центри з вертикальним зонуванням і групуванням обслуговуючих закладів та підприємств; торговельно-розважальні центри, об'єднані з транспортними вузлами; торговельно-розважальні центри, об'єднані з житловими комплексами.

На даний час в світі спостерігається тенденція зміни світових центрів «мол-буму». Якщо у 1990-х роках лідером щодо функціонування молів були США, то зараз такими лідерами є країни Південно-Східної і Східної Азії. За рахунок незначної вартості земельних ділянок та дешевої робочої сили, величезні моли з'явилися в ОАЕ, Китаї, на Філіппінах. В Азії знаходиться сім з десяти найбільших торговельно-розважальних центрів світу, шість з яких було побудовано після 2004 року. Два китайських торговельно-розважальних центри, які вважаються найбільшими в світі, – South China Mall в Донггуані (площею 892 тис. м²) і Golden Resources Mall в Пекіні (680 тис. м²) – включають в себе такі унікальні об'єкти, як вітряки та тематичні парки для дітей. Третю і четверту позиції в світі займають два моли, розміщені на Філіппінах («SM City North EDSA» та «SM Mall of Asia»). Серед найпотужніших можна відзначити і Дубайський торговельно-розважальний центр (The Dubai Mall) в ОАЕ, в якому налічується 1200 магазинів, кінотеатр з 22-ма кінозалами і п'ятизірковий готель.

Найбільш відвідуваним молотом вважається «Mall of America», який є найбільшим молотом в США і розміщений в Блумінгтоні (Міннесота). Однак, із збільшенням вимог споживачів до сучасних молів з'явилося поняття «мертвий мол» («dead mall»). Такі заклади втрачають свої функції внаслідок скорочення попиту з боку споживачів та, як наслідок, зменшення пропозиції орендарів. Існує точка зору про те, що наявність молів деякою мірою негативно впливає на розвиток малого бізнесу в сфері торгівлі та розваг. Поряд з цим соціологи стверджують, що у населення постійною є потреба у наявності дрібних торговельних закладів поблизу місць проживання.

Торговельно-розважальні центри в Києві виникли у 2001 році в центрі міста в процесі реконструкції окремих його об'єктів (площ, вулиць). Першими було введено в експлуатацію ТРЦ «Глобус» та «Метроград». Вони стали першими торговельно-розважальними закладами в Україні.

У світі все більшої популярності набуває тенденція «відкриття» закритих публічних просторів. Першим молотом, простір якого було відкрито, став River Center (м. Сан-Антоніо, США). Створюються моли, які об'єднують парки, ринки, Так, наприклад, мол Isolotto (м. Флоренція, Італія) об'єднує парк, критий ринок XIX ст. і площу, на якій розташовані громадські інституції. Це робить його осередком міського життя. Створюються також «населені» моли, в яких поєднуються житло і комерційна діяльність. Тобто стара модель ТРЦ поступово поступається новій, гаслом якої є «моли не лише для покупок, але і для життя».¹⁴⁹

¹⁴⁹ Мезенцева Н.І., Бура Т.Л. Торговельно-розважальні центри України: суспільно-географічне дослідження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Географія. – К., 2014. – Вип. 62. – С. 41-45.

– *видовищні заклади* включають кінотеатри та інші демонстратори фільмів (кіно- і відеоустановки, зали, салони, майданчики, кімнати тощо), театри, філармонії, концертні зали, цирки, зоопарки тощо;

– *культурно-просвітницькі заклади* включають музеї, бібліотеки, галереї та виставкові центри, планетарії, заклади клубного типу (клуби, будинки і палаци культури, молодіжні центри, будинки народної творчості, центри дитячої творчості, будинки мистецтв тощо), школи мистецтв, центри, палаци, будинки, клуби туристсько-краєзнавчої, науково-технічної, художньої, еколого-натуралістичної творчості тощо;

– *спортивні та спортивно-видовищні заклади*, до яких відносяться спортивні клуби, зали, організації, секції, комплекси, стадіони, фітнес-клуби і фітнес-центри, плавальні басейни, льодові арени, майданчики для гри в гольф, іподроми, треки, тенісні корти тощо.

Також до закладів дозвілля відносять оздоровчі заклади (санаторії, пансіонати, санаторно-курортні комплекси, будинки відпочинку тощо), основна функція яких – оздоровлення.

Рекреація – це

*будь-яка діяльність, спрямована на просте або розширене відновлення фізичних, духовних, нервово-психологічних сил людини, яка містить систему відповідних заходів і здійснюється у вільний від роботи час на території постійного проживання людини або за її межами.*¹⁵⁰

Терміни «відпочинок» і «рекреація» часто використовуються та сприймаються як синоніми. Разом з тим, поширеною є думка, що поняття «відпочинок» є ширшим, ніж «рекреація». Існують різні форми відпочинку, серед яких, наприклад, сон, заняття спортом, спілкування з друзями та інше, у тому числі рекреація. Водночас, термін «відпочинок» іноді вживають у вузькому розумінні слова, як стан бездіяльності (денний сон, сидіння на терасі та дихання свіжим повітрям, лежання в гамаку) або спокійної діяльності (читання цікавої книжки, вечірня прогулянка перед сном). Відпочинок у вузькому розумінні цього слова є однією з форм рекреації.¹⁵¹

Рекреаційна географія – це

*галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування, динаміки та розміщення територіальних рекреаційних систем усіх типів і рангів.*¹⁵²

¹⁵⁰ Мельник І. Г. Основи рекреаційної географії: Навчальний посібник. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2008. – 174 с.

¹⁵¹ Там само

¹⁵² Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. – К. : Палітра, 1997. – 305 с.

Нині пріоритетним стає дослідження просторових закономірностей та особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності й розміщення рекреаційних об'єктів. Тобто, рекреаційна географія має орієнтуватись на вивчення географічної специфіки рекреаційної діяльності.¹⁵³

Близьким поняттям з рекреацією є **туризм**. Разом з тим, між ними є принципові відмінності. Так, рекреація може мати пасивний характер, вона не детермінована часом і простором. Туризм завжди має активний характер, тобто пов'язаний з виїздом людини з місця постійного проживання, причому на термін понад 24 години, але не більше 12 місяців. Термін рекреація, таким чином, є більш широким, а туризм інколи розглядається як форма рекреації. У той же час, на відміну від рекреації, туризм має більш різноманітні цілі (наприклад, діловий, конгресний, паломницький, шоп-туризм тощо). Тобто, рекреація є лише однією з багатьох цілей туризму.¹⁵⁴

Туризм – це

тимчасовий виїзд особи з місця проживання у вільний час з оздоровчою, пізнавальною, професійно-діловою чи іншою метою.

Географія туризму – це

*галузь географічної науки, що вивчає територіальну організацію туристичної діяльності, умови й особливості її розвитку та розміщення, будучи у тісних взаємозв'язках із іншими географічними дисциплінами.*¹⁵⁵

Термін «географія туризму» (*fremdenverkehrs geographic*) вперше був застосований австрійським ученим Йозефом Страднером (Josef Stradner) на початку ХХ ст., який вважав, що ця наука разом з дослідженнями туристичних рухів, і пов'язаних з ними економічних наслідків, повинна займатися також вивченням пам'яток природного та антропогенного характеру, які формують туристичну привабливість території (яку він називав «туристичним простором (районом)»). Надалі цей напрям досліджень поглиблюється завдяки широкому використанню в географічному аналізі статистики туризму.

У 1960-х роках географія туризму базувалася на теоретичних і методологічних засадах економічної географії та вивчала проблеми впливу туризму на господарську структуру, зайнятість населення, транспортні потоки. У 1970-х роках туристсько-рекреаційна проблематика досліджувалася вже в рамках соціальної географії.

У 1950-60-х роках з'явилися терміни «географія відпочинку» («*géographie du loisir*»), «економічна географія туризму» («*geografia economica del turismo*»), «географія рекреації», або «рекреаційна географія» («*recreational geography*»).

¹⁵³ Мельник І. Г. Основи рекреаційної географії: Навчальний посібник. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2008. – 174 с.

¹⁵⁴ Мельник І. Г. Основи рекреаційної географії: Навчальний посібник. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2008. – 174 с.

¹⁵⁵ Кузик С. П. Географія туризму: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2011. – 271 с.

Сучасний спорт є дуже складним і багатограним явищем. З одного боку, це привабливе видовище, розвага, форма дозвілля і відпочинку, а з іншого, вид трудової діяльності. Це також і привабливий бізнес, і самостійна індустрія, що об'єднує велику кількість суб'єктів різних галузей економіки.

Географія спорту – це

галузь соціальної географії, яка вивчає появу та поширення видів спорту в просторі і часі, взаємодію різних видів спорту на території, мережу спортивних споруд та їх ієрархію, особливості просторової організації професійного і аматорського спорту тощо.

Першим дослідженням у галузі спортивної географії вважається робота американського географа Джона Руні (John Rooney) «Geography of American Sport: From Cabin Creek to Anaheim Rooney» (1974 р.). Існує й інша думка про те, що перше географічне дослідження спорту належить американському досліднику Альберту Карлсону (Albert Carlson, «Ski geography of New England», 1942 р.). Найвідомішою працею у галузі спортивної географії є книга Джона Бейла (John Bale) «Sports Geography».¹⁵⁶

До чинників, які обумовлюють регіональні відмінності розвитку фізкультури і спорту, відносять:

– рівень соціально-економічного розвитку країни, регіону, що визначає можливості фінансування фізкультури і спорту;

– природні умови (наприклад, зимові види спорту краще розвиваються на територіях з помірно холодною зимою, тривалим і стійким сніговим покривом, а гірськолижний спорт, як і ковзанярський, – у горах);

– національні традиції, ментальні особливості населення (наприклад, завзятість, координованість і точність рухів китайців, корейців, японців забезпечують їм успіхи в тих видах спорту, які вимагають високої технічності).

Сучасний спорт характеризується інтернаціоналізацією: види спорту, які раніше були національними, стають популярними в усьому світі, інтернаціональними (наприклад, британський футбол чи бадмінтон, американський баскетбол, японська боротьба дзюдо); спортсмени однієї країни беруть участь у виступах за клубні команди інших держав. Однак, окремі спортивні видовища через свою специфіку поширені лише в окремих регіонах (наприклад, корида в країнах Піренейського півострову та в Мексиці).

Перспективними напрямками спортивно-географічних досліджень є оцінка впливу спортивних подій та спортивної інфраструктури на розвиток території (зокрема, на формування культурного простору, економічні процеси, соціальні ефекти тощо), врахування спортивної активності в рамках міського та регіонального планування, взаємозв'язку спорту і територіальної ідентичності населення, оцінка доступності об'єктів спортивної інфраструктури та спортивних подій для населення, географія відвідуваності спортивних подій тощо¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Bale J. Sports Geography. – Routledge, 2002. – 208 p.

¹⁵⁷ Там само

8.4. Географія споживання

Споживчий ринок, особливості споживання, поведінка споживачів, фактори, що на неї впливають, сегментація споживачів – ці теми є важливими складовими досліджень економістів, маркетологів, соціологів, психологів. У суспільній географії одним із важливих напрямів досліджень, що динамічно розвивається в пошуках відповіді на питання не лише, як використовуються ресурси і товари, але і як вони розподіляються в суспільстві під впливом регіональних чинників, є географія споживання.¹⁵⁸ Адже саме просторові дисбаланси у споживанні товарів і послуг породжують соціальну напруженість та зумовлюють протестні рухи в сучасному світі.

Під *споживанням* розуміють процес, при якому товари або послуги використовуються споживачами для задоволення власних потреб та бажань.¹⁵⁹ Споживання вимірюється вартістю товарів та послуг, використаних повністю або частково за певний період часу, або вартістю товарів та послуг, куплених чи придбаних будь-яким іншим шляхом для споживання.

Предмет географії споживання змінювався. Спочатку основний акцент був зосереджений на вивченні *купівельної поведінки* (buyer behaviour), з другої половини ХХ ст. інтерес переключився на *поведінку споживачів* (consumer behaviour), а потім – на *дослідження самих споживачів* (consumer research) та *вивчення споживання* (consumption studies).

Географія споживання – це

соціально-географічна дисципліна, що досліджує територіальні відмінності у обсягах та структурі споживання населенням матеріальних і нематеріальних благ та послуг, причини таких відмінностей, ступінь, джерела і способи задоволення потреб, співвідношення потреб і споживання.

Розвиток географії споживання пов'язаний із розширенням змісту поняття «споживання», яке вийшовши за рамки способу задоволення потреб у їжі, одязі, житлі тощо, збагатилось культурним змістом, а також виникненням нового феномену «консьюмеризму» («consumerism»), тобто «*споживацтва*». Для заможної частини суспільства споживання все частіше стає засобом

¹⁵⁸ Crewe L. Geographies of retailing and consumption: markets in motion // Progress in Human Geography. – 2003. – Vol. 27 (3). – P. 352-362; Hartwick E. Geographies of consumption: a commodity chain approach // Environment and Planning D: Society and Space. – 1998. – Vol. 16 (4). – P. 423-437; Slater D. Cultures of consumption // The handbook of cultural geography / Ed. by K. Anderson, M. Domosh, S. Pile, N. Thrift. – London: SAGE Publications, 2003. – P. 147-163.

¹⁵⁹ Гладкий Ю.Н., Корнекова С.Ю. География потребления как недооцененная отрасль научного знания // Ученые записки ЗабГУ. Серия «Естественные науки». – 2014. – № 1 (54). – С. 107-112.

демонстрації соціального статусу, тобто способом позиціонування себе в соціумі. Тому сучасне суспільство інколи називають *суспільством споживання* і навіть *суспільством масового споживання*.

Американський економіст, соціолог та історик Волт Ростоу (Walt Rostow) у працях «Стадії економічного зростання: некомуністичний маніфест» (1960 р.) та «Політика і стадії росту» (1971 р.) виділив такі стадії розвитку суспільства:

I – *стадія традиційного суспільства* (Traditional society): наука і техніка відсутні або не застосовуються систематично, низький рівень виробництва, аграрний характер економіки, просте відтворення населення, ієрархічно структуроване суспільство (поділено на класи), політична влада у землевласників або центрального уряду;

II – *стадія створення передумов для зльоту* (Preconditions for “take-off”) або *перехідне суспільство*: важливі зміни у трьох непромислових сферах економіки – сільському господарстві, транспорті та зовнішній торгівлі, проникнення наукових відкриттів у виробництво, розширення національних і світових ринків, накопичення капіталу, поява «нового типу підприємливих людей», політичні зрушення, створення єдиної національної влади; продуктивність праці залишається низькою;

III – *стадія зльоту* (Take-off): зростання темпів капіталовкладень, помітне збільшення випуску продукції у розрахунку на душу населення, початок швидкого впровадження нової техніки у промисловість і сільське господарство, зростання міст, утворення капіталу «загальногосподарського призначення» (транспорт, зв'язок тощо), розвиток нового підприємницького класу тощо;

IV – *рух до зрілості* (Drive to maturity) або *індустріальне суспільство*: тривалий етап технічного прогресу; збільшення темпів економічного росту, розвиток процесу урбанізації, підвищення частки кваліфікованої праці, зосередження керівництва промисловістю в руках кваліфікованих керівників – менеджерів; випередження темпами збільшення обсягів виробництва темпів росту чисельності населення, що веде до підвищення рівня життя; господарство країни стає частиною світового господарства;

V – *епоха високого масового споживання* (Age of high mass consumption): зрушення головних інтересів суспільства від пропозиції до попиту, з проблем виробництва на споживання і добробут; революція у споживанні, що означає високий рівень особистого споживання і суттєву зміну його структури в напрямі зростання питомої ваги предметів споживання тривалого користування (у т.ч. побутової техніки та автомобілів); переселення в односімейні будинки в передмістях, зростання народжуваності, споживання консервованих продуктів, створення системи соціального забезпечення (особливого типу соціальної політики, який отримав назву «держава загального добробуту»);

VI – *стадія пошуку якості життя* (Beyond consumption): висування на перший план духовного розвитку людини; зміна галузевої структури сфери обслуговування (уповільнення зростання тієї її частини, яка обслуговує комплекс «автомобіль – товари тривалого користування», і розширення обслуговування в області медицини, дозвілля, релігії, подорожей).¹⁶⁰

¹⁶⁰ Викладено за: Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: Учебник. – М.: Норма, 2014. – 640 с.

Суспільство споживання (consumer society, або суспільство масового споживання, mass consumption society) характеризується масовим споживанням матеріальних благ (товарів і послуг) та формуванням відповідної системи цінностей і установок в ньому.

Концепція суспільства споживання бере свій початок з 1950-х років. Визначають такі його основні ознаки: зростання різноманітності видів товарів і послуг, диференціація корисних властивостей товарів; прискорення відновлення видів товарів (моральне старіння товару відбувається набагато швидше фізичного зношування; споживачів «змушують» замінити товари які, в принципі, ще не втратили своєї споживчої цінності, не вичерпали своєї практичної корисності); пропонування споживачам не окремих благ, а системи об'єктів споживання, які функціонально та символічно поєднанні між собою; втягування споживачів у «споживчу гонку»; поширення споживацтва (нестримного бажання та залежності від купівлі речей); зменшення ролі малих магазинів на користь великих торговельних центрів (шопінг стає популярною формою дозвілля та самоціллю); тісне переплетіння економіки з культурою споживання (бізнес формує такі феномени культури, як смаки, бажання, моду, норми поведінки, інтереси, навіть, духовні цінності; важливу роль у цьому відіграє реклама); поширення конкуренції споживачів (люди прагнуть споживати так, щоб, з одного боку, бути «не гіршими за інших», а з іншого – «не зливатися з натовпом»); поява розвиненої системи кредитування та фінансової інфраструктури, які прискорюють процес прийняття рішень при здійсненні покупок; зміна структури вартості товарів і послуг (до якої часто включається символічна ціна за торгіву марку, бренд); комерціалізація всіх важливих сфер людського розвитку: навчання (навчальні центри, платні курси, тренінги), фізкультури і спорту, здоров'я (фітнес-центри, тренажерні зали, спортивні клуби), зовнішнього вигляду (платний догляд за тілом, омолоджуючі процедури, пластичні операції, так звана «індустрія краси»); утворення нового інформаційного простору і розширення сфери спілкування; переорієнтація на цільовий маркетинг (спрямований на конкретні сегменти споживачів).¹⁶¹

Перехід до суспільства споживання пов'язаний зі зміною орієнтирів споживання. На першому етапі йде боротьба за забезпечення мінімального рівня споживання матеріальних благ для задоволення переважно первинних фізіологічних потреб (в їжі, воді, одязі, житлі). На другому етапі поряд з бажаннями забезпечити мінімальний рівень споживання матеріальних благ зростає потреба в естетичних аспектах у їжі (яка повинна бути смачною), одязі (має бути нарядним), житлі (має бути красивим). У сучасному розвиненому суспільстві все більше зростає потреба у комфорті. Подекуди розвивається гедонізм (потреба жити в своє задоволення), коли споживається величезна

¹⁶¹ Савчинський Р.О. Сучасна Україна як суспільство споживання: теоретична постановка проблеми // Багатомірні простори сучасних соціальних змін: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 164-168.

кількість матеріальних і нематеріальних благ та послуг не першої необхідності, оскільки переважає прагнення до «престижного споживання».¹⁶²

Останнім часом у засобах масової інформації та науковій літературі все частіше згадується про трансформацію суспільства масового споживання на суспільство спільного споживання (sharing society). Концепцію спільного споживання запропонували Рахель Ботсман (Rachel Botsman) і Ру Роджерс (Roo Rogers) у праці «Мое стає твоїм: зростання спільного споживання» (2010 р.).

Суспільство спільного споживання – це

сукупність суспільних відносин, організованих за принципом колективного використання товарів і послуг, бартері та оренді замість володіння.

Система спільного споживання заснована на товарах, що були у використанні та передаються (тимчасово чи назавжди) від однієї людини, якій вони більше не потрібні, до іншої, якій вони необхідні.¹⁶³

У науковій літературі зустрічаються різні типології населення світу за особливостями та масштабами споживання. Найбільш загальний, генералізований підхід до типології споживання передбачає виділення двох основних його типів: *перший, традиційний тип* – масове споживання в умовах існування на межі виживання, характерний для більшості слаборозвинених країн; *другий, новітній тип* сформувався у другій половині ХХ ст. і характерний в основному для країн «золотого мільярда». Суспільство з цим стандартом споживання (по суті «переспоживанням») отримало назву «суспільство споживання». У межах кожного типу виділяють ряд підтипів споживання. Наприклад, традиційний тип споживання включає: споживання, що відображає мінімізований (близький до аскетичного) за обсягом стандарт споживання нижчих верств населення; накопичувальне споживання більш заможної частини нижчих верств населення, що відрізняється швидше кількістю, а не якістю предметів споживання; споживання, яке властиве «елітній» частині суспільства та характеризується орієнтацією на використання престижних товарів і дорогих послуг. Зміна типів споживання є індикатором соціально-економічного розвитку країни.¹⁶⁴

Ще одним підходом до типології споживання може бути виділення *автохтонного й аллохтонного типів суспільства* (країн). Автохтонний тип значною мірою пов'язаний із натуральним господарством, тому основну роль відіграє споживання продукції власних господарств або продукції, отриманої в результаті обміну з найближчими сусідами. Для другого типу характерне різке збільшення частки споживання імпортової продукції.¹⁶⁵

¹⁶² Гладкий Ю.Н., Корнекова С.Ю. География потребления как недооцененная отрасль научного знания // Ученые записки ЗабГУ. Серия «Естественные науки». – 2014. – № 1 (54). – С. 107-112.

¹⁶³ Botsman R. Rogers R. What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption. – Harper Collins, 2010. – 304 p.

¹⁶⁴ Гладкий Ю.Н., Корнекова С.Ю. География потребления как недооцененная отрасль научного знания // Ученые записки ЗабГУ. Серия «Естественные науки». – 2014. – № 1 (54). – С. 107-112.

¹⁶⁵ Гладкий Ю.Н., Корнекова С.Ю. География потребления как недооцененная отрасль научного знания // Ученые записки ЗабГУ. Серия «Естественные науки». – 2014. – № 1 (54). – С. 107-112.

Алан Дернінг (Alan Durning) у книзі «Скільки ж досить? Суспільство споживачів та майбутнє Землі» (1992 р.) поділяє світ на три споживчі класи: «переспоживачі», «стійкі споживачі» та «недоспоживачі» (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Планетарні класи населення за А. Дернінгом¹⁶⁶

Ознаки класу	Переспоживачі	Стойкі споживачі	Недоспоживачі
Питома вага в населенні світу	20 %	60 %	20 %
Рівень доходів на 1 особу, дол. США	Понад 7500, але низка предметів споживання недоступні для інших класів	700–7500, люди живуть без надто великих матеріальних ускладнень	Менше 700, існує постійний дефіцит товарів і продуктів харчування
Спосіб пересування	Автомобілі, літаки	Велосипеди та громадський транспорт	Пішки, гужовий транспорт
Типові особливості харчування	Жирні, високо калорійні продукти, велика кількість м'яса, фруктів	Хлібні злаки, овочі, невелика кількість м'яса	Продукти низької якості
Типові риси споживання води	П'ють бутильовану воду і неміцні напої	П'ють чисту воду і невелику кількість чаю та кави	П'ють забруднену воду, відчуваючи її дефіцит
Умови життєдіяльності, які пов'язані зі створенням сміття і відходів	Споживають продукти, які створюють велику кількість відходів (сміття), які частково переробляються	Споживають продукти та товари з упаковками і без них, частково переробляють відходи	Використовують місцеву біомасу і створюють незначну кількість відходів
Житлові умови	Живуть у приватних садибах, приміщення великі, зі штучним кліматом	Живуть у скромних природно провітрюваних будинках на декілька сімей або в багатоквартирних будинках	Живуть у примітивних житлах, або надворі, потребують покращення житлових умов
Особливості одягу	Мають гардероб, який підтримує їхній соціальний престиж	Носять зручний одяг	Носять поношені речі або ганчір'я

¹⁶⁶ Durning A. How Much Is Enough? The Consumer Society and the Future of the Earth. – W. W. Norton & Company, 1992. – 200 p. Наведено за: Гудзеляк І.І. Географія населення: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С.173.

Питання для самоперевірки знань:

1. Як співвідносяться предметні області медичної географії та географії здоров'я?
2. Як ви розумієте поняття «місця» в географії здоров'я? Що включає географічне вивчення емоційних аспектів здоров'я?
3. Розкрийте сутність поняття «дозвілля». Назвіть специфічні ознаки дозвілля.
4. За якими критеріями класифікують заклади дозвілля? Наведіть приклади.
5. Як співвідносяться поняття «вільний час», «дозвілля», «відпочинок», «розваги», «рекреація» і «туризм»?
6. Як Ви розумієте поняття «суспільство масового споживання»? Подумайте, якими факторами обумовлена сучасна трансформація суспільства масового споживання на суспільство спільного споживання.
7. Проаналізуйте підхід А. Дернінга щодо виділення класів населення за особливостями споживання.

Рекомендована література:

1. ГУЦУЛЯК В.М. Медична географія: Екологічний аспект: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2008. – 132 с.
2. МЕЗЕНЦЕВА Н.І., БАТИЧЕНКО С.П., МЕЗЕНЦЕВ К.В. Захворюваність і здоров'я населення в Україні: суспільно-географічний вимір: Монографія. – К.: Прінт-Сервіс, 2018. – 136 с.
3. НЄМЕЦЬ Л.М., БАРКОВА Г.А., НЄМЕЦЬ К.А. Медична галузь Харківської області: територіальні особливості, проблеми та шляхи удосконалення (суспільно-географічні аспекти): Монографія. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 224 с.
4. СТАФІЙЧУК В.І. Рекреалогія: навчальний посібник. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. – 264 с.
5. A companion to health and medical geography / Ed. by T. Brown, S. McLafferty, G. Moon. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – 610 p.

ТЕМА 9

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНІ НАПРЯМИ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ключові терміни: гуманістична географія, людина, місце, життєвий світ, гуманітарна географія; регіональна свідомість, менталітет соціуму, територіальна ідентичність, регіональна ідентичність, прикордонна ідентичність, самоідентифікація; перцепція, сприйняття території, уявлення, образ, когнітивність, когнітивна географія, географічний образ, імажинальна географія, сенс місця, топофілія, безмісцевість, безрегіональність, перцепційний портрет регіону, ментальна карта; фемінізм, феміністична географія, гендер, гендерна рівність, гендерні співвідношення, гендерні стереотипи, гендерна географія

-
- 9.1. Гуманістична географія
 - 9.2. Регіональна свідомість та менталітет соціуму. Регіональна ідентичність.
 - 9.3. Перцепційна географія.
 - 9.4. Феміністична географія. Гендерна географія
-

9.1. Гуманістична географія

Одним з найбільш своєрідних і популярних напрямів сучасної географічної науки є гуманістична географія. Вона є яскравим проявом процесу гуманізації соціальної географії.

Гуманістична географія (humanistic geography) – це напрям у зарубіжній географії останньої чверті ХХ ст., що займається вивченням розуміння людиною (окремими людьми чи їх групами) оточуючого географічного простору;

підхід у суспільній географії, згідно якого людству та людському фактору, людській свідомості та творчості надається центральна й активна роль; це одночасно спроба зрозуміти сенс, цінність і людське значення життєвої події та широке уявлення про те, що робить і може зробити людина;

особливий філософський напрям у суспільній географії, що розглядає людину як центрального агента пізнання і перетворення світу;

географічне вивчення досвіду людей і розуміння простору, місця та природного світу¹⁶⁷.

Основні поняття і положення гуманістичної географії вперше сформулював американський географ Ї-Фу Туан (Yi-Fu Tuan). На його думку, вивчення простору з гуманістичних позицій – *це вивчення просторових почуттів та ідей людей у потоці досвіду*. Гуманістична географія досягає розуміння світу людини шляхом вивчення відносин людини і природи, географічної поведінки людей та їхніх почуттів і ідей щодо простору й місця», – так сформулював суть гуманістичної географії Ї-Фу Туан.¹⁶⁸ Тобто для гуманістичного підходу характерна тріада «уявлення – розуміння – поведінка».¹⁶⁹

Гуманістична географія сформувалася в 1970-х роках (головним чином у країнах Західної Європи і США) як реакція на значне поширення в географії попереднього десятиліття кількісних методів досліджень та просторових моделей, в яких людина розглядалася як абстрактна статистична одиниця, переважно з позицій позитивістської філософії. Розширення ідейних горизонтів 1970-х років, лібералізація суспільства, антивоєнні рухи та досягнення відносного економічного благополуччя для більшості населення в розвинених країнах розгорнули географічну науку від просторово-аналітичних схем до життєвого світу людини. Гуманістична спрямованість переконала географів у тому, що дослідження людини повинні бути цілісними, обов'язково враховуючи її внутрішній світ, сприйняття середовища та діяльність, основану на географічних ідеях і знаннях. Гуманістична географія стала однією з основних рушійних сил «філософської революції» в гуманітарній географії. Пік її розвитку припав на 1970-1980-ті роки.

¹⁶⁷ Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманистическая география / Большая российская энциклопедия. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://bigenc.ru/geography/text/1935459>; Gregory D. Humanistic geography // The Dictionary of Human Geography. – London: Willey-Blackwell Publishing, 1986. – P. 207; Sharp J. Humanistic geography // The Dictionary of Human Geography / Edited by D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts and S. Whatmore. – 2009. – P. 356-358; Tuan Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 266-276.

¹⁶⁸ Tuan Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 266-276.

¹⁶⁹ Костинский Г.Д. Установка сознания и представление о различных традициях в географии // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1990. – № 5. – С. 123-128.

З часом, гуманістична географія була заміщена більш сфокусованими концептуальними підходами, включаючи феноменологічну географію, екзистенціальну географію, феміністичну географію, постструктурну географію, критичну географію та реляціоністську географію. На сьогоднішній день спостерігається посилення інтересу до гуманістичних досліджень у пострадянській географії.¹⁷⁰

Гуманістична географія покликана поставити людину в центр географії – «reorpling human geography».¹⁷¹ Тому головний її фокус – *людина та її почуття, думки та переживання з приводу оточуючих предметів*. Ключами до їх пізнання є *людський досвід, розуміння і знання*. Найважливішим у гуманістичної географії є поняття *досвіду* (experience). Вона не вважає людину «економічною», тобто такою, яка приймає правильні рішення.¹⁷²

Головна задача гуманістичної географії – виявити, як приналежність до тієї чи іншої культурної, етнічної або іншої соціальної спільноти, життєвий досвід, знання та емоційний стан людини визначають її поведінку в просторі («життєвому світі») і розуміння нею цього світу, охопити неймовірну складність життєвого світу особистості та його реальних шляхів у цьому світі, донести це знання до науки, управління і планування.¹⁷³

Гуманістична географія підкреслює важливість людського досвіду в розумінні відносин людей з місцями та оточуючим географічним середовищем. Визнаючи, що залучення людини до географічного світу є складним і багатовимірним, гуманістичні географи займаються інтерпретацією дій людини та її усвідомлень, оскільки вони підтримують і підтримуються такими географічними явищами, як простір, місце, дім, рухливість, ландшафт, регіон, природа та оточуюче середовище (space, place, home, mobility, landscape, region, nature, and human-made environments).¹⁷⁴

¹⁷⁰ Гладкий Ю.Н. Гуманитарная география: понятийный статус и институционализация // Гуманитарный вектор. – 2014. – № 2 (38). – С. 158-164; Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманистическая география / Большая российская энциклопедия. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://bigenc.ru/geography/text/1935459>; Митин И.И., Замятина Н.Ю. Гуманистическая география // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. – Вып. 4. – М.: Институт Наследия, 2007. – С. 280-282; Николаенко Д.В. Гуманистическая география Запада. Критический анализ: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Л.: ЛГУ, 1983. – 22 с.; Рагулина М.В. Гуманистическая география: теоретический спектр и методические возможности // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 11 (ч. 12) – С. 2669-2672; Seamon D., Lundberg A. Humanistic geography // International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118786352.wbieg0412>

¹⁷¹ Sharp J. Humanistic geography // The Dictionary of Human Geography / Edited by D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts and S. Whatmore. – 2009. – P. 356-358.

¹⁷² Tuan Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 266-276.

¹⁷³ Митин И.И., Замятина Н.Ю. Гуманистическая география // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. – Вып. 4. – М.: Институт Наследия, 2007. – С. 280-282; Tuan Y-Fu. Space and place: Humanistic perspective // Progress in geography. – 1974. – Vol. 6. – P. 211-252.

¹⁷⁴ Tuan Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 266-276.

На думку Ї-Фу Туана, місце, регіон та ландшафт не можуть бути лише просторовими категоріями для упорядкування об'єктів та подій у світі. Скоріше вони – майбутні динамічні процеси того, як люди роблять Землю своїм домом. Регіон – це не тільки економіко-функціональна цілісність, сукупність житлових районів і навіть просторів людської діяльності. Це також частина ідентичності індивідуумів і груп, частина того, як вони бачать себе у відносинах з іншими; сприймають близькі і далекі місця.¹⁷⁵

Важливими концепціями гуманістичної географії є «почуття місця» («sense of place»), «топофілія» («topophilia»), розвинуті Ї-Фу Туаном (будуть розглянуті в наступному параграфі), та «життєвого світу» («lifeworld») – і ірландською географом Анн Баттімер (Anne Buttimer).

На думку А. Баттімер, *життєвий світ* – це «культурно визначена просторово-часова обстановка або горизонт повсякденного життя», життєвий світ охоплює всі сукупність безпосередньої залученості окремої людини до місць та середовища її звичайного життя.¹⁷⁶

А. Баттімер зазначала, що взаємопов'язані лінії «перекладу» досвіду особистості на мову географії включають три грані: по-перше, розуміння простору як мозаїки місць, де віддруковані наміри, цінності, пам'ять (суб'єктивний аспект). По-друге, вивчення соціального простору з акцентом на фільтрацію досвіду через референтні системи і мережі взаємодії в соціумі (інтерсуб'єктивний аспект). І, по-третє, простір, представлений у термінах екологічних процесів і функціональності як контекст досвіду, є об'єктивною межею синтезу.¹⁷⁷

На думку Ї-Фу Туана, з гуманістичних позицій найбільший інтерес для географів являють п'ять тем, а саме: *географічні знання* (geographical knowledge), *територія та місце* (territory and place), *скупчення і приватність* (crowding and privacy), *засоби до існування та економіка* (livelihood and economics), *релігія* (religion).¹⁷⁸ Девід Лей (David Ley) і Мармін Самуельс (Marmyn S. Samuels) виділили *три основні блоки гуманістичної географії*: антропоцентризм, інтерсуб'єктивність та концепція місця.¹⁷⁹

Практичне значення гуманістичної географії пов'язане з використанням її розробок при створенні іміджу території, наданні тим чи іншим географічним об'єктам інвестиційної або туристичної привабливості. Можливе використання

¹⁷⁵ Tuan Yi-Fu. A view of geography // Geographical Review. – 1991. – Vol. 81. – P. 99-107.

¹⁷⁶ Buttimer A. Grasping the dynamism of lifeworld // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 277-292.

¹⁷⁷ Там само

¹⁷⁸ Tuan Yi-Fu. Humanistic geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1976. – Vol. 66. – P. 266-276.

¹⁷⁹ Ley D., Samuels M. Humanistic geography: Prospects and problems. – Chicago: Maaroufa Press, 1978. – P. 50.

гуманістичної географії в ландшафтному та міському плануванні (створення середовища для життєдіяльності).¹⁸⁰

Гуманістична географія змістила дослідницькі акценти: від вивчення простору (абстрактного, «безлюдного») до вивчення місць («втілених, еротичних, особистих, пікантних місць індивідуальних світів»). Гуманістичні географи почали цікавитись тим, що робить місця унікальними, як вони входять у людську свідомість, і як ця свідомість у свою чергу конструює місця через інтерпретацію. Гуманістична географія змінила географічне трактування поняття «місце». Місце в гуманістичній географії визначається не стільки через положення в просторі чи суспільстві, скільки через значення, яким люди наділяють ту чи іншу частину простору, «роблячи» її «місцем». Місце – це не тільки одиниця, що пояснюється через простір, що його містить, це також і реальність, яка пояснюється і розуміється з позиції людей, які й наділили його значенням. Місця неодмінно *олюднені*. Простір трансформується в місце як тільки отримує визначення і значення, тобто місце *конструюється*. Місце конструюється людиною за допомогою означування: «створити (to make) місце означає оточити локальність людським значенням». В гуманістичній географії поєднані процеси реального і ментального конструювання місця: ареал в цьому випадку – «глина», а досвід символічно «ліпить» з неї місце в шести масштабах: всередині будинку, будинок, близьке сусідство, поселення, регіон, держава.¹⁸¹

Поряд з гуманістичною географією інколи ведуть мову про *гуманітарну географію*. В широкому розумінні гуманітарна географія – це дослівний переклад з англійської усталеної в українській літературі назви «суспільної географії» – «human geography». З такої точки зору гуманістична географія – це окремий напрям гуманітарної (тобто суспільної) географії.¹⁸²

Наприкінці 1990-х років термін «гуманітарна географія» у вузькому розумінні був використаний російським культурологом і географом російським вченим Дмитром Замятиним, який об'єднав ряд самостійних наукових напрямів, що мають багато спільних рис у методології досліджень, в єдину комплексну дисципліну.

¹⁸⁰ Митин И.И., Замятина Н.Ю. Гуманистическая география // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. – Вып. 4. – М.: Институт Наследия, 2007. – С. 280-282

¹⁸¹ Tuan Y-Fu. Space and place: Humanistic perspective // Progress in geography. – 1974. – Vol. 6. – P. 211-252; Tuan Y-Fu. Place: an experiential perspective // Geographical Review. – 1975. – Vol. 65. – № 2. – P. 151-165; Tuan Yi-Fu. Space and Place. The Perspective of Experience. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001. – 248 p.; Jeans D.N. Some literary examples of humanistic descriptions of place // Australian geographer. – 1979. – Vol. 14 (4). – P. 207-214; Митин И.И., Замятина Н.Ю. Гуманистическая география // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. – Вып. 4. – М.: Институт Наследия, 2007. – С. 280-282.

¹⁸² Human Geography: An Essential Anthology / Ed. by J. Agnew, D. Livingstone, A. Rogers. – Blackwell: Cambridge, 1996. – 696 p.; Гладкий Ю.Н. Гуманитарная география: понятийный статус и институционализация // Гуманитарный вектор. – 2014. – № 2 (38). – С. 158-164.

Термін «гуманітарна географія» у радянській географії був вперше запропонований у 1984 році Дмитром Ніколаєнком як спроба оформити нову дисципліну (географію людини) на протиставлення вкрай економізованій радянській суспільній географії¹⁸³, але його пропозиція не отримала підтримки і подальшого розвитку. На думку російського географа Юрія Гладкого, гуманітарна географія на сьогоднішній день перетворилася на широкий (збірний) термін, що описує все ті галузі географії, що не займаються виключно дослідженнями фізичного середовища або технічних питань (картографії). Тому найбільш поширеним є визначення гуманітарної географії як загальної назви всіх «не фізичних» галузей географічної науки.¹⁸⁴ У зарубіжній, передусім англомовній, літературі, термін «гуманітарна географія» («humanitarian geography») не набув поширення.¹⁸⁵

На його думку, це міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає різні способи представлення та інтерпретації земних просторів у людській діяльності, включаючи уявну (ментальну) діяльність. Гуманітарну географію розглядають як сукупність тісно взаємопов'язаних напрямів географії, що вивчає закономірності формування і розвитку систем уявлень про географічний простір (у свідомості окремих людей, соціальних, етнокультурних, расових груп тощо), згідно з якими людина організує свою діяльність на конкретній території; міжпредметне поле на стику ряду гуманітарних наук (історії, літературознавства, мистецтвознавства, суспільної географії) і художньої творчості, орієнтоване на проведення досліджень, створення та закріплення в культурі смислів, пов'язаних з конкретними місцями і простором у цілому; міждисциплінарний науковий напрям, в рамках якого досліджуються структури і динаміка різних культурно-, гуманітарно-, ментально-географічних просторів і ландшафтів, а також культурно- й гуманітарно-географічні образи.¹⁸⁶

Базові поняття, якими оперує гуманітарна географія, це *культурний ландшафт* (а також етнокультурний ландшафт), *географічний образ*, *регіональна (просторова) ідентичність*, *просторовий або локальний міф* (регіональна міфологія). Поняття «гуманітарна географія» тісно перетинається з

¹⁸³ Николаенко Д. В. Гуманитарная география: проблемы и перспективы // Сочинения Д. В. Николаенко. Т. 2. – Симферополь : Симферопольский госуниверситет, 1984. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.hiv-aids-epidemic.com.ua/past-0010.htm>.

¹⁸⁴ Гладкий Ю.Н. Гуманитарная география: понятийный статус и институционализация // Гуманитарный вектор. – 2014. – № 2 (38). – С. 158-164.

¹⁸⁵ Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманитарная география // Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bigenc.ru/geography/text/1935501>

¹⁸⁶ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. (38). – С. 126-138; Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманитарная география // Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bigenc.ru/geography/text/1935501>; Замятина Н.Ю. Гуманитарная география // Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / Отв. ред. А. П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – С.81; Замятин Д.Н. От редакционной коллегии // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Отв. ред. Д. Н. Замятин. – Вып. 1. – М.: Институт Наследия, 2004. – С. 5-10.

поняттями «культурна географія», «географія людини», «соціокультурна (соціальна) географія», «суспільна географія», «гуманістична географія».¹⁸⁷

Поняття «гуманітарна географія» часто сприймається як синонім поняття «культурна географія». На відміну від культурної географії, гуманітарна географія: 1) може включати різні аспекти вивчення політичної, соціальної та економічної географії, пов'язані з інтерпретаціями земних просторів; 2) позиціонується як міждисциплінарна наукова область, яка не входить цілком або основною своєю частиною до комплексу географічних наук; 3) зміщує центр дослідницької активності у бік процесів формування і розвитку ментальних конструктів, що описують, характеризують і структурують первинні комплекси просторових сприймань і уявлень.¹⁸⁸

Головна відмінна риса гуманітарної географії – дослідження взаємодії простору і культури через мову її кодів і символів як проміжної ланки в системі «суб'єкт – об'єкт дослідження». Тобто гуманітарна географія займається вивченням знаків, символів, архетипів, стереотипів, міфів, образів, ментальних репрезентацій та інших систем, шляхом яких певна культура, соціальна група або окрема людина осмислює оточуючий простір та організує свою просторову діяльність. Досліджуються особливості фольклору, письмові джерела, вироби мистецтва, історичні й архітектурні пам'ятки, місцева топоніміка тощо.¹⁸⁹

9.2. Регіональна свідомість та менталітет соціуму. Регіональна ідентичність

Розвиток території визначається складною сукупністю чинників. Важливими з-поміж інших є *регіональна свідомість, менталітет та ідентичність*. Пізнання особливостей сприйняття людьми місцевості, регіону проживання дозволяє розкрити особливості використання ними середовища проживання та є основою для розробки стратегії розвитку регіону.

Асамблея Європейських Регіонів визначає, що регіони є фактором розвитку демократії в Європі, допомагають зберегти мир і стабільність на континенті та гарантують захист історичної, політичної, соціальної та культурної різноманітності в Європі. Метою єдиної Європи є збереження різноманіття її регіонів, передусім культурної ідентичності.

¹⁸⁷ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. (38). – С. 126-138.

¹⁸⁸ Там само

¹⁸⁹ Замятина Н.Ю., Митин И.И. Гуманитарная география // Большая российская энциклопедия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bigenc.ru/geography/text/1935501>

Все більше уваги в суспільній географії звертається на нематеріальні параметри розвитку регіонів, оскільки просторова поведінка людей визначається не лише тим, яким географічне середовище є насправді, але й тим, яким населення його сприймає і прагне бачити. Зокрема, визначаються суб'єктивні, чуттєві характеристики регіонів, які інколи відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень щодо місця проживання, місця прикладання праці чи відпочинку. Через механізм людської поведінки вони впливають на майбутній розвиток регіонів, притягуючи чи відштовхуючи населення, капітал, інновації.¹⁹⁰

Людська *свідомість* існує у формі думок, цілей, норм, в яких знаходять своє відображення різноманітні предмети та їх властивості, а також відношення між ними. Знання та уявлення щодо регіону не є продуктом індивідуальної свідомості.

У цьому контексті *регіональна свідомість* –

це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, що пов'язана з регіоном, суб'єктивний образ регіональної системи.

Регіональна свідомість є одним із активних рушіїв людської діяльності, відображає регіональну громадянську культуру, сприяє ідентифікації мешканців з регіоном та відчуттю єдності з громадою.

За когнітивною спрямованістю виділяють такі типи регіональної самосвідомості: екстравертний (приурочений до великих міст), інтровертний (характерний для малих поселень, зокрема сільських), інтровертно-екстравертний (зустрічається у середніх та малих історичних містах).¹⁹¹

Основою особистісної і соціальної свідомості є менталітет. Під *менталітетом* розуміють сукупність переконань, уявлень і поглядів індивіда або соціальної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь. Менталітет – категорія, насамперед, соціальна. Під *соціальним менталітетом* розуміють інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності певної соціальної системи.

Менталітет, з одного боку, визначає філософські, релігійні, культурологічні, економічні, науково-технічні, політичні, етичні та освітньо-виховні основи життєдіяльності населення, а з іншого, сам змінюється під впливом їх зміни у часі. На основі передачі з покоління в покоління об'єктивно-суб'єктивних цінностей і проявів менталітету здійснюється зв'язок часів, наслідування соціально-генетичного коду та соціальної пам'яті народу.

¹⁹⁰ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

¹⁹¹ Гриценко А.А. Исследование региональной идентичности национальной окраины // Идентичность как предмет политического анализа: сб. статей. – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С. 216-219.

Як найбільш істотна характеристика соціуму, соціальний менталітет визначає інваріанти парадигм суспільного розвитку, життєдіяльності населення та є неформальною нормативною базою регулювання світоглядних і поведінкових механізмів суспільного життя. Соціальний менталітет є найбільш стабільною в часі духовною субстанцією територіального соціуму.

Стійкі, стабільні ментальні якості і характеристики є об'єктами соціального спадкування і формують *соціальну пам'ять*. Соціальна пам'ять позначає всю інформацію, наявну в суспільстві.

У вченні про «місця пам'яті» П'єра Нора (Pierre Nora) йдеться про те, що джерелами «місць пам'яті» є будь-які артефакти чи навіть самі люди, які зберігають інформацію про певну подію, явище чи ідею. Термін не потрібно сприймати лише у вузькому географічному сенсі. «Місцями пам'яті» можуть бути люди, предмети, будівлі, книги, пісні тощо. «Місця пам'яті» повинні допомогти подолати розриви між історією і справжньою пам'яттю, повернути відчуття зв'язку з минулим, подолавши віддаленість минулого і сьогодення. Найголовнішою функцією таких місць є збереження пам'яті групи людей про певну подію.¹⁹²

Терміном «*ідентичність*» позначають інтерпретацію індивідом або певною людською спільнотою навколишнього світу та свого місця в ньому [3]. Виділяють чотири типи ідентифікаційної поведінки населення щодо регіону проживання: інноваційний (націленість на інноваційний розвиток території), модернізаційний (прагнення до модернізації, поліпшення соціально-економічного розвитку території), слабко-модернізаційний (націленість на деяке незначне покращення в соціально-економічній сфері регіону), деградаційний (байдужість до майбутнього території, прагнення її покинути) [3].

Територіальна ідентичність –

це комплекс індивідуальних або колективних уявлень, які визначають особливий ментальний зв'язок індивіда чи спільноти з певною територією та/або відповідною територіальною спільнотою, і пов'язані з процесом інтерпретації місцевої специфіки, завдяки якому унікальність регіону об'єктивується в образах, символах та міфах, що поділяються та відтворюються членами територіальної спільноти.¹⁹³

Географічна сутність територіальної ідентичності ґрунтується не лише на факті просторового виміру явища ідентичності, але полягає в тому, що територіальна ідентичність є наслідком і водночас чинником територіальної

¹⁹² Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire // Representations. Special Issue: Memory and Counter-Memory. – 1989. – №26. – P. 7-24.

¹⁹³ Крылов М. П. Региональная идентичность европейской России. – М.: Новый Хронограф, 2010. – 240 с.

організації суспільства, своєрідним генетичним кодом геосистеми, який визначає характер взаємодії суспільства із середовищем свого існування.

Ієрархічними рівнями територіальної ідентичності є:

– *локальний*, де відбувається найактивніше безпосереднє первинне сприйняття і рефлексія території, розвивається відчуття місця та малої батьківщини, формується укоріненість та місцевий патріотизм. Він включає внутрішньолокальну (на рівні будинку, подвір'я, кварталу, вулиці, мікрорайону) та локальну (на рівні поселення) ідентичності;

– *регіональний*, де відбувається розширення поняття малої батьківщини, її зіставлення з певною частиною території. Він включає субрегіональну (формується навколо поселення), регіональну (виникає на основі крупних одиниць адміністративно-територіального устрою, які за європейською класифікацією наближаються до рівня NUTS2) та субетнічну (виникає в межах історико-географічних регіонів) ідентичності;

– *національний*, що включає національну та етнічну ідентичності;

– *наднаціональний*, що включає цивілізаційну та глобальну ідентичності [3].

Регіональна ідентичність –

*це системна сукупність культурних відносин, які пов'язані з поняттями «мала батьківщина», «місцевий патріотизм» та місцева самосвідомість;*¹⁹⁴

*це відчуття єдності співтовариства, що виникає на структурному мезорівні і пов'язане спільністю економічних інтересів, соціальної організації, культурних пріоритетів.*¹⁹⁵

У переважній більшості випадків терміни «територіальна ідентичність» та «регіональна ідентичність» можна розглядати як синоніми. У вузькому розумінні регіональна ідентичність відповідає регіональному рівню територіальної ідентичності.

Основними чинниками, що впливають на територіальну ідентичність населення, є:

- історико-географічні (у тому числі історичної давності поселення) та історико-культурні;
- політико-географічні та геополітичні;
- природно-географічні;

¹⁹⁴ Крылов М.П. Региональная идентичность европейской России. – М.: Новый Хронограф, 2010. – 240 с.

¹⁹⁵ Смирнягин Л.В. О региональной идентичности // Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: Материалы VI Конвента РАМИ. – М.: МГИМО-Университет, 2007. – Т.2: Идентичность и суверенитет: Новые подходы к осмыслению понятий. – С. 81-107.

- етнічний склад населення;
- демографо-екістичні (у т. ч. «ефект села», «ефект мегаполіса»);
- соціально-економічні;
- управлінські (зокрема, діяльність регіональних еліт).

Варто більш детально зупинитися на поняттях «ефект села» та «ефект мегаполіса» з точки зору територіальної ідентичності. Так, причини «ефекту села» полягають в тому, що малі поселення зазвичай не виконують роль центрального місця для прилеглої території, а знаходяться в зоні впливу більшого населеного пункту. Тому такі села не здатні виступати «фокусами» регіональної ідентичності для навколишніх територій. Сильна локальна ідентичність мешканців тут розвивається лише за рахунок внутрішніх ресурсів. Мешканці сільської місцевості мають менші можливості доступу до інформації про місце проживання. Тому їхні знання символіки, пам'яток, персоналій, символів поступаються знанням мешканців міст. У багатьох селах символіка та пам'ятки взагалі відсутні.¹⁹⁶

Низький рівень життя мешканців сільських поселень України стимулює їх прагнення до просторової мобільності, переїзду до населених пунктів з більшими соціально-економічними можливостями. Тому місцевий патріотизм мешканців малих сіл може бути достатньо низьким.

Причини «ефекту мегаполіса» полягають в тому, що у великих містах спостерігається зменшення частки корінного населення та збільшення кількості мігрантів, що прибули до міста з трудовою або освітньою метою. З часом корінне населення залишається в меншості, а процес асиміляції мігрантів та їх нащадків за цих умов є дуже повільним, або ж неможливим через постійний притік нових. Як наслідок, регіональна ідентичність розвивається, зростає частка осіб з дуже слабкою регіональною ідентичністю. Ще однією причиною є те, що у великих містах ускладнюється спілкування людей між собою. Міська спільнота не є цілісною, територіально вона поділена на окремі спільноти районів та мікрорайонів. Тому відчуття безпосереднього зв'язку між жителями міст нижче, ніж у жителів середніх та, особливо, малих міст. Як правило, жителі великого міста через велику його площу та наявність значної кількості історико-культурних пам'яток знають ці пам'ятки гірше, порівняно з мешканцями малих та середніх міст. Вони виокремлюють найбільш відомі об'єкти з-поміж великої їх кількості.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІНІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

¹⁹⁷ Там само

Виділяють три *ракурси регіональної ідентичності*:

- транстрадиційний, що відображає укоріненість і пов'язаний з такими характеристиками як любов до рідного краю, міста, патріотизм;
- традиціоналістичний, що пов'язаний з такими характеристиками як субетнічність, позаекономічне мислення, прагнення зберегти місцеві відмінності у говірках, особливостях харчування, поведінки тощо;
- надтрадиційний, що пов'язаний з самооцінкою порівняно із жителями сусідніх територій, передусім за рівнем доходів, освіти, розмірами міста.¹⁹⁸

Водночас розрізняють *територіальні рівні самоідентифікації*:

- *біологічна* – з місцем, регіоном народження;
- *регіональна* – з місцем, регіоном проживання;
- *національна* – з країною проживання;
- *глобальна* – з планетою в цілому.

Чим вищим є рівень самоідентифікації, тим стійкіші відповідні території до деструктивних зовнішніх впливів. Так, країнам, рівень ідентифікації населення з якими є високим, не загрожує втрата державного суверенітету, «відчуження» стратегічно важливих підприємств іноземним капіталом, зневага до мови титульної нації тощо. Що стосується регіонів, то тут йдеться про збереження регіональної самобутності, захист історико-культурних пам'яток від руйнації (як внаслідок зайняття їх місця прибутковими, але естетично несумісними з образом регіону об'єктами, так і внаслідок звичайної бездіяльності та недбалості), відстоювання регіональних інтересів у межах державних програм соціально-економічного розвитку тощо.¹⁹⁹

Цікавими є результати оцінки самоідентифікації населення міста Києва на різних територіальних рівнях – біологічної, регіональної, національної та глобальної, що ґрунтуються на аналізі матеріалів опитування (350 студентів закладів вищої освіти столиці). Респонденти за десятибальною шкалою визначали рівень власної самоідентифікації з територією відповідного рівня (10 – максимум, 1 – мінімум). Було обраховано середні значення, медіани, верхній та нижній квартилі, інтерквартильні розмахи. Медіана рівня самоідентифікації з регіоном народження становила 7 балів (середнє значення – 6,9; нижній квартиль – 5, верхній – 9, інтерквартильний розмах – 4 бали), рівня самоідентифікації з регіоном проживання (м. Київ) – 8 балів (середнє значення – 7,3; нижній квартиль – 5, верхній – 9, інтерквартильний розмах – 4 бали), рівня самоідентифікації з Україною – 8 балів (середнє значення – 7,2; нижній квартиль – 6, верхній – 9, інтерквартильний розмах – 3 бали), рівня самоідентифікації з Європою – 6 балів (середнє значення – 6,1; нижній квартиль

¹⁹⁸ Крылов М.П. Региональная идентичность европейской России. – М.: Новый Хронограф, 2010. – 240 с.

¹⁹⁹ Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І. Роль території у самоідентифікації населення // Економічна та соціальна географія. – 2007. – Вип. 57. – С. 67-71.

– 5, верхній – 8, інтерквартильний розмах – 3 бали), рівня самоідентифікації з планетою Земля – 8 балів (середнє значення – 7,3; нижній квартиль – 5, верхній – 10, інтерквартильний розмах – 5 балів).

Водночас структурно ці значення коливалися залежно від регіону народження респондентів. Для агрегації отриманих відповідей респондентів було об'єднано в чотири групи – ті, хто народилися у Києві (47%), у центральноукраїнських (26%), західноукраїнських (9%) та східно- і південноукраїнських регіонах (18%). Медіана рівня самоідентифікації з місцем народження становила 8 балів у відповідях респондентів, що народилися у центрально- та західноукраїнських регіонах, 7 балів – у Києві, східно- і південноукраїнських регіонах. Медіана рівня самоідентифікації з місцем проживання (Києвом) становила 8 балів у відповідях респондентів, що народилися у Києві та центральноукраїнських регіонах, 7 балів – у західноукраїнських, 6 балів – у східно- і південноукраїнських регіонах. Медіана рівня самоідентифікації з Україною становила 8 балів у відповідях респондентів, що народилися у Києві, центрально- та західноукраїнських регіонах, лише 6 балів – у східно- і південноукраїнських регіонах. Медіана рівня самоідентифікації з Європою становила 7 балів у відповідях респондентів, що народилися у Києві, східно- і південноукраїнських регіонах, 6 балів – у центральноукраїнських, 5 балів – у західноукраїнських. Медіана рівня самоідентифікації з планетою Земля становила 9 балів у відповідях респондентів, що народилися у східно- і південноукраїнських регіонах, 8 балів – у Києві та центральноукраїнських регіонах, 7 балів – у західноукраїнських.

Отже, рівень національної самоідентифікації опитаного сегменту жителів Києва був порівняно високим (8 балів), окрім мешканців, що походили зі східно- і південноукраїнських регіонів. Рівень регіональної самоідентифікації вище середнього (7-8 балів) теж був характерний для всіх респондентів, окрім тих, що народилися у східно- і південноукраїнських регіонах. Для останніх в цілому характерні найнижчі оцінки рівня самоідентифікації на всіх територіальних рівнях, окрім дуже високої абстрактної глобальної (планетарної) самоідентифікації. Рівень світо регіональної самоідентифікації був середнім (дещо нижчі значення у мешканців західноукраїнського походження). Таким чином, потенційно жителі Києва внаслідок виявленого рівня самоідентифікації мали сприяти забезпеченню стійкості країни та регіону до зовнішніх деструктивних загроз.²⁰⁰

Соціально-економічні наслідки різних ступенів біологічної, регіональної та національної самоідентифікації населення проявляються змінами у системах розселення, напрямках та інтенсивності міграційних потоків населення, у його статеві-віковій структурі, рівнях соціально-економічного розвитку регіонів.

Наприклад, в Україні високий ступінь самоідентифікації з Києвом мешканців столиці, що походили з центральноукраїнських регіонів, проявлявся такими соціально-економічними наслідками: значним відтоком молоді з центральноукраїнських регіонів до столиці на навчання та роботу; змінами статево-вікової структури населення як регіонів відтоку, так і столиці, що проявляються через народжуваність і смертність; інтенсивними трудовими

²⁰⁰ Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І. Роль території у самоідентифікації населення // Економічна та соціальна географія. – 2007. – Вип. 57. – С. 67-71.

міграціями жителів працездатного віку центральноукраїнських регіонів до Києва; змінами у системі розселення населення регіону; зниженням освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили, особливо сільської місцевості регіонів відтоку; зосередженням капіталу населення регіону у столиці тощо. Все це зумовлює постійне зростання рівня соціально-економічного розвитку столиці України та збільшення амплітуди показників якості життя Києва та центральноукраїнських регіонів.²⁰¹

Регіональна ідентичність, як правило, формується і проявляється в розрізі крупних одиниць адміністративно-територіального устрою. Такі території мають чітко виражений полюс розвитку і розвинуту систему суспільно-географічних зв'язків між центром та периферією. Саме на регіональному рівні фіксується чітка кристалізація у ментальності жителів таких елементів регіональної самосвідомості, як видатні особи, регіональні бренди, спортивні команди тощо.

Особливий тип регіональної ідентичності формується у прикордонних регіонах – *прикордонна ідентичність*, вивчення якої дозволяє ідентифікувати моделі етнокультурного градієнту. *Етнокультурний градієнт* – це просторова модель історичної та культурної інтерференції, що відображає ступінь сучасної присутності однієї культури в свідомості населення іншої частини кордону та показує «статистичний зріз» в процесі просторової мінливості ідентичності і міру розвитку території.²⁰²

Виділяють «вертикальну» та «горизонтальну» складові територіальної ідентичності, які пов'язані відповідно з ототожненням територіального об'єкту «самому собі» та з його рольовими відношеннями з навколишніми об'єктами. Співвідношення «вертикальної» та «горизонтальної» моделей формування ідентичності є ключем до таких аспектів вивчення територіальної ідентичності як образ і бренд території.²⁰³

Методи дослідження територіальної ідентичності як явища ментального, елементу духовної культури, передбачають отримання інформації безпосередньо від жителів певної території за допомогою якісних методів дослідження (анкетування, інтерв'ю, аналіз інформаційних потоків у засобах масової інформації та соціальних мережах). Важливим є дослідження маркерів територіальної ідентичності²⁰⁴ (артефактів та соціофактів, які виникають під

²⁰¹ Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І. Роль території у самоідентифікації населення // Економічна та соціальна географія. – 2007. – Вип. 57. – С. 67-71.

²⁰² Крылов М.П. Региональная идентичность европейской России. – М.: Новый Хронограф, 2010. – 240 с.

²⁰³ Замятина Н.Ю. Территориальные идентичности и реконфигурация социального пространства // Политическая идентичность и политика идентичности. Том 2. Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке. – М., 2012. – С. 411-429.

²⁰⁴ Melnyuk A., Gnatiuk O., Rastvorova M. Use of territorial identity markers in geographical researches // Scientific Annals of „Alexandru Ioan Cuza” University of Iași. Geography series. – 2014. – Vol. LX (1). – P. 157-184.

впливом територіальної ідентичності): особливостей архітектури, мови, звичаїв, релігійних переконань, традиційних професій та ремесел, рис характеру населення, особливостей місцевої кухні, фольклору, топоніміки тощо (статичні маркери), назв підприємств, вулиць, пам'ятних знаків на честь відомих місцевих особистостей, історичних подій, електоральної поведінки населення тощо (динамічні маркери) [3].

Сприйняття населенням просторових, історичних, культурних, господарських особливостей території свого проживання визначає характер його діяльності щодо власного регіону. Без глибокого розуміння процесів територіальної ідентифікації на різних ієрархічних рівнях неможливо сформуванню ефективну стратегію регіональної політики та розвитку окремих територій, досягти суспільної єдності на національному рівні за рахунок збереження культурного, господарського, природного різноманіття окремих територій. Розуміння ментальної структуризації географічного простору дозволяє підвищити ефективність управління, оптимізувати адміністративно-територіальний устрій країни, передбачати та нейтралізувати процеси національного і регіонального сепаратизму, стимулювати розвиток підприємницької активності, природоохоронної діяльності, сприяти збереженню місцевої історико-культурної спадщини тощо.

Сприйняття регіону, де проживає людина, пов'язане із сформованим позитивним чи негативним ставленням до нього, формуванням почуття приналежності/відторгнення до регіону, бажання/небажання жити і працювати на цій території. Регіональна ідентичність стимулює особистість до соціокультурної, економічної, громадянської активності. Існує взаємозв'язок між рівнем регіональної свідомості, сформованості територіальної ідентичності на усіх ієрархічних рівнях та рівнем громадської активності і залучення до громадської діяльності.

9.3. Перцепційна географія

Просторова поведінка людей значною мірою визначається процесами чуттєвого сприйняття (перцепції). Тому в якості зовнішніх детермінантів людської поведінки розглядається не вплив фізичного середовища, а шляхи, якими відбувається його сприйняття [1]. У своїй поведінці людина спирається передусім на світ сприйняття, а не на дійсно існуючий (реальний) світ. Часто в соціально-географічних дослідженнях поза увагою залишаються суб'єктивні, чуттєві характеристики регіонів, які інколи відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень щодо місця проживання, місця прикладання праці чи відпочинку.

Сприйняття – це психічний процес, що дозволяє людині переводити зовнішні сенсорні збудження у впорядковані та певним чином організовані уявлення. З точки зору соціальної географії, важливою категорією є перцепція простору, регіонів, міст, місцевостей, економічних, культурних ландшафтів.

Перцепція (лат. perceptio – сприйняття, пізнання) –

це чуттєве сприйняття, розуміння і оцінка людьми зовнішніх об'єктів та середовища життєдіяльності у цілому.

Перцепція є когнітивним процесом, за допомогою якого людина отримує, зберігає, інтерпретує та використовує інформацію про навколишній світ. Когнітивність є поняттям ширшим, ніж сприйняття; це сукупність процесів відчуття та усвідомлення, які тісно пов'язані з накопиченим людиною життєвим досвідом та її поведінкою.

Інколи виділяють окремий напрям – *когнітивну географію, що вивчає просторові уявлення, механізми їх формування та використання в різних аспектах людської діяльності*. Предметом її вивчення є різні аспекти просторових уявлень у свідомості людей та соціальних спільнот: механізми усвідомлення просторової інформації, масові просторові уявлення, стереотипи, у тому числі в культурі, мові. Когнітивна географія розглядає просторову поведінку як елемент системи «мовний образ простору – просторове мислення – просторова поведінка».²⁰⁵

²⁰⁵ Замятина Н.Ю. Когнитивная география: предмет и основные понятия // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. Серия 18. – 2009. – С.57-69; Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. (38). – С. 126-138.

У сприйнятті як процесі отримання інформації, її подальшого осмислення і надання їй певного змісту задіяні різні органи чуття (зір, слух, запах, смак, споглядання тощо). При просторовому сприйнятті використовується інформація, отримана всіма органами чуття, причому інформація, що надходить від одного з них, доповнюється і корегується інформацією інших органів чуття. Зорова інформація є більш точною і насиченою, тому люди, приймаючи рішення про поведінку в просторі, найбільше довіряють саме їй. Сприйняття загалом є візуальним: слово «побачити» близьке за змістом до «упевнитися».

Просторова інформація до людини поступає з різних джерел:

- через власні органи чуття (сенсорна інформація);
- від інших людей (через сенсорний досвід інших людей);
- через засоби масової інформації (об'єктивна/суб'єктивна);
- із неформальних джерел (карти, герби, марки тощо) [1].

Географічні об'єкти сприймаються людьми не лише диференційовано, поелементно, але й інтегрально. В останньому випадку «перцепційні якості (або т.зв. гештальт-якості) структури сприймаються суб'єктом у цілому і не можуть бути пояснені з властивостей елементів (наприклад, сприйняття культурного ландшафту)».²⁰⁶ Іншими словами, у результаті перцепції регіонів, міст тощо формуються цілісні образи – гештальти (нім. «Gestalt» – цілісний образ, форма, структура), розкладання яких на частини призводить до втрати якісних ознак, властивостей цілого.

Результатом сприйняття є *уявлення та образи*, у яких відбивається як сам об'єкт (регіон, місто), так і його суб'єктивна оцінка.

Уявлення –

це організація у свідомості минулого і сучасного досвіду сприйняття навколишнього середовища.

Уявлення динамічні, відкриті для адаптації нового матеріалу, вибіркові.

Образ –

це мислена картина, яка може бути викликана у свідомості, коли індивід, предмет, місце чи територія знаходяться за межами доступності органів чуття [1].

²⁰⁶ Джонстон Р.Дж. География и географы: Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г. – М., 1987. – 368 с.

Поняття «образ середовища» у науковий обіг ввів К.Г. Крайк (К.Н. Craik), розуміючи під ним цілісну картину навколишнього середовища, що обумовлює поведінку людини. Сукупність перцепційних образів формує феноменологічне середовище, зміст якого є унікальним для кожної людини, оскільки кожна людина дає свою оцінку середовища, за межами якої воно відсутнє. Образи тісно пов'язані з фантазією і мають цінність при описі тих місць, де людина не була, чи була давно; для дуже великих територій, повноцінне сприйняття яких неможливе.

Географічний образ – це система взаємозв'язаних і взаємодіючих уявлень, знаків, символів, архетипів і стереотипів, що яскраво і водночас достатньо просто характеризують будь-яку територію (місто, ландшафт, регіон, країну); певним способом організована, внутрішньо цілісна інформація про місце. Синонімами терміну «географічний образ» є *образ території, образ регіону, образ місця, образ простору*. Близьким є поняття *географічного іміджу* (іміджу території). Особливості і закономірності формування географічних образів, їх структури, специфіку моделювання, способи і типи репрезентації і інтерпретації вивчає *імажинальна географія*.²⁰⁷

Уявлення та образи не є сталими, вони змінюються у часі шляхом неперервного сприйняття нових характеристик міст, регіонів або нового сприйняття вже відомих характеристик. Уявлення відкриті до адаптації нового матеріалу, проте вибагливі до того, що адаптувати.

Уявлення та образи зазвичай *стереотипні*. Великі або віддалені регіони сприймаються стереотипно. Стереотипи формуються свідомо (через рекламу, описи подорожей, телепроекти тощо) і несвідомо (наприклад, стереотип «заможності», «нового життя» на нових територіях тощо).

Важливою категорією перцепційної географії є «*почуття місця*». Вона може розглядатися з двох позицій. З одного боку, це безпосередня асоціація, що виникає у людей щодо відомих природних чи культурних об'єктів, явищ (наприклад, гора Везувій чи місто Рим викликають у багатьох людей спільні асоціації, образи). З іншого боку, почуття місця може бути пов'язане з місцями, які мають особисте значення для людей (наприклад, парк чи дитячий майданчик). Почуття місця викликає стійкі емоційні відчуття, сприйняття місця протягом тривалого часу, навіть якщо людина давно чи ніколи не відвідувала певне місце.

²⁰⁷ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов. – СПб., 2003. – 331 с.; Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Социально-экономическая география: традиции и современность / Под ред. А.И. Шкириной и В.Е. Шувалова. – М.-Смоленск, 2009. – С. 54-77; Замятина Н.Ю. Гуманитарная география // Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / Отв. ред. А. П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – С.81.

Ї-Фу Туан використовував термін «*топофілія*», що відображає емоційні зв'язки людини з певним місцем. Топофілія розглядається як «любов до місця», тобто позитивне сприйняття певного місця (країни, регіону, міста чи маленької площі), емоції від споглядання чи спогадів про приємні для людини місця.²⁰⁸ Це не обов'язково місця, де людина перебувала чи викликають почуття місцевого патріотизму, це можуть бути й віддалені місця, які людина ніколи не бачила.

У соціально-географічних дослідженнях оперують поняттями ландшафти/місця щастя, безпеки, задоволення, спокою, комфорту тощо. Водночас певні ландшафти/місця можуть викликати негативні асоціації – біль, страждання, страх, самотність, травма. Щодо таких об'єктів використовується поняття «*топофобія*». Цікаво, що в різні періоди, в різних країнах і різними людьми, наприклад, індустріальні ландшафти сприймаються по-різному – від топофілії до топофобії.

Кожна людина ідентифікує, тобто ототожнює, уподібнює себе з певними територіальними образами. Різні країни та регіони сприймаються людьми по-різному. Одна і та сама територія залежно від естетичних смаків, практичних потреб чи інформованості людей може сприйматися як притягальна і як відштовхуюча одночасно. Індивідуальні оцінки людей, на перший погляд, є випадковими, але їх агрегація, узагальнення дозволяють виявити певні територіальні особливості, закономірності, пріоритети. Таким чином, можна виявити узагальнені характеристики сприйняття регіонів, що лежать в основі формування *регіональних перцепційних стереотипів*. Є регіони, що мають стійкі позитивні, або стійкі негативні перцепційні стереотипи. Але є і такі, перцепційні стереотипи яких взагалі відсутні. Це явище отримало назву *безмісцевості, безрегіональності*.

Канадський географ Едвард Релф (Edward Relph) запропонував поняття «*placelessness*» («безмісцесність», «відсутність місць») як місць, що не викликають особливих, специфічних асоціацій, не пов'язуються з певними регіональними чи локальними стереотипами; місця, що можуть бути будь-де.²⁰⁹

Наприклад, безмісцевістю характеризується площа, на якій розташовані ресторан McDonald's, магазин Zara і типова багатоповерхова будівля, чи швидкісна автомагістраль зі стандартними брендами заправок, фастфудів вздовж неї.

²⁰⁸ Tuan Yi-Fu. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. – Columbia University Press, 1990. – 260 p.

²⁰⁹ Relph E. *Place and placelessness*. – London: Pion, 1976. – 156 p.

В українській географії термін «безрегіональність» не є антитезою регіональності. Ідеться про таке сприйняття людиною території, її історії, природи, економіки та культури, за якого регіони, які реально існують і відіграють важливу роль у житті населення, людиною не ідентифікуються. Коли регіони існують у двох вимірах (у просторі та на картах), але у людей вони не викликають жодних асоціацій, вони їх не помічають, не знають, не відчують і не керуються у своїй поведінці фактом того, що ці регіони є. Можливі дві причини безрегіональності: регіони є дуже «слабкими» (тобто їх специфіка виражена слабо), або є «сильними», але людина не знає про них через обмеженість свого світогляду або особливостей індивідуального світосприйняття.²¹⁰

Загалом, безрегіональність – феномен, небажаний як для самої людини, бо збіднює її внутрішній світ, так і для етносу, оскільки веде до втрати самоідентичності та самого регіону, оскільки призводить до його «розмивання», деградації рис його ідентичності й цілісності.²¹¹

За різними критеріями можна формувати різні аспекти стереотипного сприйняття регіонів – створювати *перцепційні портрети регіонів*.

З метою виявлення перцепційних стереотипів регіонів України було проведено опитування серед студентської молоді університетів, що представляли усі регіони України. Опитування було проведено двічі: у 2005 та 2012 роках. У 2005 році необхідно було зазначити образи (асоціації) за дев'ятьма суспільно-географічними макрорайонами України, у 2012 році – у розрізі 25 регіонів України.

Для проведення опитування було визначено аспекти, за якими необхідно зазначити перцепційні асоціації: особистості, промислові товари (торгові марки), соціально-культурні об'єкти та сучасні негативні явища (у 2005 році) та відомі особи, торгові марки, історико-культурні об'єкти та природні об'єкти (у 2012 році). Для включення до аналізу того чи іншого асоціативного образу (об'єкту) було обраховано коефіцієнти повторюваності, що визначаються як співвідношення кількості згадок даного образу (об'єкту) до загальної кількості опитаних. Для формування стереотипного перцепційного портрету регіону до уваги бралися лише образи (об'єкти), коефіцієнт повторюваності яких перевищував 0,30 у 2005 та 0,20 у 2012 році.²¹²

У цілому дослідження асоціативних, перцепційних характеристик території (регіонів, міст тощо) в соціальній географії дозволяють визначити *рівень її перцепційної соціально-економічної привабливості*. Наприклад, при співставленні рівнів соціально-економічного розвитку регіонів та їх перцепційної соціально-економічної привабливості можна побачити істотні відмінності, коли загально визнані як «відсталі» території можуть виявитися

²¹⁰ Гродзинський М.Д. Безрегіональність // Київський географічний щорічник. – 2004. – Вип. 3. – С. 138-146.

²¹¹ Там само

²¹² Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П., Мезенцева Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія – К.: ДП «Прінтсервіс», 2014. – С. 95-99.

перцепційно привабливими і, навпаки, економічно розвинені території – перцепційно відштовхуючими. Це дозволяє формувати певні заходи регіональної політики (від поширення позитивної інформації про регіони до фінансової підтримки).

Перцепційні образи територій можуть використовуватися для цілей районування. Так, території з подібними перцепційними портретами, що формуються за обраними ознаками («регіональні бренди»), об'єднуються у регіони. Створення перцепційних портретів регіонів є підставою для визначення рівня їх сформованості з точки зору регіонального соціально-економічного розвитку. Так, наявність чіткого господарського профілю (тобто територіальної спеціалізації, що виражається через наявність у перцепційних образах продукції певних галузей промисловості чи відомих торгових марок, об'єктів соціальної інфраструктури), вузлової проблеми (виражається через сприйняття сучасних негативних явищ) та чітко вираженого регіонального ядра (визначається за часткою об'єктів, що пов'язані в асоціативному портреті з тим чи іншим поселенням) свідчить про достатній рівень сформованості регіонів.

Таблиця 9.1
Перцепційні портрети деяких макрорегіонів України²¹³

2005 рік	2012 рік
Столичний регіон	
Продукція торгових марок «Рошен», «Оболонь», «Чернігівське», виробництво літаків, історико-архітектурні та духовні пам'ятки Києва, футбольний клуб «Динамо» (Київ), В. Ющенко, радіаційне забруднення	Продукція торгових марок «Рошен», «Чернігівське», Києво-Печерська Лавра, річка Дніпро
Північно-Східний регіон	
Виробництво тракторів та мінеральної води «Миргородська», І. Котляревський, М. Гоголь та «гоголівські місця»	Мінеральна вода «Миргородська», М. Гоголь, В. Ющенко
Причорноморський регіон	
Виробництво вина, сільськогосподарської продукції, суднобудування, палаци та руїни античних міст, курорти Чорного й Азовського морів, Кримські гори	Продукція торгових марок «Чумак», «Коктебель», Потьомкінські сходи в Одесі, «Ластівчине гніздо», заповідник «Асканія-Нова», Чорне море та Кримські гори
Карпатський регіон	
Продукція торгової марки «Світоч», мінеральна вода, вироби з деревини, Львівські історико-архітектурні пам'ятки Львова, Карпатські гори, І. Франко вирубка лісів	Продукція торгової марки «Світоч», замок Паланок у Мукачевому, Чернівецький університет (колишня резиденція Буковинських митрополитів), Старий Львів, Карпатські гори І. Франко

²¹³ Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П., Мезенцева Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія – К.: ДП «Прінтсервіс», 2014. – С. 95-99.

Перцепційні портрети регіонів та оцінки регіональної ідентичності місцевих жителів можуть використовуватися для розробки перспектив розвитку регіонів, визначення їх притягальної сили і, як наслідок, виявлення ступеня необхідності державної підтримки (розробки відповідних заходів державної регіональної політики). Прикладні аспекти пов'язані з маркетингом територій, брендів міст для цілей реклами, туристичного бізнесу, підвищення інвестиційної привабливості територій.

Методом відображення суб'єктивної географічної дійсності, яка часто не узгоджується з об'єктивною географічною реальністю є побудова *ментальних карт*. Такі карти відображають індивідуальне та колективне сприйняття, а також ставлення людей до тих чи інших місць. Ментальні карти базуються як на інформації (реальній та тій, що сприймається), так і на враженнях. Поняття ментальних карт було введено в науковий обіг британськими географами Пітером Гулдом (Peter Gould) та Родні Вайтом (Rodney White) при дослідженні переважень у виборі місця проживання груп людей з різних місцевостей.²¹⁴

9.4. Феміністична географія. Гендерна географія.

Термін «*фемінізм*» виник на початку XIX ст., хоча близькі йому ідеї були відомі з античних часів. Ще Платон стверджував, що немає жодних перешкод для того, щоб жінка була правителем і якщо жінка достатньо розумна і талановита, то вона повинна мати ті ж права, що й розумні і талановиті чоловіки. Першою феміністкою зазвичай називають Мері Волстонкрафт (Mary Wollstonecraft), яка жила в кінці XVIII ст. в Англії і стверджувала, що жінка може самостійно розпоряджатися своєю долею. Вона писала про те, наскільки жінка відрізняється від чоловіка, наскільки справедливі звинувачення жінки в нестачі у неї розуму, як на роль жінки впливає материнство і домашня праця.

Фемінізм –

це політичний рух, пов'язаний з боротьбою жінок за рівноправність.

Виділяють кілька хвиль фемінізму. Перша хвиля була пов'язана з боротьбою жінок за рівні з чоловіками політичні права. Друга хвиля фемінізму виникла в 60-х роках XX ст. століття і була пов'язана з боротьбою проти дискримінації жінок на ринку праці та насильства в сім'ї. Третя хвиля, що розпочалась у 90-х роках XX століття, не містить чіткої теоретичної єдності

²¹⁴ Gould P., White R. Mental maps. – Routledge, 1986. – 184 p.

ідей, приділяючи значну увагу поняттю ідентичності, множини гендерних ідентичностей для розуміння того, як конструюються чоловіча і жіноча гендерні ролі та чи можуть існувати інші ролі.

Розрізняють три види фемінізму: ліберальний, марксистський та радикальний. *Ліберальний фемінізм* передбачає рівність прав чоловіків і жінок. Він стверджує, що наявність формальної і змістовної рівності прав чоловіків і жінок вирішує питання з гендерною нерівністю.

Марксистський фемінізм ґрунтується на тому, що гноблення жінок – це окремий випадок капіталістичного і класового гноблення. Тобто, в економіці існує експлуатація найманих працівників, а жінки – це один із об'єктів експлуатації. Марксистський фемінізм також звертає увагу на проблему безкоштовної домашньої праці, яка ніяк не оцінюється, але робить вагомий внесок в добробут родини.

Радикальний фемінізм припускає, що чоловіки в будь-якому випадку зацікавлені в збереженні патріархату – культурного, політичного та економічного домінування чоловіків.

У результаті необхідності вивчення соціальної ролі і місця жінки у різних видах культур, територіальних соціумів, видах діяльності, а також специфічних жіночих проблем різних територій, соціально-економічних відмінностей в дискримінації жінок в різних країнах, організації «жіночого простору», особливостей просторової поведінки жінок в соціальній географії виник новий напрям географічних досліджень – феміністична географія.

Феміністична географія – це

соціально-географічна наука, що вивчає просторові аспекти соціально-психологічних особливостей поведінки жінок у їх боротьбі проти дискримінації та за рівноправність в суспільстві.

До кінця 1970-х років географічне вчення представляло лише географію чоловіків. Визнаючи відсутність жіночої складової, феміністична географія як науковий напрям домоглася включення жінок до географічних досліджень. Внесок феміністичної географії в суспільну географію полягав, насамперед, в тому, що в період її становлення було підняте питання присутності жінок в географії та питання місця і ролі жінок на ринку праці. На той час у феміністичній географії враховувались два основні вихідні положення: жіночий досвід та сприйняття часто відрізняються від досвіду та сприйняття чоловіків; доступ до багатьох можливостей для жінок обмежений.

Впродовж 1970-80-х років феміністичні географи досліджували вплив на жінок економічних змін та реструктуризації. Вони доводили, що гендерний розподіл праці обмежив можливості жінок займати високооплачувані посади.

Традиційно відбувалася сегрегація жінок у певних частинах міста, де вони виконували «жіночу» роботу низького рівня кваліфікації у сфері послуг, роботу у неформальному секторі. Тобто, гендерний поділ праці пояснював способи побудови міст та передмість.

Представники феміністичної географії звернули увагу на невелику кількість жінок у професіях академічної суспільної географії. Вони вважали, що переважаюча більшість чоловіків у складі суспільної географії вплинула на те, що вивчалось і вивчається у географії, і прийшли до висновку, що універсальні уявлення про побудову світу належать чоловічому світосприйняттю. Отже, переважаюча більшість чоловіків у географії та недостатня схоластична увага до жінок та властивих їм тем, стають ще більшою перепоною для жінок на шляху до входження до географії.

Відокремлення таких понять як робота та дім відображали домінуючі гендерні норми, які розміщують жінок у приватному просторі домогосподарств, а чоловіків у громадських місцях (наприклад, жінки знаходяться в передмісті, чоловіки в місті). Позитивними результатами феміністичної географії того періоду були спроби реструктуризувати місто так, щоб зменшити гендерну нерівність. Зокрема, це стосувалось питання вирішення ізоляції жінок як домогосподарок у передмістях в результаті просторового відокремлення приміських будинків від місць прикладання праці. Феміністичні географи доводили, що участь жінок у трудовому процесі сформована соціальними стосунками гендеру, класу, раси, місця проживання, що лежать в основі простору та практики.²¹⁵

З кінця 1980-х років феміністична географія змістила свою увагу від питання гендеру і класу до ширших географічних понять – ідентичності та розбіжностей. Феміністичні географи все більше уваги приділяли різниці гендерних відносин на фоні сексуальної поведінки, расових, етнічних, вікових, релігійних, статевих, національних стосунків.²¹⁶

У 2000-х роках феміністична географія розширила аспекти дослідження, сконцентрувавши увагу на безпеці людини і долучивши до аналізу державне насилля, тероризм, ремаскулінізацію та мілітаризацію повсякденного життя.

Феміністична географія фундаментально вплинула на всі напрями суспільної географії. Розгляд будь-якої субдисципліни в суспільній географії став неможливим без врахування доробку феміністичних географів і його впливу на географічні теорії, практики та методи.

²¹⁵ Browne K. Gender and Geography // Encyclopaedia of Human Geography / Edited by B. Warf. – SAGE Publications Ltd, 2006. – P. 157–178.

²¹⁶ Pratt G. Feminist geographies // The Dictionary of Human Geography / Edited by D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts, and S. Whatmore. – Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 244–248.

Відміни соціальної та економічної поведінки чоловіків і жінок виникли в результаті певних уявлень про роль чоловіків і жінок, норми їх поведінки. Для їх означення використовується поняття «гендер».

Гендер означає

соціальну стать людини, соціально-рольовий її статус і поведінку [2].

Цей статус визначає соціальні можливості чоловіків і жінок у доступі до владних політичних та управлінських структур, в професійній діяльності, освіті, сімейні ролі та репродуктивну поведінку. Гендерні ролі і норми не мають універсального змісту і значно відрізняються в різних суспільствах, регіонах і країнах. Це залежить від віку, кастової, расової, етнічної приналежності, культури, релігії, а також від географічних, економічних і політичних передумов.

У кожному суспільстві формуються *гендерні стереотипи* –

загальноприйняті норми і судження, які стосуються суспільних ролей чоловіків і жінок та норм їх поведінки.

Зміни гендерних стереотипів відбуваються під впливом економічних, соціальних та політичних змін (зокрема, під впливом заходів, спрямованих на соціально-економічний розвиток), міжнародної інтеграції та глобалізації. У багатьох суспільствах жінок і чоловіків не лише сприймають, але і оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це гендерними особливостями, різницею в їх здібностях, відмінностями у розподілі влади між ними.

Гендерна ідентичність є результатом ідентифікації людини (індивіда) чи групи людей за соціальною статтю, соціально-рольовим статусом і поведінкою. Вона є усвідомленням людиною своєї належності до певного гендеру.

Важливим поняттям конструктивних гендерних досліджень є поняття гендерної рівності. *Гендерна рівність* визначається як рівність перед законом і рівність можливостей щодо використання свого потенціалу, інтересів та прийняття рішень незалежно від статі людини.

Індекс гендерної нерівності розраховується за такими складовими: репродуктивне здоров'я, участь у прийнятті політичних рішень та економічна діяльність. Індекс гендерної нерівності розраховується для жінок та для чоловіків. Індекс репродуктивного здоров'я жінок визначається за двома показниками: рівень материнської смертності та коефіцієнт народжуваності серед підлітків (для даного виміру аналіз здійснюється лише для жінок). Індекси розширення прав та можливостей жінок і чоловіків та індекси економічної активності жінок та чоловіків розраховуються за показниками рівня економічної активності жінок та чоловіків, кількості жінок та чоловіків з щонайменше середньою освітою та показника розподілу кількості місць в парламенті між чоловіками і жінками. Ці індекси презентують два виміри – розширення прав та можливостей і ринок праці.

На противагу їй існує *дискримінація за ознакою статі*, тобто різне ставлення до жінок та чоловіків, що витікає із законів, нормативних документів або практик. Результатом гендерної дискримінації є відмінність між чоловіками і жінками в будь-якій сфері, яка стосується ступеня їх участі, доступу до ресурсів, розміру винагороди, використання благ, реалізації прав, повноважень та впливу. Це може стосуватись неоднакового розміру заробітної плати чоловіків та жінок за аналогічну виконану роботу, різниці у середній заробітній платі, незначної частки жінок серед державних службовців найвищих рангів тощо.

У зв'язку з цим у суспільстві існує поняття *гендерної культури* – *сукупності гендерних цінностей, потреб, інтересів і форм діяльності в житті суспільства, що обумовлюються демократичним устроєм та інституціями.*

В ЄС нині головна увага зосереджена на новій гендерній концепції: перехід від принципу однакового ставлення, що передбачає забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян, до стратегії позитивної дії. Остання передбачає зміщення акцентів із забезпечення рівних можливостей до забезпечення відповідних соціальних умов, які сприяли б утвердженню фактичної гендерної рівності. Позитивна дія передбачає заходи для досягнення рівних стартових можливостей і умов для життєдіяльності жінок та чоловіків. В своєму крайньому прояві це може бути пов'язаним з наданням певних пільг чи запровадженням квот для підвищення соціального статусу жінок (наприклад, партійні квоти застосовуються в 61 державі, електоральні – в 33, а резервування місць у парламенті – в 12 країнах).²¹⁷

Активні суспільні трансформації ХХ століття призводили до суттєвих змін способу життя та суспільних норм. Наприкінці 60-х років ХХ століття сформувався новий напрям міждисциплінарних досліджень, який був присвячений аналізу статевих взаємин із акцентом на з'ясування місця жінки в цих взаєминах. Він отримав назву *гендерних досліджень*. Найбільш гендерно чутливими виявилися психологія, соціологія, філософія та філологія, а згодом і географія. Внаслідок цього в американській та англійській географічних школах в 70-х роках ХХ століття сформувався новий напрям у суспільній географії – *гендерна географія*.

²¹⁷ Мезенцева Н.І., Кривець О.О. Гендерні аспекти міського управління в регіонах України // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 19(2). – С. 107-114.

Гендерна географія –

галузь соціальної (суспільної) географії, що вивчає просторові відмінності гендерних співвідношень у суспільно-географічних процесах, територіальні особливості гендерної ідентифікації та сприйняття гендерних ролей в суспільстві.

Об'єктом вивчення гендерної географії є гендерні співвідношення в суспільно-географічних процесах та гендерна ідентифікація в територіальному соціумі. Найчіткіше просторова диференціація гендерних співвідношень проявляється у працересурсних, соціально-демографічних, політичних, управлінських та освітньо-наукових процесах. Вони стосуються регіональних диспропорцій та диспропорцій між містами і сільською місцевістю. Предметом гендерної географії є просторові відмінності гендерних співвідношень, гендерних ролей (моделей поведінки) та гендерної ідентифікації.

Про важливість досліджень з гендерної географії свідчить те, що у рамках Міжнародного Географічного Союзу діє окрема комісія «Гендер та географія» (Gender and Geography).

Гендерна географія концентрує свою увагу не лише на жінках, а включає в поле дослідження чоловіків та інші форми гендеру/статі (наприклад, транссексуалів). Визначною рисою феміністичної географії в цьому питанні є політична мотивація до аналізу та вирішення питань з позиції гендерної сили. Гендерна географія не пов'язана з політикою, патріархатом, гетеропатріархатом або феміністичними методологіями. Це вирізняє гендерну географію від феміністичної.²¹⁸

Фокуси гендерних досліджень в географії змінювалися: дослідження гендерних ролей на початковому етапі розвитку; дослідження гендерних співвідношень з середини 1980-х до початку 1990-х років; дослідження гендерної ідентифікації на сучасному етапі розвитку.

У 1970-80-х роках географи досліджували гендерні ролі, відносини, їхню взаємодію з місцем, просторовими процесами, ландшафтами та навколишнім середовищем.²¹⁹ З середини 1980-х до початку 1990-х років основна увага була сконцентрована на дослідженні гендерних співвідношень у різних сферах життєдіяльності та інтерпретації відмін за допомогою картографування і аналізу відмінностей просторових моделей та умов. Географи досліджували гендерні співвідношення у різних галузях економіки, розкривали сутність диференціації жінок на ринку праці, відмінності у сферах зайнятості та оплаті праці чоловіків і жінок, сфери зайнятості жінок в сільській місцевості тощо.

²¹⁸ Browne K. Gender and Geography // Encyclopaedia of Human Geography / Edited by B. Warf. – SAGE Publications Ltd, 2006. – P. 157–178.

²¹⁹ Там само

У середині 1990-х років в гендерній географії поширилося розуміння гендеру як сукупності процесів, що спричинені гендерною ідентичністю. Враховувалось те, що ідентифікація може змінюватися і пристосовуватись до варіативних, транзитних і швидкоплинних культурних процесів, які об'єднують ідентифікацію і простір разом, щоб сформувати соціальні очікування.

В Україні дослідження з гендерної географії розпочалися у 2000-х роках [2]. Провідними їх напрями є:

– дослідження **просторових аспектів та динаміки гендерних співвідношень** в політичних та управлінських процесах, на ринку праці, в освітній та науковій діяльності, в соціально-демографічних процесах. У *політичних та управлінських* процесах це стосується аналізу гендерних співвідношень у найвищих органах законодавчої та виконавчої влади, в органах місцевого самоврядування, в політичній сфері та електоральному середовищі. У *працересурсних* процесах здійснюється аналіз гендерних співвідношень зайнятості та безробіття, заробітної плати та доходів, в кар'єрних можливостях та досягненнях, можливостях бізнесової діяльності. У *соціально-демографічних* процесах аналізуються гендерні співвідношення смертності, тривалості життя, поширення соціальних негараздів серед чоловіків і жінок (злочинності, алкоголізму, наркоманії, суїциду, торгівлі людьми та насильства в сім'ї). В освіті та науці здійснюється аналіз гендерних співвідношень за галузями та сферами;

Гендерні співвідношення в органах державної влади в Україні є нестійкими і територіально диференційованими: найвищий рівень гендерної нерівності характерний для західних областей, найнижчий – для східних та південних [2].

На ринку праці України гендерні співвідношення характеризуються такими диспропорціями: нижчим рівнем оплати праці жінок, що складає 72-78% заробітної плати чоловіків; вищим рівнем та довшою тривалістю безробіття жінок; надмірним представництвом жінок у галузях, які мають невисокий престиж та низьку оплату праці (наприклад, жінки займають 80% робочих місць в освітній сфері, медичному обслуговуванні); недостатнім представництвом жінок в окремих перспективних та високооплачуваних сферах зайнятості (бізнесовій діяльності, державному управлінні); нижчими конкурентоспроможністю та можливостями кар'єрного зростання жінок порівняно з чоловіками. Гендерні диспропорції на ринку праці проявляються за такими зрізами: міста і сільська місцевість; регіони з різним рівнем соціально-економічного розвитку; регіони різної спеціалізації господарства [2].

Просторова диференціація гендерних співвідношень в суспільно-географічних процесах обумовлена такими *чинниками*: державною стратегією гендерної політики, законодавчим та інституціональним її забезпеченням; способом життя та ментальністю населення; поширеними гендерними стереотипами в суспільстві; рівнем соціально-економічного розвитку території та якістю життя населення; рівнем урбанізації території та спеціалізацією господарства [2].

– дослідження *взаємовпливу гендерних індикаторів та індикаторів соціально-економічного розвитку* територій. Воно стосується оцінки гендерних відмін щодо можливостей, участі та перспектив на ринку праці, різниці у добробуті, освіті, стані здоров'я та тривалості життя з метою виявлення просторових особливостей та динаміки гендерної рівності/нерівності. Наступним кроком такого дослідження є пошук зв'язку між просторовою диференціацією гендерної рівності та рівня соціально-економічного розвитку територій, виявлення наслідків їх накладання чи неспівпадіння та взаємовпливу на соціально-економічний розвиток регіонів;

– дослідження *територіальних відмін гендерної ідентифікації, стереотипів та трансформацій гендерних ролей* в суспільстві.

Опитування студентської молоді щодо гендерних стереотипів в Україні підтверджує існування сталих гендерних стереотипів, які суттєво впливають на гендерні ролі в суспільстві, обмежуючи доступ жінок до управлінських структур, матеріальних ресурсів та можливості повноцінної реалізації. Опитування підтвердило, що чоловіки мають більше владних повноважень у соціально-політичному житті та сфері зайнятості, а жінки – сімейних справах. Саме тому шлях до кар'єрного зростання у чоловіків пов'язаний із наявністю знань і досвіду, а жінкам заважають здійснювати кар'єру сімейні обов'язки. Сприйняття сталих стереотипів гендерних ролей чоловіків і жінок студентською молоддю в Україні відрізняються залежно від регіону проживання. При цьому респонденти у своїх відповідях продемонстрували певні відхилення від стійких стереотипних уявлень щодо чоловіка/жінки-політика, чоловіка/жінки-науковця, чоловіка/жінки-керівника [2].

Нині інтенсивно розвиваються *процеси гендерної інтеграції*, що передбачають впровадження гендерної складової в усі сфери життєдіяльності суспільства з метою усунення дискримінації за статевою ознакою. Цей процес тісно переплетений з поняттям *гендерної політики*, метою якої є *забезпечення рівноправної участі чоловіків і жінок у прийнятті рішень, досягнення рівності між чоловіками та жінками для забезпечення сталого розвитку суспільства*.

Комплексний гендерний підхід (Gender Mainstreaming) затверджений як глобальна стратегія досягнення гендерної рівності у сфері економічного розвитку Платформою дій четвертої Конференції ООН зі становища жінок в Пекіні у 1995 році. Під ним розуміють оцінку наслідків для чоловіків та жінок будь-якої планованої дії у сфері законодавства, політики або програм в будь-якій сфері і на всіх рівнях. Комплексний гендерний підхід є стратегією інтеграції інтересів чоловіків і жінок в процес розробки, реалізації, моніторингу і оцінки всієї політики і програм в політичній, економічній і соціальній сферах таким чином, щоб гендерна нерівність зменшувалась. Кінцевою метою застосування комплексного гендерного підходу є досягнення гендерної рівності. Комплексний гендерний підхід припускає дії, спрямовані на здійснення гендерного аналізу з метою виявлення фактів нерівності між чоловіками і жінками, розробку гендерно збалансованого бюджету, проведення гендерного аудиту.

В системі ООН комплексний гендерний підхід використовується в різних сферах, включаючи скорочення бідності, ринок праці, розвиток жіночого підприємництва, мікрокредитування, охорону здоров'я, освіту, сільське господарство тощо. У 2010 році було створено окрему структуру ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, яка отримала назву «ООН – Жінки» (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN-Women)).

Починаючи з 1986 року жоден Кабінет Міністрів Норвегії не включав менше 42% міністрів-жінок. Найчастіше їм доручалися найпрестижніші посади – міністрів закордонних справ, фінансів, юстиції. У Фінляндії з 2000 по 2012 роки президентом була жінка. За цей час в Уряді Фінляндії на чолі з Е. Ахо із 18 міністрів сім були жінками, а в Уряді М. Ванханена із 19 міністрів було 12 жінок – міністри юстиції, внутрішніх справ, міграції та європейських справ, освіти, сільського та лісового господарства, транспорту, комунікацій, праці, охорони довкілля, соціальних справ та здоров'я, медичного та соціального обслуговування, державного управління та локальних урядів. Нині жінки є Федеральним канцлером Німеччини (А. Меркель), Прем'єр-міністром Великої Британії (Т. Мей), президентами жінки обирались в Естонії, Литві, Хорватії, Косово, Мальті, Маврикію, Чилі, Ліберії, Намібії та Маршалових островах.²²⁰

Питання для самоперевірки знань:

1. У чому полягає сутність гуманістичного підходу в географії? Окресліть об'єктно-предметну область гуманістичної географії. Як співвідносяться гуманістична географія і гуманітарна географія?
2. Чим територіальна ідентичність відрізняється від регіональної ідентичності? Які фактори впливають на регіональну ідентичність?
3. Розкрийте сутність понять «почуття місця» та «безмісцевість». Наведіть приклади.
4. У чому полягає прикладне значення дослідження територіальної ідентичності та створення перцепційних портретів регіонів?
5. Для чого використовуються ментальні карти?
6. Визначте ключові положення понять «фемінізм» та «гендер».
7. У чому полягає відмінність між феміністичною та гендерною географією?

²²⁰ Мезенцева Н.І., Кривець О.О. Гендерні аспекти міського управління в регіонах України // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 19(2). – С. 107-114.

Рекомендована література:

1. ГОЛД Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
2. МЕЗЕНЦЕВА Н.І., КРИВЕЦЬ О.О. Гендер і географія в Україні: Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 194 с.
3. ОЛІЙНИК Я.Б., ГНАТЮК О.М. Територіальна ідентичність населення Подільського регіону: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. - 223 с.
4. СТОЛБОВ В.А., ШАРЫГИН М.Д. Поведенческая география. – Пермь, 2009. – 354 с.

ТЕМА 10

ГЕОГРАФІЯ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Ключові терміни: *рівень життя, географія рівня життя, умови життя, спосіб життя, бідність, географія бідності, середній клас; негаразди, соціальні негаразди, географія соціальних негараздів, розлучуваність, соціальне сирітство, злочинність, соціальні хвороби суспільства, соціальний захист; якість життя населення, географія якості життя, індикатори якості життя*

- 10.1. Географія рівня життя населення. Географія бідності
 - 10.2. Географія соціальних негараздів.
 - 10.3. Географія якості життя населення.
-

10.1. Географія рівня життя населення. Географія бідності

Забезпеченість населення матеріальними і духовними благами та послугами визначає рівень його добробуту. Це поняття лежить в основі поняття «рівня життя населення».

У вузькому розумінні **рівень життя** – *це ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення.*

Рівень життя обумовлюється розвитком потреб людей та кількістю і якістю життєвих благ і послуг, які використовуються для їх задоволення.

Широке трактування **рівня життя** передбачає *розгляд не лише рівня задоволення найважливіших потреб населення, але й оцінку політичних свобод, умов праці, поведінкових, психологічних, культурних і ментальних аспектів життя людини.*

Рівень життя населення визначається за показниками: доходів населення; споживання населенням платних послуг; рівня освіченості населення; стану його захворюваності і здоров'я; забезпечення житлом та комунальними послугами; рівня урбанізації тощо.

Базові потреби населення для різних країн і регіонів можуть бути різними в залежності від особливостей їх історії, культури, національних традицій і смаків, рівня соціально-економічного розвитку.

Згідно з нормативами та стандартами виокремлюють такі рівні життя населення:

– *достаток* (рівень життя, який дає змогу користуватись усіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини);

– *нормальний рівень життя* (рівень життя, який забезпечує раціональне споживання відповідно до науково обґрунтованих норм і нормативів, що дає можливість людині відновлювати свій фізичний та інтелектуальний потенціали);

– *бідність* (рівень життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил);

– *злиденність* (рівень життя, що забезпечує мінімально припустимий за біологічними критеріями набір благ і послуг, споживання яких дозволяє підтримувати лише життєздатність людини).

Географія рівня життя населення –

це складова соціальної географії, що вивчає просторові відмінності рівня життя населення та чинники, що їх зумовлюють.

Географія рівня життя населення залежить від умови життя та способу життя індивідів.

Під ***умовами життя*** розуміють

природне і створене людиною середовище життєдіяльності індивіда, сім'ї, соціальної групи, територіальної спільноти.

Це сукупність чинників, які впливають на якісні характеристики життя людини. Їх можна розділити на кілька блоків: блок чинників, що забезпечують існування та відтворення людей; блок чинників, що забезпечують збереження здоров'я; блок чинників, що забезпечують освітні потреби та потреби в самовдосконаленні особи; блок чинників, що забезпечують зайнятість населення, умови праці та доходи населення; блок чинників, що забезпечують споживання продуктів харчування та послуг; блок чинників, що забезпечують утримання соціально незахищених категорій населення (інвалідів, пенсіонерів тощо); блок чинників, що забезпечують можливості рекреації, туризму, різних видів дозвілля; блок чинників природного середовища, що впливають на вимоги до житла, одягу тощо та здоров'я людини; блок соціальних чинників.

Для підвищення рівня життя населення постійно зростає значення нематеріальних чинників, таких, як наявність вільного часу, доступність освіти та культурних цінностей, соціальна значущість кожної людини, захищеність її прав і політичних свобод.

Показники умов життя населення включають:

1) *економічні*, що характеризують виробничий та експортно-імпортний потенціал, підприємницьке середовище, інвестиційну привабливість, доходи бюджетів і населення: кількість суб'єктів господарської діяльності; обсяг експорту та імпорту товарів і послуг; кількість підприємств на 10 тис. осіб; обсяг реалізованої продукції; рівень зайнятості; обсяг інвестицій в основний капітал та прямих іноземних інвестицій; доходи бюджету; середньомісячна заробітна плата;

2) *соціальні*, що характеризують споживання товарів і послуг, забезпеченість житлом, його благоустрій, стан житлово-комунального господарства, сферу охорони здоров'я, інфраструктуру базової освіти, стан ринку праці, стан здоров'я: обсяг реалізованих послуг та роздрібного товарообороту на 1 особу; забезпеченість житловою площею на 1 особу; обсяг введення житла на 10 тис. осіб; частка приміщень, обладнаних каналізацією, водопроводом, газом, центральним опаленням, гарячим водопостачанням; споживання води в житлово-комунальному господарстві на 1 особу; втрати води при транспортуванні в житлово-комунальному господарстві на 1 особу; кількість лікарів усіх спеціальностей, середнього медичного персоналу та лікарняних ліжок на 10 тис. осіб; смінь амбулаторно-поліклінічних закладів, відвідувань за зміну на тис. осіб; забезпеченість дитячими садками дітей від 2 до 5 років, забезпеченість школами дітей від 6 до 7 років на 10 тис. осіб; кількість вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації на 10 тис. осіб; рівень зареєстрованого безробіття; вивільнення працівників та потреба у працівниках на 10 тис. осіб; рівень травматизму на 10 тис. осіб; смертність від хвороб систем кровообігу, новоутворень, хвороб органів дихання та смертність від хвороб дітей віком до 1 року на тис. осіб;

3) *екологічні*, що характеризують забруднення атмосфери, обсяги водоспоживання і забруднення води, стан поводження з відходами: щільність викидів від стаціонарних джерел, транспортних засобів; обсяг викидів від стаціонарних джерел та транспортних засобів; споживання води житлово-комунальним господарством; скиди води та забруднених вод у поверхневі водойми; потужність очисних споруд; наявність відходів I-III класів небезпеки; утворення відходів I-III класів небезпеки;

4) *соціокультурні*, що характеризують криміногенний стан, захворюваність, потенціал вищої освіти, стан інфраструктури культури і туризму, сімейне благополуччя: кількість злочинів; захворюваність на ВІЛ-інфекції, СНІД, сифіліс, гонорею, активний туберкульоз; кількість закладів вищої освіти III-IV рівнів акредитації; кількість студентів у закладах вищої освіти III-IV рівнів акредитації; кількість театрів, музеїв на 100 тис. осіб; кількість готелів на тис. осіб; стійкість шлюбів;

5) *демографічні*, що характеризують економічну активність і працездатність, відтворення населення, статево-вікову гармонійність: частка економічно активного населення; кількість осіб пенсійного віку, осіб віком до 35 років, дітей віком до 16 років на тис. осіб; середній вік населення; природний та міграційний прирости населення; кількість чоловіків віком від 0 до 15 років, віком від 16 до 59 років та віком понад 60 років на тис. жінок; чисельність населення [5].

Спосіб життя у широкому розумінні – це

соціокультурне явище, що увібрало в себе історичний досвід, суспільні цінності, ставлення до навколишнього світу, та виявляється у вигляді певної системи життєдіяльності, що має чіткі цивілізаційні ознаки [1].

У вузькому значенні **спосіб життя** – це

система найтипівіших, незмінно повторюваних щодня способів організації діяльності індивідів з метою задоволення головних людських потреб, що сформувалася у певних культурно-історичних умовах [1].

Стиль життя – це соціально-психологічна категорія для характеристики повсякденної поведінки людей чи соціальних груп, обумовленої приналежністю до певної субкультурної групи населення [1].

Говорячи про спосіб життя як тип життєдіяльності, можна виокремлювати європейський, американський, японський та інші.

Структуру способу життя формують такі елементи:

– спосіб отримання засобів до існування, що визначається трудовою діяльністю;

– спосіб організації побуту, що включає діяльність людини пов'язану із забезпеченням себе і своєї родини житлом, їжею, одягом, медичними та освітніми послугами тощо. Вона залежить від культурних, етнічних, релігійних, психологічних (мода на одяг, інтер'єр житла тощо) чинників, природного середовища і соціального оточення індивіда;

– спосіб реалізації духовного потенціалу, що проявляється через діяльність людини в політичній, культурній, релігійній сферах;

– спосіб організації відпочинку, який залежить від рівня доходів, соціального статусу індивіда, національних, етнічних та релігійних особливостей.

Географія способу життя –

це складова соціальної географії, що вивчає просторові відмінності способу життя населення як результату територіальної диференціації потреб населення та чинників їх формування.

Географія способу життя формується на стику географії населення, соціальної та економічної географії, соціології та психології.

Спосіб життя людей територіально диференційований. Він різний в одному й тому ж місці для різних груп населення (соціальних, вікових, професійних), залежить від впливу як загальних, так і місцевих чинників. Найсуттєвіший вплив на спосіб життя населення здійснюють такі **чинники**:

- соціально-демографічні:
 - ✓ вік (відрізняється спосіб життя немовлят, дітей, молоді, дорослих людей, людей похилого віку);
 - ✓ стать (відрізняється спосіб життя жінок і чоловіків. Так, для жінок більш характерні діти, піклування про дітей і домашнє господарство, стать впливає на вибір професії тощо);
 - ✓ професія (відрізняється спосіб життя представників різних професій);
 - ✓ освіта (відрізняється спосіб життя людей з вищою і середньою освітою);
 - ✓ екістичні фактори (відрізняється сільський і міський спосіб життя, спосіб життя жителів малого і великого міста тощо);
 - ✓ соціальний статус і соціальне оточення;
- культурно-релігійні (відрізняється спосіб життя православного, католика, мусульманина, буддиста тощо);
 - етнічні (відрізняється спосіб життя японця, єврея, німця, японця тощо);
 - природні (відрізняється спосіб життя жителів рівнинних і гірських територій, морських узбереж, різних природних зон);
 - психологічні (відрізняється спосіб життя людей з різними типами темпераменту тощо);
 - медичні (відрізняється спосіб життя здорової і хворої людини, людей з обмеженими фізичними можливостями тощо);
 - економічні (відрізняється спосіб життя людей з різними доходами, в різних економічних системах тощо);
 - політичні (відрізняється спосіб життя в державах з демократичним, тоталітарним та авторитарним політичним режимом).

З поняттям рівня життя пов'язані поняття бідності та середнього класу. Бідність є складним поняттям, яке не має загальноприйнятого визначення.

У найширшому розумінні **бідність** – це

*неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу.*²²¹

Тобто, бідність – це неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання. Основними її проявами є: коротка тривалість життя, низька професійно-освітня підготовка, відсутність можливості споживати чисту питну воду, отримувати медичні послуги, мати якісне харчування, усунення від суспільного життя.

²²¹ Стратегія подолання бідності: Указ Президента України від 15 серп. 2001 року, №637/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov>.

Розрізняють бідність за стандартами цивілізації в цілому і бідність за стандартами кожної конкретної країни. У різних країнах існують свої підходи щодо критеріїв віднесення особи чи домогосподарства до категорії бідних. Наприклад, у Англії для цього використовуються шкали державних допомог, у Франції – мінімальна заробітна плата.

Бідність як багатоаспектне явище може бути:

- об'єктивною і суб'єктивною;
- абсолютною і відносною;
- тимчасовою і застійною.

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та можливістю отримання матеріальних і духовних благ. *Суб'єктивна бідність* визначається за самооцінкою: особа тоді є бідною, коли вона сама себе ідентифікує з бідністю.

Під *абсолютною бідністю* розуміють такий стан особи чи сім'ї, за якого на свій дохід вона не в змозі задовольнити навіть основні потреби в їжі, житлі, одязі або здатна задовольнити лише мінімальні потреби для забезпечення її біологічного виживання. Таким чином бідною є та людина, доходи якої знаходяться нижче деякого встановленого мінімуму. Цей мінімум і є межею бідності, а рівень бідності і чисельність бідних залежить від того, яка межа офіційно встановлена державою. *Відносна бідність* – це неспроможність підтримувати рівень життя, певний стандарт життя, який прийнятий в суспільстві. Відносна бідність показує наскільки особа чи сім'я бідні в межах даного суспільства порівняно з іншими.

В сучасному суспільстві немає єдиного стандарту бідності. Тому не існує і не може існувати універсальних програм надання соціальної допомоги за єдиним у всьому світі стандартом бідності, адже, наприклад, ті хто є бідними у Швейцарії і отримують там державну підтримку, вважатимуться заможними у країнах, що розвиваються.

За тривалістю бідність може бути *тимчасовою* (короткочасною) або *застійною* (довготривалою). Тимчасова бідність є результатом зниження рівня життя особи чи родини на короткий термін. Вона може бути пов'язана із політичними змінами, природними катаклізмами тощо. Застійна бідність означає неможливість для родини чи окремої особи самотужки вирішити свої проблеми і подолати матеріальні негаразди.

Основними показниками масштабів бідності є:

– *межа бідності* – середній рівень доходів на члена сім'ї, нижче від якого неможливе задоволення основних потреб людини. Іншими словами, це частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць.

– *рівень бідності* – питома вага сімей (домогосподарств), чий рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим за визначену межу бідності.

– *глибина бідності* – відхилення доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності.

З поняттям бідності пов'язане поняття прожиткового мінімуму. *Прожитковий мінімум* – це вартість набору продуктів харчування та мінімального набору непродовольчих товарів і послуг, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини та збереження її здоров'я.

Географія бідності – це

складова соціальної географії, що вивчає просторові аспекти поширення бідності, її територіальні особливості та чинники, які на це впливають.

Виділяють такі географічні аспекти вивчення бідності:

– абсолютна і відносна бідність та поріг бідності є різними у містах і в сільській місцевості;

– стандарти життя, а отже і рівень бідності є різними в різних країнах, регіонах однієї країни, типах населених пунктів (стандарти життя в столиці чи великому мегаполісі значно відрізняються від стандартів життя у малих і середніх містах, індустріальних, курортних центрах тощо);

– на різних територіях бідність зумовлена різними чинниками (природними умовами і ресурсами, соціально-економічним рівнем розвитку території, демографічними процесами і системою розселення, екологічними лихами, природно-техногенними катастрофами, політичною і економічною нестабільністю тощо);

– бідність розглядається на різних просторових рівнях: глобальному (порівняння всього населення планети, пошук загальносвітових значень порогу бідності), національному, регіональному та локальному. Для різних просторових рівнів величина порогу бідності є різною;

– бідність по-різному сприймається населенням різних територій. Відмінності у сприйнятті бідності можуть значно відрізнятись не лише в межах однієї країни, але й у межах одного регіону чи у сусідніх районах. На відмінності у перцепції бідності впливають рівні соціально-економічного розвитку територій, наявність/відсутність соціальної інфраструктури, рівень інформатизації населення, відмінності у віковій структурі населення,

релігійному та культурному його рівнях тощо.²²²

До основних чинників бідності населення відносяться:

– економічні чинники, зокрема:

- ✓ *безробіття*, адже зайнятість зменшує ризики перебування населення в стані бідності, хоча і не гарантує цього;

Не можна однозначно стверджувати, що рівень безробіття є індикатором бідності певного регіону, оскільки при відсутності робочих місць частина населення починає шукати роботу в інших регіонах чи країнах. Тобто, безробіття, насамперед, є індикатором соціально-економічного розвитку регіону, а не стану бідності його населення. У регіонах із високим рівнем безробіття значно вище цінуються низькооплачувані види зайнятості та інші джерела доходів (наприклад, наявність власної земельної ділянки, присадибного господарства тощо). Крім того, в таких регіонах меншою є гострота бідності та соціальна нерівність

- ✓ *рівень оплати праці та рівень доходів*, які визначають можливості споживання товарів і послуг особою чи домогосподарством та рівень задоволення таких потреб;
 - ✓ *рівень цін* на продукти харчування, одяг, комунальні послуги, лікування, відпочинок, які зумовлюють загальний добробут населення та рівень його обов'язкових витрат;
 - ✓ *економічні умови для розвитку підприємництва*, що створюють умови для розширення можливостей зайнятості населення;
- соціально-демографічні чинники:
- ✓ *вікова структура населення*, в якій висока частка пенсіонерів так само як і висока частка дітей збільшують ризики бідності населення і підвищують економічне навантаження на працездатних осіб. Тобто, вікова структура населення лише створює ризики, але прямо не визначає бідність населення;
 - ✓ *захворюваність населення*, що підвищує витрати на лікування та профілактику хвороб;
 - ✓ *поширення соціальних негараздів* (алкоголізму, наркоманії, захворюваності на ВІЛ/СНІД, туберкульозу, злочинності тощо). Соціальні негаразди, як правило, впливають не лише на конкретну особу, але і на її сім'ю, що суттєво збільшує їх негативний вплив;
- культурні та поведінкові чинники:
- ✓ *невиправдані та, часто, непотрібні витрати*, викликані бажанням до

²²² Мезенцева Н., Мельничук В. Регіональні аспекти поширення бідності в Україні // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 13(2). – С. 91-96.

розкошів, престижу, модних тенденцій та соціальних брендів при одночасному недостатньому харчуванні, рівні освіти тощо;

- ✓ *економія витрат на лікування, профілактику захворювань та харчування;*
- ✓ *низький рівень культури населення, особливості менталітету, що визначають сприйняття особою себе, як бідної людини;*

– суспільні стандарти, норми та вимоги життя, тобто *«суспільні тренди» життя, які визначаються оточенням*, в якому живе індивід. Бідність в такому випадку визначається як неспроможність задовольняти такі тренди щодо житлових умов, вищої освіти, предметів побуту та особистого використання.²²³

Особливостями бідності населення в Україні є такі: зuboжіння значної частини населення, яке має порівняно високий соціальний статус (рівень освіти, кваліфікації, соціальні зв'язки); поширення бідності серед працюючого населення; низький рівень якості життя населення загалом; ризик збідніти прямо пропорційний кількості дітей віком до 18 років; регіональна диференціація бідності (рівень бідності серед сільського вищий, ніж у великих містах).

В країнах ЄС факторами, що можуть вказувати на бідність визначені такі: можливість стати ізольованим від сім'ї і друзів; відсутність надії і почуття власного безсилля через неможливість вирішення повсякденних проблем; недостатність інформації про підтримку і послуги; проблеми в отриманні предметів повсякденного вжитку, працевлаштуванні, отриманні медичних і освітніх послуг та неможливість вести здоровий спосіб життя; життя в небезпечній місцевості, з високими рівнями злочинності і насильства, в екологічно несприятливих умовах або у віддаленій і ізольованій сільській місцевості; обмеження в комунальних послугах, водопостачанні, тепlopостачанні, використанні електроенергії та громадського транспорту; неможливість придбання медикаментів або відвідання дантиста; відсутність заощаджень впродовж тривалого періоду; можливість бути експлуатованим чи насильно втягнутим в нелегальні ситуації; неможливість брати участь в соціальному житті, відвідувати культурно-масові заходи, купувати подарунки на свята членам родини.

Оцінка бідності здійснюється за сукупністю демографічних, економічних і соціальних показників. До демографічних показників відносяться рівень народжуваності та смертності, рівень захворюваності населення, середній розмір домогосподарства, його склад тощо. Економічними показниками є джерела доходів, рівень доходів та витрат домогосподарств, рівень зайнятості тощо. Соціальні показники включають виплати субсидій, обсяг і калорійність споживання різних видів продуктів харчування, житлові умови, споживання послуг тощо.

²²³ Мезенцева Н., Мельничук В. Регіональні аспекти поширення бідності в Україні // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 13(2). – С. 91-96.

У рамках концепції людського розвитку розроблені два показники для оцінки бідності населення:

– *індекс бідності (злиденності) для країн, що розвиваються*, який визначається за: часткою осіб, які не доживають до 40 років; рівнем неграмотності; показником матеріального забезпечення (частки населення, яке не має доступу до безпечної води та медичних послуг, частки дітей віком до 5 років з недостатньою масою тіла);

– *індекс бідності (злиденності) населення для розвинутих країн*, який визначається за показниками: частки осіб, які не доживають до 60 років; рівня функціональної неграмотності (нездатності розуміти прочитане); частки населення, яке визнане бідним за доходами (межа становить 50% медіанного особистого доходу); рівня застійного безробіття (тривалістю 12 місяців і довше).

Індекс багатовимірної бідності (ІББ) (Multidimensional poverty index MPI) розраховується на основі десяти індикаторів. В кількісному вимірі ІББ визначає питому частку населення, що живе в умовах багатовимірної бідності, скориговану з урахуванням інтенсивності окремих видів депривації. Вперше ІББ був опублікований у доповіді про людський розвиток за 2010 рік на основі даних зі 104-х країн, що розвиваються. Цей індекс став використовуватися замість індексу злиденності населення, що визначався з 1997 року.

У доповіді про людський розвиток за 2016 рік представлена інформація про ІББ країн світу за 2005-2015 рр. Найбільшу багатовимірну бідність мають Нігер (0,584), Південний Судан (0,551), Чад (0,545), Ефіопія (0,537), Буркіна-Фасо (0,508), Сомалі (0,500).²²⁴

З бідністю пов'язане поняття середнього класу.

Середній клас – це

*сукупність соціальних прошарків населення, які в стратифікаційній системі суспільства займають місце між бідними і багатими, представники яких мають достатній для задоволення своїх потреб рівень доходів, високий кваліфікаційно-освітній рівень, відчують престижність власного становища в суспільстві та відіграють ключову роль у підтримці його стабільності.*²²⁵

²²⁴ Human Development Reports 1990–2015 // United Nations Development Programme. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://hdr.undp.org/en/global-reports>

²²⁵ Мезенцева Н., Гнатюк О., Андріянова В., Мороз В., Плаксієнко Г. Суспільно-географічне дослідження формування середнього класу в Україні // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 62. – С. 169-177.

Таблиця 10.1

Індикатори для вимірювання індексу багатовимірної бідності

Сфери, в яких проводяться вимірювання (вага)	Індикатори (вага)	Депривації / матеріальні нестатки
1. Здоров'я (1/3)	1. Харчування (1/6 = 0,17) 2. Дитяча смертність (1/6 = 0,17)	Хоча б один дорослий або дитина в домогосподарстві недоїдає. Хоча б одна дитина в домогосподарстві померла за останні 5 років.
2. Освіта (1/3)	3. Роки навчання в школі (1/6 = 0,17) 4. Охоплення дітей навчанням (1/6 = 0,17)	У домогосподарстві ніхто не має 5-річної шкільної освіти. Хоча б одна дитина шкільного віку не відвідує школу.
3. Умови життя (1/3)	5. Доступ до електрики (1/18 = 0,06) 6. Доступ до каналізації (1/18 = 0,06) 7. Доступ до чистої питної води (1/18 = 0,06) 8. Тип матеріалу підлоги (1/18 = 0,06) 9. Тип палива для приготування їжі (1/18 = 0,06) 10. Володіння активами (1/18 = 0,06)	Домогосподарство не має електрики. Домогосподарство не має доступу до каналізації. Домогосподарство не має доступу до чистої питної води. У домогосподарстві земляна підлога (пісок, глина і т.п.). Домогосподарство використовує «брудне» паливо для приготування їжі (торф, гній, дрова, деревне вугілля тощо). Домогосподарство не має автомобіля (легкового / вантажного) і має тільки що-небудь одне з перерахованого: велосипед, мотоцикл, радіоприймач, холодильник, телефон, телевізор

Середній клас виконує такі *функції*:

- економічну (оскільки є основним платником податків, визначає споживчу поведінку населення, генерує інновації);
- політичну (оскільки визначає моральні стандарти суспільства та поведінку електорату, через участь у виборчому процесі є носієм демократії та політичної свободи, забезпечує підтримку стабільності в суспільстві);
- соціальну (оскільки визначає стандарти життя в суспільстві).

Належність до середнього класу передбачає:

- певний економічний статус (рівень добробуту, який забезпечує доступ до широкого спектру матеріальних і духовних благ);
- певний політичний статус (доступ до влади, можливість впливати на формування еліти країни);
- певний рівень престижу в суспільстві (офіційно отримані титули, нагороди, негласне визнання престижності суспільного статусу особи).

Виділяють такі критеріями приналежності до середнього класу:

1) матеріальний добробут (поточні доходи, рухоме і нерухоме майно і транспорт, заощадження).

2) володіння засобами виробництва (капіталом) (підприємства, фірми з найманою робочою силою, товарні ферми, майно для індивідуальної трудової діяльності).

3) соціально-професійний статус (освіта, кваліфікація, рівень складності професійної діяльності).

4) політичний статус (ступінь впливу на ухвалення рішень органами державної влади різних рівнів).

5) потенціал соціальної мобільності (можливості висхідної/низхідної мобільності, вірогідність підвищення/погіршення соціального статусу в суспільстві).

6) спосіб і стиль життя, якість життя (якість поточного споживання, середовища проживання, проведення дозвілля; коло спілкування; несхильність до соціальних вибухів; манери та мовна культура; хоббі та захоплення).

7) соціальний престиж (в цілому, професійної діяльності і стилю життя).

8) самоідентифікація себе із середнім класом.

У США соціальна стратифікація суспільства є такою:

– *вищий клас* (1%-5%) складають особи, які мають значний вплив на національну економіку та політичні інститути, володіють великою часткою національних ресурсів та вирізняються високим ступенем солідарності (державні діячі, генеральні директори корпорацій, успішні бізнесмени);

– *вищий середній клас* (близько 15%) формують професіонали («білі комірці») з вищою освітою та науковим ступенем (лікарі, професори, юристи, керівний склад підприємств). Вони займають гарно оплачувані посади та є нечутливими до економічних спадів та інших несприятливих економічних чинників. Високий рівень освіти вважається визначальною ознакою вищого середнього класу, хоча багато підприємців не мають вищої освіти. Вищий середній клас включає більш ліберальний професійний та більш консервативний управлінський підкласи. Основним джерелом їх доходів є заробітна плата на основному робочому місці, великою є частка доходів від власного бізнесу та втричі більшою, ніж в інших групах, частка доходу від власності;

– *власне середній клас* (близько 33%) складають випускники коледжів, які зазвичай мають ступінь бакалавра або яку-небудь професійну освіту (вчителі, працівники торгівлі, менеджери нижчої та середньої ланки тощо). Переважно його складають «білі комірці», які мають менший ступінь автономності, ніж представники вищого середнього класу. Вони часто намагаються вести спосіб життя, подібний до представників двох вищих класів, що призводить до значних боргів. У структурі доходів дві третіх складає заробітна плата;

– *нижчий середній клас* (близько 30%), включає осіб з відносно низьким освітнім рівнем (наприклад, тих, хто навчались лише у коледжі) та працює на посадах «блакитних» і «білих комірців» (охоронці, наглядачі, менеджери з продажів початкового рівня, менш успішні власники дрібного бізнесу) і «рожевих комірців» (жіночі офісні посади). Соціальна захищеність працівників цієї групи низька. У структурі доходів вирішальну роль відіграє заробітна плата на основному місці роботи (понад 80%);

– *нижчий клас* (7%-11%) включає осіб, які часто стають безробітними або зайнятими на умовах неповного робочого дня. Багато сімей час від часу знаходяться за межею бідності.

Водночас у Великій Британії соціальна стратифікація суспільства є такою:

– *вищий клас*, що включає 1% населення, у володінні якого знаходиться величезна власність. Всередині вищого класу існує чіткий поділ на власників «старого» та «нового» багатства. Сім'ї, які успадкували багатство, накопичене поколіннями, зверхньо відносяться до тих, хто розбагатів власними зусиллями. У деяких випадках ці категорії змішуються, однак люди низького походження часто не допускаються до кола аристократів. Представництво вищого класу у владних структурах, крупному бізнесі, освіті, культурі є значним. Серед представників найкрупніших компаній частка вихідців із вищого класу вже майже століття складає вже 60-65%;

– *середній клас* охоплює представників різних сфер діяльності і включає три категорії: старий середній клас (представники малого бізнесу, власники невеликих магазинів та дрібні фермери); вищий середній клас (менеджери та спеціалісти високого класу, більшість з яких має вищу освіту та ліберальні погляди); нижчий середній клас (конторські працівники, продавці, вчителі, медсестри тощо);

– *робітничий клас* – складається з «синіх комірців» (зайнятих фізичною працею). Має поділ за рівнем професійної кваліфікації: вищий робітничий клас (кваліфіковані робітники, своєрідна «робітнича аристократія»), що має більш високі доходи, кращі умови праці та вищі гарантії зайнятості; нижчий робітничий клас (робітники, зайняті некваліфікованою чи напівкваліфікованою працею, яка не вимагає підготовки);

– *нижчий клас* (асоціальні елементи, працівники без кваліфікації, сезонні працівники, головним чином представники національних меншин, іммігранти). Його представники мають низький рівень життя та незадовільні умови праці, деякі з них тривалий період бувають безробітними або постійно втрачають роботу.

10.2. Географія соціальних негараздів

Середовище, яке утворює соціум, називається соціальним.

Соціальне середовище – це

сукупність соціальних, економічних, політичних, духовних, умов життєдіяльності людини, що впливають на її свідомість та поведінку.

Загострення суперечностей між людиною, суспільством та владними інститутами, зосередженість особистості лише на задоволенні власних потреб та інтересів неминуче провокують соціальну апатію, розгубленість, агресію, що в підсумку стає поштовхом до асоціальної, протиправної, злочинної поведінки, поширення соціальних негараздів у суспільстві.

Негаразди – це

сукупність процесів та явищ, які негативно впливають на життєдіяльність як окремої людини, так і на нормальне існування суспільства взагалі.

До *соціальних негараздів* відносяться: розлучуваність, сирітство, соціальне сирітство, злочинність, торгівля людьми, проституція, звалтування, соціальні хвороби суспільства (ВІЛ/СНІД, туберкульоз, наркоманія, алкоголізм), ігроманія тощо.

Географія соціальних негараздів – це

складова соціальної географії, що вивчає просторові аспекти поширення соціальних негараздів, територіальні особливості їх прояву та чинники, що зумовлюють їх появу і поширення.

Географію соціальних негараздів також називають географією соціальних неблагополуч, оскільки терміни «негаразди» і «неблагополуччя» означають соціальне зло. Географію соціального неблагополуччя також частково досліджує радикальна географія та екстремальна географія.²²⁶

Просторові аспекти географії соціальних негараздів досліджуються на рівні окремих поселень, міських та сільських населених пунктів, регіонів, країн, макрорегіонів та світу в цілому.

²²⁶ Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: Монографія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

Основними факторами, які спричиняють поширення соціальних негараздів, є економічні та соціальні. Ці фактори активізують свій негативний вплив у періоди економічних криз. Це явище має ланцюгову реакцію. Так, наслідком скорочення виробництва є збільшення безробіття, а отже, погіршення рівня життя населення, що призводить до поширення соціальних хвороб у суспільстві, підвищення рівня злочинності. Однак вплив економічних чинників на поширення соціальних негараздів не є прямим і однозначним. Вищий рівень доходів населення певних регіонів сприяє поширенню наркоманії та ВІЛ/СНІДу, активізує економічну злочинність тощо [3].

Розглянемо сутність *окремих соціальних негараздів* в сучасному суспільстві – розлучуваності, соціального сирітства, злочинності, соціальних хвороб.

Розлучуваність є соціальним явищем, яке пов'язане з розірвання шлюбу. На рівень розлучуваності впливають демографічні (вік вступу в шлюб, вік у момент розлучення, різниця у віці між дружиною і чоловіком) та соціально-економічні фактори. Ймовірність розлучення знижується від високого її рівня при укладанні шлюбу в молодому віці, а потім знову підвищується для шлюбів, укладених у старшому віці.

Рівень розлучуваності є максимальним у віці 20-30 років, а далі він поступово знижується. Велика різниця у віці чоловіка і дружини підвищує ймовірність розлучення, при цьому ця ймовірність вища в тих випадках, коли дружина старша за чоловіка. Залежність розлучуваності від тривалості шлюбу характеризується підвищеною ймовірністю розлучення на рубежі між першим і другим п'ятиліттями шлюбу, далі ця ймовірність поступово знижується. Підвищеною є частота розлучень для повторних шлюбів. Ймовірність розлучення в бездітних родинах і родинах з однією дитиною вища, ніж у родинах із двома і більше дітьми.

Розлучуваність є одним з найбільш неблагополучних явищ у шлюбно-сімейній сфері через негативні соціально-економічні та емоційно-психологічні наслідки для кожної конкретної родини. Найтяжчим наслідком розлучуваності є зростання чисельності дітей, які виховуються у неповних сім'ях, як правило, без батька, або в повній сім'ї, але з нерідним батьком чи мачухою.

Сирітство, як негативне соціальне явище, пов'язане з наявністю у суспільстві дітей, батьки яких померли, та дітей, які залишились без батьківського піклування внаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх недієздатними. Також це діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, безпритульні діти.

Соціальне сирітство – це негативне соціальне явище, обумовлене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до дитини. Основними причинами соціального сирітства є війни та міжнаціональні конфлікти, низький рівень доходів та необхідність трудової

міграції, нестійкі шлюби, позашлюбна народжуваність падіння моральних цінностей сім'ї, поширення алкоголізму та наркоманії тощо.²²⁷

Соціальні сироти – це діти, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках. До них належать і безпритульні (діти, які не спілкуються з власними родинами і живуть у тимчасових сховищах (покинутих будівлях тощо) або кожен день ночують будь-де) та бездоглядні діти (діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселеність, різні види експлуатації та зловживань стосовно них, проводять більшу частину дня, а інколи і ночі на вулиці), тобто діти вулиці та діти-вихованці інтернатів.²²⁸

Злочинність – соціально зумовлене кримінологічне явище, що проявляється у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства різнообумовленої кримінальної активності частини його членів. Перелік злочинів, що складають злочинність в цілому, визначається кримінальним законодавством держави. Причинами та умовами злочинності виступають економічні, ідеологічні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські та інші процеси і явища, які мають соціальний характер. Просторовий аспект злочинності розуміють як розповсюдженість конкретних злочинів, скоєних на певній території (країна, область, район, місто) у відповідний проміжок часу.

Соціальним хворобами суспільства є ВІЛ/СНІД, туберкульоз, наркоманія та алкоголізм. *СНІД* (синдром набутого імунodefіциту) – це важке інфекційне захворювання, спричинене вірусом імунodefіциту людини (ВІЛ), яке уражає імунну систему людини, знижуючи при цьому протидію організму захворюванням.

Туберкульоз – це хронічне інфекційне захворювання, яке призводить до враження багатьох органів і тканин, може призвести до втрати працездатності і до смерті людини. Туберкульоз є соціальною хворобою, на поширення якої впливають низький рівень добробуту, несприятливі побутові умови, спосіб життя та має різко негативний вплив на розвиток особистості. Існує взаємозалежність швидкості розповсюдження туберкульозу від епідемії ВІЛ/СНІДу та поширення наркоманії.

Наркоманія – це захворювання, яке виникає внаслідок вживання наркотиків. Воно характеризується нездатністю стриматись від споживання постійно зростаючої кількості наркотиків, коли виникає стійка фізична та психічна залежність від них (проявляється ураженнями внутрішніх органів, розладами психіки, розвитком абстинентного синдрому, який розвивається при

²²⁷ Шолудько Н.В., Кубіцький С.О. Аналіз витоків та чинників соціального сирітства // Соціальна профілактика сирітства. – К., 2018. – 95 с.

²²⁸ Лукашов С. Социальная помощь детям улицы: опыт работы проекта ЮНИСЕФ «Дети улицы» в Украине (1997-2000 гг.): Исследования и методические рекомендации. – К., 2000. – С. 45.

раптовому припиненні вживання психотропних чи наркотичних речовин, або лікарських препаратів). Одним із видів наркоманії є *алкоголізм* (пристрасть до напоїв, що містять етиловий спирт) і *тютюнопаління* (пристрасть до нікотину).

Для протистояння соціальним негараздам створюється *система соціального захисту* населення, як комплекс організаційно-правових та економічних заходів для попередження соціальної напруженості в суспільстві. Соціальний захист, з одного боку, є системою напрямів, за якими він здійснюється, а з іншого – системою інститутів, що її забезпечують (держава, суд, профспілки, громадські організації).²²⁹

10.3. Географія якості життя населення

Термін «якість життя населення» вперше застосував англійський економіст Артур Сесіль Піру (Arthur Cecil Pigou) в роботі «Економічна теорія добробуту» у 1920 році. Під якістю життя населення розуміють комплексну характеристику природно-кліматичних, соціально-економічних, екологічних, соціокультурних умов життєдіяльності населення та місце, роль і значення людини в суспільстві.

Якість життя населення – це

категорія, що характеризує умови життєдіяльності та розвитку населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства [1].

Цей термін можна інтерпретувати в широкому та вузькому розумінні. В широкому розумінні якість життя населення пов'язана із задоволенням/незадоволенням життям з точки зору різних потреб та інтересів населення. В такому розумінні до його змісту включають характеристики та індикатори рівня життя, умови праці та відпочинку, житлові умови, соціальне забезпечення, стан забруднення навколишнього середовища тощо. У більш вузькому трактуванні з якості життя вилучаються характеристики рівня життя (доходи, споживання, вартість життя тощо).

У розумінні якості життя населення виділяють два напрями: *об'єктивістський* (досягнення якості життя вбачається в рамках постіндустріального суспільства, в яке поступово трансформується сучасне суспільство в процесі науково-технічних змін, раціоналізації економіки і соціального регулювання) та *суб'єктивістське* (досягнення якості життя шляхом духовного відродження і вдосконалення самої людини, гуманістичного

²²⁹ Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави // Вісник КНТЕУ. – 2009. – №2. – С. 34-46.

ставлення людини до себе і до природи, а не через економічне зростання чи технологічні чинники) [1].

Якість життя в найбільш загальному розумінні визначають як інтегральний показник умов життєдіяльності населення. Разом з тим якість життя, як інтегральний показник, не має загальноприйнятого переліку складових (компонентних та факторних). Якість життя як система включає якість відтворення населення, якість освіти, якість культури, якість середовища проживання, якість соціальної, економічної і політичної організації суспільства [1].

Як комплексне системне поняття, якість життя має складну внутрішню структуру, що відображає задоволення матеріальних і культурних потреб людей: якість харчування, одягу, комфортність житла, якість освіти, охорони здоров'я, сфери обслуговування, навколишнього середовища, рекреації, рівень задоволення потреб в об'єктивній інформації, змістовному спілкуванні, знаннях, творчій праці, рівень стресових станів тощо. Це інтегральне поняття, яке характеризує рівень і ступінь добробуту, свободи, соціального, фізичного і духовного розвитку людини, тобто рівня життя, умов життя та способу життя.

Якість життя населення – це унікальне поєднання характеристик рівня життя (в його широкому розумінні) з унікальним способом життя територіальної спільності людей, природними і соціально-економічними умовами, географічними особливостями розвитку і, звісно, соціально-демографічними характеристиками самого населення [1]. Співвідношення понять «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя» населення представлено на рис. 10.1.

Рис. 10.1. Співвідношення понять «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя», «умови життя» [1; 4]

Географія якості життя – це

складова соціальної географії, що вивчає просторові аспекти якості життя та чинники, які їх зумовлюють.

Просторові аспекти дослідження якості життя передбачають такі зрізи: планетарний, субрегіональний, національний, регіональний та локальний; сільська місцевість і міста; великі, середні та малі міста; міста з різним функціональним призначенням.

Якість життя населення можна трактувати як комплексний показник соціального розвитку регіонів, у характеристиках якого в різних пропорціях відображаються рівень, умови життя та якість населення.

Синтетичними індикаторами якості життя населення є:

- стан здоров'я населення;
- якість навколишнього середовища;
- якість освіти та її доступність для населення;
- якість та доступність послуг, що надаються населенню.

Виділяються два напрями щодо кількісної оцінки якості життя населення, «скандинавський» (об'єктивний) та «американський» (суб'єктивний). Перший підхід передбачає осмислення якості життя через об'єктивні індикатори. Другий підхід віддає перевагу суб'єктивним чинникам сприйняття й оцінки якості життя. В суб'єктивній оцінці якості життя виділяється раціональна (загальна задоволеність життям і оцінка ступеня задоволеності його складовими) та емоційна компоненти (баланс позитивних і негативних емоцій). При цьому дослідники доводять, що в умовах перехідних суспільств індивідуальні уявлення про якість життя формуються, в основному, під впливом емоційної компоненти [1].

На глобальному та національному рівнях оцінки якості життя населення з метою співставлень використовують або сукупність індикаторів, або інтегральні показники (індекси). На регіональному та локальному рівнях у різних країнах розробляються власні переліки індикаторів.

Соціальні індикатори ООН включають: показники, що пов'язані з чисельністю населення, рівнем народжуваності, його статевою структурою, освітою, рівнем неграмотності, станом здоров'я, житловими умовами, розселенням, доходами населення, рівнем зайнятості та безробіття, забезпечення чистою питною водою і санітарним очищенням.

Соціальні індикатори Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) включають:

- базові показники, в контексті яких здійснюється соціальна політика: національний дохід на душу населення; коефіцієнти демографічного

навантаження; коефіцієнти народжуваності; кількість іноземців та народжених за кордоном; кількість одружень та розлучень;

У 1970-х роках Інститутом соціального розвитку ООН був запропонований *комплексний індекс соціального розвитку*, який включав більше десяти важливих соціальних, економічних і політичних індикаторів: очікувана тривалість життя при народженні; частка населення в містах з чисельністю понад 20 тис. осіб; щоденне споживання тваринних білків на 1 особу; частка населення з початковою і середньою освітою; рівень зайнятості за фахом; середня населеність однієї кімнати; кількість газет на тис. жителів; частка економічно активного населення, яке має доступ до електроенергії, газу, чистої води; виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на одного працівника чоловічої статі; частка дорослих чоловіків, що зайняті у сільському господарстві; споживання електроенергії, сталі, енергії в одиницях умовного палива на 1 особу; частка обробної промисловості в структурі валового внутрішнього продукту; зовнішньоторговельний оборот в розрахунку на душу населення в доларах США; частка працездатного населення країни, що працює за наймом, в загальній чисельності зайнятих.

– показники, що відображають основні цілі соціальної політики та включають показники соціального стану і показники реакції суспільства: рівні зайнятості та безробіття, безробітні домогосподарства, працюючі матері, рівень освіти, вік виходу на пенсію, незайнятість молоді, допомога по безробіттю; рівень бідності, нерівність у доходах, дитяча бідність, доходи людей похилого віку, державні та приватні соціальні витрати, сучасні пенсії за віком, прогнозний пенсійний дохід; загальні витрати на охорону здоров'я, довготривале лікування; суб'єктивне благополуччя, соціальна ізоляція, членство в групах та асоціаціях, відсоток матерів-підлітків, вживання наркотиків і смертність від їх вживання, самогубства.

Індекс фізичної якості життя (Physical Quality-of-life Index) об'єднує три «неекономічні» показники: очікувану тривалість життя при досягненні віку одного року, рівень смертності немовлят та поширення грамотності серед дорослого населення.

Індекс якості життя населення (The Quality of Life Index), що обчислюється «інтелектуальною спілкою» авторів британського тижневика «The Economist» (The Economist Intelligence Unit's quality of life index) враховує дев'ять аспектів: матеріальний добробут; стан здоров'я; політичну стабільність і безпеку; сімейне життя; суспільне життя; клімат і географію; забезпеченість роботою; політичні свободи; гендерну рівність.

Розраховуються й інші індекси, які тією чи іншою мірою торкаються якості життя населення: *індекс розвитку людського капіталу*, що публікується аналітичною групою Всесвітнього Економічного Форуму (Human Capital Index); *індекс кращого життя*, який вимірює Організація економічного співробітництва та розвитку (The OECD Better Life Index); *рейтинг країн світу за рівнем процвітання* Інституту Legatum (The Legatum Prosperity Index); *всесвітній індекс щастя* за версією New Economic Foundation (The Happy Planet Index); *рейтинг країн світу за рівнем щастя* за версією ООН (World Happiness Report); *індекс якості життя людей похилого віку*, який розраховується HelpAge International (The Global AgeWath Index); *індекс стійкості суспільства* за версією Sustainable Society Foundation (The Sustainable Society Index); *індекс задоволеності життям* за версією Едріана Уайта (Adrian White, Satisfaction with Life Index).

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте сутність понять «рівень життя» та «спосіб життя».
2. Як оцінюють рівень бідності населення? Назвіть ознаки належності до середнього класу.
3. Які фактори спричиняють поширення соціальних негараздів? Охарактеризуйте основні соціальні негаразди в сучасному суспільстві.
4. Що розуміють під соціальним захистом населення?
5. Дайте визначення поняття «якість життя населення». Порівняйте об'єктивістський та суб'єктивістський підходи до оцінки якості життя населення.
6. Охарактеризуйте співвідношення понять «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя».
7. Які показники використовуються для оцінки якості життя населення? Охарактеризуйте соціальні індикатори ООН для оцінки якості життя населення.

Рекомендована література:

1. ГУКАЛОВА І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : монографія. – К.: ДП «Друкарня МВС України», 2009. – 174 с.
2. ЛІБАНОВА Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 328 с.
3. МЕЗЕНЦЕВ К.В., ПІДГРУШНИЙ Г.П., МЕЗЕНЦЕВА Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія. – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.
4. ПОКЛЯЦЬКИЙ С.А. Умови життя населення великих міст України: суспільно-географічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2016. – 184 с.

Тема 11

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Ключові терміни: економічна безпека, індикатори економічної безпеки, рівні економічної безпеки, національні економічні інтереси, загрози економічній безпеці, продовольча безпека, продовольча доступність, індикатори продовольчої доступності, загрози продовольчій безпеці, продовольча допомога; соціальна безпека, загрози соціальної безпеки, індикатори соціальної безпеки, демографічна безпека, індикатори демографічної безпеки, соціальні інтереси, соціальні пріоритети; природно-техногенна безпека, екологічна безпека, надзвичайна ситуація, ризик природно-техногенної безпеки, вразливість території, стійкість території, чутливість території до природно-техногенних загроз; інформаційний простір, кібернетичний простір, інформаційна безпека, кібернетична безпека, доступність, цілісність, конфіденційність інформації, несанкціонований доступ до інформації

-
- 11.1. Економічна безпека. Продовольча безпека
 - 11.2. Соціальна безпека
 - 11.3. Природно-техногенна безпека
 - 11.4. Інформаційна безпека
-

Безпека життєдіяльності населення як галузь знань та науково-практична діяльність, спрямована на вивчення загальних закономірностей виникнення небезпек, їх властивостей, наслідків їх впливу людину, основ захисту здоров'я та життя людини і середовища її проживання від небезпек. Безпека життєдіяльності населення залежить від розробки та реалізації відповідних заходів щодо створення і підтримки здорових та безпечних умов життя і діяльності людини як у повсякденних умовах побуту і виробництва, так і в умовах надзвичайних ситуацій.

Національна безпека – це сфера науково-практичної діяльності, покликана гарантувати сприятливі умови для життя і діяльності людей, захищати життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Національна безпека характеризує стан політичних інститутів та чинники, що забезпечують їхню ефективну діяльність з підтримки оптимальних умов існування і розвитку особистості та суспільства. Національна безпека включає *економічну, соціальну, демографічну, продовольчу, природно-техногенну, екологічну* та інші складові. Регіональна безпека передбачає забезпечення безпеки населення в процесі його життєдіяльності та захист життєво важливих інтересів розвитку регіону та його населення від різноманітних загроз.

Перш ніж розглянути різні види національної безпеки, потрібно визначитись із поняттям безпеки взагалі. *Безпека* (safety, security) – це стан, при якому небезпека у будь-якому вигляді не загрожує будь-кому і будь-чому.

Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає **безпеку** як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

11.1. Економічна безпека. Продовольча безпека

Однією із визначальних складових національної безпеки є *економічна безпека*. Поняття економічної безпеки почало формуватись ще в 70-х роках ХХ ст. у зв'язку з енергетичними кризами в світі. Офіційного статусу термін «економічна безпека» набув у 1985 році, коли на 40-й сесії Генеральної Асамблеї ООН була прийнята резолюція «Міжнародна економічна безпека».

Існує багато підходів до тлумачення поняття економічної безпеки держави за допомогою різних характеристик:

– *стійкість та стабільність, протидія внутрішнім і зовнішнім загрозам*, під якими розуміють міцність і надійність зв'язків між усіма елементами економічної системи, стабільність економічного розвитку держави, стійкість до стримування та знешкодження дестабілізуючих загроз-факторів;

– *економічна незалежність*, що характеризує, насамперед, можливість для будь-якого суб'єкта економічної безпеки самостійно приймати і реалізовувати стратегічні економічні та політичні рішення для розвитку, можливість

використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення стабільності та розвитку;

– *самовідтворення та саморозвиток*, як створення необхідних умов для ведення ефективної економічної політики та розширеного самовідтворення, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на світовій арені;

– *національні інтереси*, що визначають спроможність національної економіки захищати національні економічні інтереси.²³⁰

Згідно законодавства України, **економічна безпека** – це

*стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.*²³¹

Серед інших визначень економічної безпеки наведемо наступні:

– *економічна безпека* – це спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій [2];

– *економічна безпека* – це складна багатофакторна категорія, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.²³²

Різноманітність визначень категорії «економічна безпека» свідчить про її складність та багатогранність. Усі дефініції збігаються в одному – забезпечення економічної безпеки є гарантуванням державної незалежності, умовою стійкого розвитку й основою підвищення рівня якості життя. В основі економічної безпеки як складової національної безпеки України лежить чітке визначення

²³⁰ Скорук О. В. Економічна безпека держави: сутність, складові елементи та проблеми забезпечення // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. – Вип. 6 (част. 3). – С. 39-42.

²³¹ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29. 10. 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

²³² Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 12-16.

національних економічних інтересів та ефективних засобів їх реалізації і захисту.²³³

Національні економічні інтереси – це

орієнтири і прагнення особи, суспільства, держави до одержання економічних переваг, збагачення, економічної незалежності з метою збереження, гідного існування та розвитку [8].

До пріоритетних національних економічних інтересів України відносять: задоволення потреб економіки в ефективному економічному механізмі, заснованому на засадах ринкової економіки; оптимальне забезпечення матеріальних і духовних потреб людства та економки в різного роду ресурсах, необхідних для життя та ефективного функціонування ринкової економіки; забезпечення відповідності потреб економічної системи в ефективній структурі державного управління і регулювання; збалансованість між національними і регіональними інтересами в економічній сфері держави; здійснення державою протекціоністських заходів, спрямованих на підтримання національного товаровиробника; забезпечення фінансової стабілізації, подолання кризи платежів; боротьбу з інфляцією; проведення рішучої боротьби з «гінговою» економікою; збалансованість між національними інтересами в економічній сфері і міжнародними економічними інтересами та економічними інтересами інших країн; створення надійної системи економічної безпеки України; створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої економіки; забезпечення альтернативних джерел надходження нафти і газу; створення потужного військово-промислового комплексу; збереження та розвиток інтелектуального й науково-технічного потенціалу України; вирішення державою соціальних проблем; побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигідності.²³⁴

Виділяють такі *види економічної безпеки*: глобальну економічну безпеку, міжнародну економічну безпеку, національну економічну безпеку, економічну безпеку регіону, економічну безпеку фірми, економічну безпеку особистості.²³⁵

Існують різні підходи до класифікації елементів економічної безпеки. Їх аналіз дозволяє зробити висновок про те, що *основними елементами економічної безпеки*, які виділяються різними авторами, є: ресурсно-сировинна, енергетична, фінансова, інноваційно-технологічна, продовольча, соціальна, демографічна, екологічна та зовнішньоекономічна.

²³³ Білик Р. М. Конкурентоспроможність регіонів України в системі зміцнення їх економічної безпеки : дис. ... д-ра економ. наук : спец. 08.00.05 – Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка – Львів, 2017. – 459 с.

²³⁴ Шуршин В. О. Система економічної безпеки регіону: аналіз та перспективи : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05. – Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка – Черкаси, 2009. – 204 с.

²³⁵ Білик Р. М. Конкурентоспроможність регіонів України в системі зміцнення їх економічної безпеки : дис. ... д-ра економ. наук : спец. 08.00.05 – Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка – Львів, 2017. – 459 с.

Законодавчо в Україні визначені наступні такі складові економічної безпеки:

- *виробнича безпека* – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки;
- *енергетична безпека* – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів;
- *фінансова безпека* – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни;
- *інвестиційно-інноваційна безпека* – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфер з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості;
- *продовольча безпека* – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умов його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства;
- *соціальна безпека* – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни;
- *демографічна безпека* – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України;
- *макроекономічна безпека* – це стан при якому досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій;
- *зовнішньоекономічна безпека* – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.²³⁶

Рівень економічної безпеки держави розраховується за допомогою спеціально визначених *індикаторів* та може бути мінімальним або абсолютно небезпечним, критичним, небезпечним, незадовільним, задовільним та оптимальним.²³⁷

²³⁶ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29. 10. 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

²³⁷ Там само

Індикаторами окремих видів економічної безпеки в Україні визначені:

Виробнича безпека: середнє співвідношення обсягів валової доданої вартості промисловості України та окремих країн Європи (80%); ступінь зношеності основних засобів промисловості (30-40%); частка високотехнологічної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції (7-12%); трудомісткість промислового виробництва (20-25%); обсяг виконаних будівельних робіт до 1990 року (90%); ступінь зношеності основних засобів у будівництві (30-40%), на підприємствах транспорту та зв'язку (30-40%); рентабельність операційної діяльності промислових підприємств (6-10%), підприємств будівництва (6-10%), транспорту та зв'язку (5-8%); урожайність основних зернових та зернобобових культур (45-55 ц з 1 га площі збирання); середній річний удій молока від однієї корови (600 кг); ступінь зносу основних засобів у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (25-35%); співвідношення імпоротної ціни на газ в Україні та Європі (0,75 разів).

Енергетична безпека: частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави (80-100%); рівень імпоротної залежності за домінуючим ресурсом у загальному постачанні первинної енергії (30%); частка імпорту палива з однієї країни (компанії) у загальному обсязі його імпорту (25%); знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу (30-40%); відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) (2,5-3,5%); енергоємність ВВП (0,25 кг умовного палива / грн.); запаси природного газу (4,5-6 місяців споживання); запаси кам'яного вугілля (4,5-6 місяців споживання); частка відновлювальних джерел у загальному постачанні первинної енергії (6%); частка втрат при транспортуванні та розподіленні енергії (1,1%).

Інвестиційно-інноваційна безпека: валове нагромадження основного капіталу (30% ВВП); відношення вартості нововведених основних засобів до обсягу капітальних інвестицій (85%); інтегральний індекс інвестиційної сприятливості бізнес-середовища (90%); відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП (7%); відношення кредитів, наданих нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості (кумулятивно, скореговані на курсову різницю) (25-30% ВВП); частка продукції, що була реалізована на конкурентних ринках країни (80% загального обсягу продукції станом на початок року); розмір економіки України (2,5% до світового ВВП); питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП (3%); відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету (1% ВВП); чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи (22 осіб на 1 тис. зайнятого населення); питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств (35%); питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості (25%); відношення експорту ролялі, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях (1,5% до ВВП); частка осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців користувалися послугами Інтернету (обстеження домогосподарств) (80%).

Продовольча безпека: добова калорійність харчування людини (3100 ккал); співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса та м'ясних продуктів, молока та молочних продуктів, яєць, олії, цукру, картоплі, овочів та продовольчих баштанних культур на одну особу (по 105%); виробництво зерна на одну особу на рік, т; рівень запасів зернових культур на кінець періоду (50-60% до споживання); частка продажу імпортних продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств (12%).

Соціальна безпека: частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75% медіанного рівня загальних доходів (18%); відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (3 рази); відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність (2 рази); співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів) (4,5 разів); частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств (20%); обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я (7% ВВП); обсяг видатків зведеного бюджету на освіту (7% ВВП); чисельність ВПЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті (0 осіб на 100 тис. осіб населення); чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті (0 осіб на 100 тис. осіб населення); загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів (80% до загальної чисельності постійного населення у віці 6-17 років); сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року (0%); рівень злочинності (1000 злочинів на 100 тис. осіб населення); рівень зайнятості населення у віці 15-70 років (60% населення відповідної вікової групи); відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-28 та в Україні (0 разів); відношення середньої вартості 1 м² загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати (1-1,5 рази).

Демографічна безпека: чисельність наявного населення (100% до рівня 1990 р.); очікувана тривалість життя при народженні (78 років); коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року) (4 дитини на 1 тис. народжених живими); коефіцієнт природного приросту (1,5 осіб на 1 тис. осіб наявного населення); частка населення похилого віку в загальній чисельності населення (станом на кінець звітного періоду), тобто коефіцієнт старіння (18-20%); демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне (45-50%); загальний коефіцієнт міграційного приросту (2-3 особи на 10 тис. осіб).

Макроекономічна безпека: різниця між індексами продуктивності праці в Україні та реальної середньомісячної заробітної плати (від -0,5 до 0,5 відсоткових пунктів); рівень «тонізації» економіки (13% ВВП); сальдо поточного рахунку платіжного балансу України (від -0,5 до 0,5 % ВВП); рівень безробіття за методологією Міжнародної організації праці (5%); рівень тривалого безробіття (понад 12 місяців) (20% до загальної чисельності безробітних); різниця темпів зростання ВВП України та темпів зростання економік країн, що розвиваються (2 відсоткових пунктів); індекс споживчих цін до грудня попереднього року (2-3%); відношення наявного доходу населення до ВВП (53-55%); схильність населення до заощаджень (12-14%); відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів (1,6 разів); відношення обсягу ВВП на одну особу в Україні до середнього значення в країнах ЄС-28 (90%); зайнятість населення в неформальному секторі економіки (5% до загальної чисельності зайнятих).

Зовнішньоекономічна безпека: відкритість економіки (75%); коефіцієнт покриття експортом імпорту (1-1,2 разів); питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів (5%); питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів (5%); питома вага провідного товару (товарної групи) в загальному обсязі експорту товарів (5%); питома вага провідного товару (товарної групи) за виключенням енергетичного імпорту в загальному обсязі імпорту товарів (5%); питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів (15-20%); частка імпорту у внутрішньому споживанні країни (15-17%); індекс умов торгівлі (ціновий) (110%); завантаженість транзитних потужностей нафтотранспортної системи (90%); завантаженість транзитних потужностей газотранспортної системи (90%).²³⁸

²³⁸ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29. 10. 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

Загрози економічній безпеці –

це потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи.²³⁹

Ключовими ризиками і загрозами економічній безпеці України визначені: триваюча рецесія (спад) в окремих сегментах економіки; не зрівняний з економічним потенціалом масштаб офіційної економіки; поглиблення технологічної відсталості країни; обмеженість інвестиційних джерел забезпечення економічної активності та модернізації господарського комплексу країни; структурні деформації промислового сектору національної економіки (зокрема, згорання машинобудівного комплексу); дестимулююча інфляційна динаміка; збереження надмірної залежності національної економіки від зовнішньоекономічних чинників (зокрема, безпрецедентно висока зовнішньоторговельна відкритість економіки, пасивний зовнішньоторговельний баланс, нарощування боргового тиску тощо); структурне розбалансування ринку праці (відставання рівня зарплат (не лише порівняно з країнами ЄС), що дестимулює економічну активність громадян в Україні та посилює ризики трудової еміграції); втрати людського капіталу на середньо- та довгострокову перспективу, особливо за рахунок Донбасу та АР Крим; підвищення тінізації економічної діяльності; вимушена мілітаризація економіки; ескалація російської агресії, що суттєво погіршить стан економіки України; посилення відтоку капіталу з України; згорання іноземними компаніями інвестиційних планів або перенесення термінів їх реалізації на майбутній період у зв'язку з макроекономічною невизначеністю; зменшення рівня політичної і фінансової допомоги з боку Європейського союзу та США у випадку гальмування структурних реформ (для динаміки фінансового рахунку).²⁴⁰

Важливою складовою глобальної безпеки людства та національної безпеки країн світу є **продовольча безпека**. При стабільній за останні 50 років тенденції до скорочення чисельності тих, хто недоїдає чи голодує, дефіцит продуктів харчування нині відчуває на собі кожен дев'ятий житель планети, а продовольчу проблему світу називають однією з головних невирішених проблем сучасного суспільства.

Поняття продовольчої безпеки сформувалось в середині ХХ ст. і було пов'язане із необхідністю вирішення проблеми голоду та недоїдання в країнах, що розвиваються, та створенням Продовольчої та сільськогосподарської

²³⁹ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затвержені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29. 10. 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

²⁴⁰ Власюк О.С., Базиліук Я.Б., Давиденко С.В. Ризики і загрози економічній безпеці України у 2015-2016 рр. та механізми їх мінімізації // Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ економічної безпеки. Серія «Економіка». – 2017. – № 56. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ruzuku_zagrozul1-bab4e.pdf

організації ООН (ФАО). Генеральна Асамблея ООН у 1974 році прийняла резолюцію «Міжнародні зобов'язання з забезпечення продовольчої безпеки у світі», в якій **світова продовольча безпека** визначалась як

утримання стабільності на ринках продовольчих товарів при доступності базових продуктів харчування для всіх країн світу.

В ухваленій ООН «Декларації про ліквідацію голоду і недоїдання» (1974) проголошувалось право людини на свободу від голоду, були введені поняття фізичної та економічної доступності продуктів харчування.

З часом розуміння поняття «продовольча безпека» поступово змінювалося. У 1996 році на Всесвітньому продовольчому саміті було сформульовано визначення **продовольчої безпеки** як

забезпечення постійного фізичного, соціального та економічного доступу населення до достатніх, безпечних та корисних продуктів, які забезпечують його потреби і харчові переваги для активного і здорового життя.

Категорія «продовольча безпека» трактується з використанням різних підходів. При цьому основний акцент робиться на здатність держави гарантовано забезпечити потреби населення у продовольстві в необхідному обсязі, асортименті і якості.

Зокрема, **продовольча безпека** визначається як

ступінь забезпеченості населення країни екологічно чистими і корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва за науково-обґрунтованими нормами і доступними цінами при збереженні і поліпшенні середовища проживання;

стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного;

постійна, стабільна доступність достатньої кількості продовольства для задоволення потреб населення [7].

За визначенням ФАО, **продовольча безпека держави** – це

чітко функціонуюча система, яка забезпечує всі прошарки населення продуктами харчування за прийнятими фізіологічними нормами за рахунок власного виробництва та необхідного рівня імпорту тих продуктів, для виробництва яких відсутні внутрішні умови.

Ступінь продовольчої безпеки держави оцінюється за такими складовими:

- рівень споживання продуктів харчування;
- якість продуктів харчування;
- доступність продуктів харчування;
- стан здоров'я та тривалість життя населення.

В якості **критеріїв продовольчої безпеки** використовуються такі:

- рівень задоволення потреб населення в продуктах харчування відповідно з раціональними нормами споживання продовольства;
- рівень вмісту в продуктах харчування шкідливих для здоров'я людини речовин відносно встановленого нормативними документами гранично допустимого рівня їх концентрації;
- рівень фізичної та економічної доступності продуктів харчування різних соціальних груп населення;
- рівень забезпечення населення продуктами харчування з врахуванням імпорту продовольства;
- розміри стратегічного продовольчого резерву держави та оперативних продовольчих резервів.

В основі продовольчої безпеки лежать дві складові, з одного боку, *раціональна достатність продовольства*, а з іншого – **продовольча доступність**, тобто

здатність людей фізично та економічно отримувати продовольство.

Фізичний аспект продовольчої доступності визначається можливістю виробити і доставити населенню продовольство відповідної якості та асортименту у обсязі, який необхідний для забезпечення повноцінного харчування населення. *Економічний аспект* визначається купівельною спроможністю населення, тобто можливістю купувати продукти харчування у кількості та асортименті, що забезпечує нормальний рівень життєдіяльності і здоров'я. Проблемними моментами при цьому є існування груп населення, які опинилися за межею бідності і не мають достатніх доходів для придбання мінімального набору продуктів харчування, структурна незбалансованість харчування за окремими складовими, низька і нестабільна якість продуктів харчування.

На фізичну та економічну доступність продовольства значною мірою впливають такі фактори як агрокліматичний потенціал, сталість продовольчого ринку, рівень розвитку сільського господарства та продовольчого виробництва, ступінь незалежності продовольчого забезпечення населення регіону від зовнішніх джерел.

Оцінка продовольчої безпеки ґрунтується на визначенні *рівня споживання продукції на душу населення*. Індикаторами виступають співвідношення фактичного та науково обґрунтованого рівнів споживання окремих видів продовольства в розрахунку на душу населення, енергетична цінність харчових раціонів відповідно до науково обґрунтованих норм та рівень купівельної спроможності населення [7].

За рекомендаціями ФАО і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), середньодобова норма харчування для однієї середньостатистичної людини має становити 2300-2400 ккал на добу. Цей показник відрізняється для різних осіб залежно від статі, віку, професії та природно-кліматичних умов. Споживання менше 1800 ккал на добу проявляється недоїданням, а менше 1000 ккал на добу – голодом. Якщо у споживанні продуктів харчування бракує не лише калорій, але й білків тваринного походження, жирів, вітамінів та мікроелементів, харчування називають неповноцінним.

Індикаторами продовольчої безпеки та їх граничними межами відповідно затвердженої Кабінетом Міністрів України «Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки» (2007, в редакції 2011) визначені:

1. Добова енергетична цінність раціону людини. Граничний її критерій встановлений у 2500 ккал на добу, при цьому 55% добового раціону повинні забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження.

2. Споживання основних видів продовольства та співвідношення між фактичним споживанням окремих продуктів і їх раціональними нормами. Граничними значеннями індикаторів є такі: споживання за рік на одну особу м'яса та м'ясопродуктів не менше 83 кг, молока та молочних продуктів – не менше 380 кг, яєць – не менше 290 штук, цукру – не менше 38 кг, олії та інших рослинних жирів – не менше 13 кг, картоплі – не менше 124 кг; овочів та баштанних – не менше 161 кг, фруктів, ягід, горіхів і винограду – не менше 90 кг, хліба та хлібопродуктів – не менше 101 кг.

3. Запаси зерна у державних ресурсах. Граничним критерієм співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно прийнято рівень 17%, що відповідає 60 дням споживання.

4. Економічна доступність продуктів харчування. Граничним критерієм частки сукупних витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств вважається рівень 60%.

5. Диференціація вартості харчування за соціальними групами, що розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами.

6. Ємність внутрішнього ринку окремих товарних продуктів, як добуток споживання різних видів продуктів та середньорічної чисельності населення.

7. Продовольча незалежність. Граничним критерієм співвідношення між обсягом імпорту окремих видів продовольства та ємністю внутрішнього ринку прийнято рівень 30%.

Виділяють *три рівні продовольчої безпеки* держави:

– *мінімальний* – забезпечення населення життєво необхідним мінімальним асортиментом продукції власного виробництва, нижче цього рівня виникає стан продовольчої залежності від імпорту сільськогосподарської сировини та продовольства;

– *оптимальний* – забезпечення населення не лише життєво необхідними видами продовольства, але й іншими, що дає змогу на оптимальному рівні підтримувати стан здоров'я і життєдіяльність населення;

– *рівень самодостатності* – забезпечення населення широким товарним асортиментом продовольства, при якому досягається повна продовольча незалежність.²⁴¹

Ступінь продовольчої безпеки на той чи інший період визначається переліком *зовнішніх і внутрішніх загроз*.

Зовнішніми загрозами продовольчій безпеці зазвичай є: недосконалість зовнішньоекономічної діяльності в сільському господарстві та виробництві продовольства; недостатня ефективність інноваційних та інвестиційних процесів у сільському господарстві та харчовій промисловості; скорочення традиційних ринків збуту сільськогосподарської сировини і продовольства.

Основними *внутрішніми загрозами* продовольчій безпеці визначають: несприятливі природні умови для вирощування сільськогосподарських культур; скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та зменшення її надходження на переробні підприємства; непослідовність і безсистемність при здійсненні аграрних реформ; техніко-технологічна відсталість виробничого процесу в галузях сільського господарства; відсутність дієвого механізму ціноутворення на продовольство та цінового паритету на сільськогосподарську сировину і продовольство; недостатня ефективність використання ринкової інфраструктури збуту сільськогосподарської продукції (аграрних та товарних бірж, аукціонів тощо); зниження рівня доходів населення та платоспроможного попиту на продукти харчування; недостатній рівень державної фінансової підтримки підприємств аграрної сфери.

Негативними наслідками дії зовнішніх та внутрішніх загроз є зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, погіршення її конкурентоспроможності, зростання цін на продовольство, погіршення його якості, нестабільність фінансового стану підприємств, скорочення робочих місць та трудові міграції жителів сільської місцевості.

²⁴¹ Мезенцева Н.І., Трусіч О.М. Географія АПК: Навчально-методичний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – 91с.

Загрози продовольчій безпеці за рівнем прогнозованості поділяються на прогнозовані, які можна передбачити та вчасно вжити заходи щодо їх профілактики і запобігання; непередбачувані, які виникають внаслідок впливу непередбачуваних несприятливих для сільського господарства природних умов (сильні дощі, засухи, вимерзання тощо) і зумовлюють зниження урожайності сільськогосподарських культур та, відповідно, їх валового збору.

Продовольча безпека в світі територіально диференційована, що зумовлено природними умовами та ресурсами (агрокліматичними, особливостями рельєфу, площею та структурою сільськогосподарських угідь тощо), концентрацією населення, його купівельною спроможністю, кон'юнктурою на Світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, науково-технологічним прогресом, рівнем соціально-економічного розвитку території та політичною ситуацією в світі.

В країнах, що розвиваються, проживає понад 98% голодуючих та тих, хто недоїдає. Найбільша кількість з них мешкає в Азії (понад 65%) та в Африці (понад 28%). Переважна більшість голодуючих проживає у таких країнах: в Азії – в Бангладеш, Бутані, Індії, Мальдівах, Непалі, Пакистані та Шрі-Ланці, в Африці – Ефіопії, Нігерії, Заїрі, Кенії, Уганді, Мозамбіку, Сенегалі, Гамбії, Малі, Чаді, в Латинській Америці та Карибському басейні – Гондурасі, Гватемалі, Сальвадорі.

Країнам, що мають проблему голоду та недоїдання, міждержавними організаціями та об'єднаннями на двосторонній чи багатосторонній основі надається *продовольча допомога*. Продовольча допомога включає надання безкоштовно або на умовах пільгових кредитів продовольства тим країнам, які цього потребують, а також передачу технологій, техніки та інших засобів виробництва для розвитку сільського господарства. 90% продовольчої допомоги в світі надають США та країни Західної Європи.

11.2. Соціальна безпека

Поняття соціальної безпеки почало формуватися з кінця 1990-х років. Зокрема, вперше термін було задекларовано у 1995 році у Всесвітній соціальній декларації. Метою соціальної безпеки є уникнення або зниження до прийняттого рівня соціальних ризиків, створення умов для запобігання соціальним загрозам та їхньої ліквідації, забезпечення соціального розвитку особи та суспільства як пріоритетних. Суб'єктами соціальної безпеки виступають люди, їхні спільноти та стосунки, об'єктами – належні соціальні потреби, системи соціалізації людини і соціальна інфраструктура.

Термін «соціальна безпека» зазвичай має два трактування: традиційне (відсутність загроз для соціуму) та альтернативне (відсутність загроз з боку соціуму). Соціальна безпека у традиційному розумінні – це відсутність загроз здоров'ю та життю людини. Соціальна безпека в альтернативному розумінні – це відсутність загроз національній безпеці з боку власних громадян.

Соціальна безпека визначається як

постійна доступність достатньої кількості соціальних гарантій і благ для нормальної життєдіяльності населення.

У Декларації про державний суверенітет України соціальна безпека розглядається як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи й суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Поняття «соціальна безпека» трактується по-різному: як стан і характеристика міри досягнення оптимального рівня безпеки функціонування, відтворення і розвитку соціальної системи, яке забезпечується сукупністю здійснюваних державою і суспільством політичних, правових, економічних, ідеологічних, організаційних і соціально-психологічних заходів, які дають змогу зберегти існуючі в суспільстві конституційний устрій, соціальну стабільність, не допускаючи їх послаблення²⁴²; стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик.²⁴³

Соціальну безпеку розглядають як комплексне, багатофункціональне поняття, структурними елементами якого за функціональним призначенням є: безпека проживання, безпека харчування, безпека зайнятості, безпека здоров'я, особиста безпека, криміногенна безпека, безпека навчання, безпека відпочинку.

На рівень соціальної безпеки впливають організаційно-правові передумови, до яких належать соціальне законодавство, соціальні гарантії, діяльність державних органів управління, проведення реформ у різних сферах життєдіяльності населення. Рівень соціальної безпеки залежить від соціально-економічних факторів та екологічних передумов.

У періоди економічних криз та проведення соціально-економічних реформ посилюється регіональна диференціація рівнів соціальної безпеки. Регіональні

²⁴² Скуратівський В., Линдюк О. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення – Вісник НАДУ. – 2013. – №3. – С. 194-204.

²⁴³ Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія. За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.

розходження стосуються насамперед рівня оплати праці, рівнів зайнятості і безробіття, народжуваності і смертності, процесу відтворення і професійно-кваліфікаційного рівня робочої сили, міграційних рухів населення, в тому числі і вимушених.

Соціальний ризик – це ймовірність або частота виникнення небажаних подій, які визначаються поразкою певної кількості людей під час реалізації тих чи інших небезпек. Соціальні ризики є наріжним каменем соціального захисту.

Загроза є однією з форм інтенсивності небезпеки.

Загроза – це

сукупність умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим соціальним інтересам особистості, суспільства й держави.

Визначення ступеню соціальної безпеки регіонів України ґрунтується на оцінці та аналізі кількох груп, різних за походженням загроз.

Першу групу складають *загрози економічного походження*:

– загрози, пов'язані з регіональною диференціацією рівня доходів населення внаслідок низького рівня заробітної плати, зниження відтворюючої і стимулюючої її функції, соціальної поляризації суспільства за відсутності достатньої кількості представників середнього класу, зниження рівня споживання найважливіших продуктів харчування нижче мінімально допустимих норм;

– загрози, пов'язані з ситуацією на регіональних ринках праці внаслідок безробіття, скорочення попиту на робочу силу, втрати стабільного соціально-професійного статусу окремими соціальними групами, зниження професійно-кваліфікаційного рівня працівників, значних масштабів трудових міграцій;

– загрози, пов'язані з погіршенням якості і звуженням асортименту наданих послуг (культурно-освітніх, медичних, побутових та інших);

– загрози, пов'язані з проблемою фінансування регіональних соціальних програм.

Другу групу становлять *загрози демографічного походження*:

– загрози регіональної депопуляції населення в результаті природного скорочення, погіршення вікової структури населення, міграційного впливу населення, високого рівня захворюваності та зменшення середньої тривалості життя;

– загрози погіршення якості трудових ресурсів регіонів через порушення необхідних умов для відтворення робочої сили.

Третя група включає *загрози гуманітарного походження*:

– загрози соціальних протиріч, в основі яких лежать мовні, конфесійні відмінності;

- загрози поширення соціальних проблем [5; 6].

Виділяють три рівні соціальної безпеки: особа, соціальна група, суспільство в цілому. Також виділяють три рівні відповідальності за підтримання соціальної безпеки: держава, соціальна група, особа.

Для кількісного виміру соціальної безпеки доцільно використовувати різні групи індикаторів:

- *індикатори якості життя населення*: коефіцієнти народжуваності, смертності, дитячої смертності, природного скорочення населення, очікувана середня тривалість життя та середній вік населення, частка дітей і підлітків та пенсіонерів у віковій структурі населення, рівень захворюваності населення та смертності від різних видів захворювань, кількість інвалідів, кількість самогубств, рівень освіченості населення, коефіцієнти вибуття й прибуття населення, сальдо міграції;

- *індикатори напруженості на ринку праці*: рівні зайнятості та безробіття, частка безробітної молоді, чисельність безробітних, які перебували на обліку більше одного року, навантаження на одне вільне робоче місце, попит та пропозиція робочої сили, рівні працевлаштування;

- *індикатори добробуту населення*: ВРП на душу населення, ВДВ на одну особу, доходи і витрати на одну особу, рівень оплати праці, частка населення, що проживає за межею бідності, відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму, рівень інфляції, забезпечення населення різними видами послуг (побутовими, інформаційними тощо), продовольча доступність для населення;

- *індикатори соціальних протиріч*: співвідношення доходів найбагатших і найбідніших родин, співвідношення доходів найбагатших і найбідніших родин, співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок;

- *індикатори соціальних негараздів*: рівень злочинності (у т. ч. вбивства, зґвалтування, торгівля людьми), коефіцієнт розлучуваності, рівень поширення наркоманії, алкоголізму, кількість хворих на ВІЛ/СНІД та психічні розлади;

- *індикатори особистої безпеки*: кількість захворювань та смертей внаслідок дії природних і техногенних аварій та катастроф, нещасних випадків на виробництві, в побуті та дорожньо-транспортних аваріях, інші види насильства;

- *індикатори фінансування регіональних соціальних програм*: витрати державного й місцевого бюджетів на соціальні потреби [5; 6].

Виділяють кілька критеріїв збереження соціальної безпеки:

- попередження виникнення ситуації соціального вибуху;
- неприпустимість деградації соціальної структури;

- забезпечення максимальної стабільності соціальної структури;
- підтримання та забезпечення адекватної системи ціннісних орієнтацій, культури поведінки в суспільстві, економічного та політичної поведінки.

Важливою складовою соціальної безпеки є **демографічна безпека**. Сутність демографічної безпеки полягає не лише в оцінці прямого впливу демографічних тенденцій на чисельність населення, економічний розвиток та оборонні можливості, а й в оцінці опосередкованого впливу демографічних тенденцій на зміну економічних показників, соціального темпераменту та національних ідей.

Демографічна безпека –

це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості.²⁴⁴

Ключовими складовими демографічної безпеки є: чисельність населення, вікова його структура, територіальний розподіл та етнічний склад; зміни в цих демографічних показниках та взаємодії між ними, включаючи міграцію, темпи зростання населення, зрушення в віковій структурі, зміну місця й пропорцій етнічних і релігійних груп, їх територіальний розподіл.

Враховуючи сучасні тенденції третього демографічного переходу, інтенсивність міграційних процесів у світі, міграційний приплив у розвинені країни із країн, що розвиваються, призводять до так званої «дилеми безпеки», адже традиційно групи етнічних меншин часто мають високий рівень народжуваності та темпи зростання населення, що призводить до зміни структури всього населення, може призвести до ланцюга самозахисних дій та реакцій між постійним населенням та новим (групами мігрантів), які можуть призводити до загрози національній безпеці та виникнення конфліктів.

В Україні демографічну безпеку розглядають як складову соціальної безпеки в контексті загроз виникнення демографічної кризи. Пріоритетними національними демографічними інтересами в Україні є:

- стійке зростання чисельності населення України на основі послідовного збільшення народжуваності та очікуваної тривалості життя, зниження смертності населення;
- підвищення загального рівня здоров'я населення,
- розвиток інтелектуального та духовно-морального потенціалу суспільства;
- зміцнення інституту сім'ї як соціального інституту, найбільш сприятливого для реалізації потреби в дітях, їх виховання;

²⁴⁴ Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

— оптимізація внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків, забезпечення позитивного сальдо зовнішньої міграції економічно активного населення.²⁴⁵

Існують різні *методики діагностики стану демографічної безпеки*, які найчастіше представляються алгоритмом: демографічна безпека – демографічний ризик – демографічна загроза – демографічна небезпека.

Система показників демографічної безпеки:

– *показники природного відтворення населення*: сумарний показник народжуваності, коефіцієнт смертності населення у віці 16- 59 років, надсмертності чоловіків у віці 16- 45 років, смертність немовлят на тис. народжених живими, мертвонароджуваність.

– *показники механічного руху населення*: умовний коефіцієнт міграційних втрат, коефіцієнт міграційного обороту, коефіцієнт механічного приросту, коефіцієнт урбанізації.

– *показники здоров'я населення*: очікувана тривалість життя населення при народженні, різниця в очікуваній тривалості життя при народженні чоловіків і жінок, кількість дітей-інвалідів у віці 0-17 років на 10 тис. дітей віком 0-17 років, кількість хворих з вперше встановленим діагнозом туберкульозу на 100 тис. населення, кількість хворих з вперше встановленим діагнозом розладів психіки та поведінки на 100 тис. населення, кількість хворих з вперше встановленим діагнозом СНІД на 100 тис. населення.

– *показники девіантної поведінки*: кількість хворих з вперше встановленим діагнозом захворювання венеричними хворобами на 100 тис. населення, смертність населення від алкоголезалежних хвороб на 100 тис. населення, смертність населення в результаті само ушкоджень на 100 тис. населення, рівень злочинності на 100 тис. населення.

– *показники статево-вікового складу населення*: коефіцієнт старіння населення (частка населення у віці старше 65 років), співвідношення дітей 0-15 років та населення старше 60 років, ступінь диспропорційності статевого складу населення (кількість жінок на тис. чоловіків у віці 15-49 років), вік балансування.

– *показники сімейних цінностей населення*: частка позашлюбних народжень у загальній чисельності новонароджених, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 0-17 років на 100 тис. дітей віком 0-17 років, несталість шлюбів, кількість абортів на тис. дітей народжених живими.²⁴⁶

Соціальна безпека визначається на трьох рівнях: глобальному, субрегіональному, національному, регіональному та локальному, кожен з яких має свої особливості, що формуються під впливом соціально-економічних, етнічних, культурних, релігійних, ментальних та ін. чинників.

²⁴⁵ Цвігун І.А. Демографічна безпека України та напрями її регулювання: монографія. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2013. – 400 с.

²⁴⁶ Там само

Забезпечення соціальної безпеки пов'язане з соціальною політикою держави. Під **соціальною політикою** розуміють

систему правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави з метою узгодження цілей соціального характеру з цілями економічного зростання.

Основними принципами соціальної політики є: раціональність (досягнення найкращого співвідношення мети соціальної політики та засобів її реалізації), *соціальна справедливість* (визнання однакових можливостей для всі членів суспільства), соціальна безпека (передбачуваність певних життєвих ризиків).

У соціальній політиці потрібно враховувати соціальні інтереси та пріоритети. **Соціальні інтереси** – це усвідомлена інтегрована система потреб у благополучному існуванні, відтворенні й розвитку людини, суспільства і держави. На основі соціальних інтересів з урахуванням конкретно-історичних внутрішніх і зовнішніх чинників формуються цілі та завдання держави щодо забезпечення її соціальної безпеки.

Серед соціальних інтересів виділяють пріоритетні (життєво важливі), задоволення яких забезпечує існування та можливості прогресивного розвитку людини, суспільства і держави. **Соціальні пріоритети** – першочергові, життєво важливі завдання для забезпечення соціальної безпеки населення.

Соціальними пріоритетами України та її регіонів є соціальна стабільність, підвищення рівня життя населення, збереження генофонду нації і зміцнення здоров'я громадян, формування сучасного середнього класу із способом життя, притаманним економічно розвиненим країнам, збереження працересурсного потенціалу та створення ефективної системи соціального захисту. Критеріями соціальної безпеки регіонів України на сучасному етапі є збільшення середньої тривалості життя населення та підвищення рівня його доходів.²⁴⁷

Гарантування соціальної безпеки окремої людини та суспільства слід вважати завданням соціального захисту. Система *соціального захисту* містить три складові: соціальну допомогу, соціальне страхування, соціальну справедливість.

²⁴⁷ Мезенцева Н.І., Штельмах О.О. Типизація регіонів України за загрозами соціальної безпеки // Вісник Київського університету. Географія. - Вип.53. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С.19-20.

11.3. Природно-техногенна безпека

У процесі взаємодії природи і суспільства можуть виникати природно-техногенні аварії та надзвичайні ситуації. Запобігання природно-техногенним та екологічним загрозам, зменшення їх впливу на населення, природу й економіку є одним з ключових пріоритетів національної безпеки України.

Під **природно-техногенною безпекою** життєдіяльності населення розуміють

*здатність суспільно-географічного комплексу зберігати і підтримувати необхідний стан екосфери та техносфери, який забезпечує можливість комплексно-пропорційного розвитку, та своєчасно реагувати на природно-техногенні загрози, прогнозувати й попереджувати надзвичайні ситуації природно-техногенного змісту.*²⁴⁸

Екологічна безпека – це

такий стан навколишнього середовища, при якому стає неможливим погіршення екологічного стану і виникнення небезпеки для здоров'я людей [3].

Це забезпечується реалізацією взаємопов'язаних екологічних, економічних, техніко-технологічних, організаційних, правових та інших заходів.

Поняття природно-техногенної та екологічної безпеки тісно пов'язані із людиною. Природно-техногенні та екологічні небезпеки містять у собі загрозу для людини, господарства і природного середовища, або здатні створити її внаслідок ймовірного вибуху, пожежі, затоплення, забруднення (зараження) навколишнього середовища.

Внаслідок їх прояву складається **надзвичайна ситуація** – порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене катастрофою, стихійним лихом або іншими чинниками, що призвели, можуть призвести до загибелі людей, тварин і рослин, значних матеріальних збитків та (або) завдати шкоди довкіллю.²⁴⁹ При надзвичайних ситуаціях формується специфічна політична ситуація в державі, яка може бути пов'язана із

²⁴⁸ Мельничук А.Л. Суспільно-географічні аспекти природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення України: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна і соціальна географія. – К., 2004. – 18 с.

²⁴⁹ Мельничук А.Л. Суспільно-географічні аспекти природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення України: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна і соціальна географія. – К., 2004. – 18 с.

вимушеною зміною або доповненням законодавства у зв'язку із проявом нових специфічних проблем, діяльністю громадських неурядових організацій, процесом прийняття політичних рішень, веденням зовнішньої політики.

Стан природно-техногенної та екологічної безпеки має істотний вплив на різні складові життєдіяльності населення:

- *процеси відтворення населення* через прямі втрати населення та рівень його захворюваності;
- *міграції населення*, зумовлюючи вимушені міграції населення різного масштабу, та *порушення соціокультурного життєвого простору переселенців*;
- *зміни у віковій структурі населення, структурі його зайнятості* шляхом концентрації населення високого рівня кваліфікації у містах з високим рівнем природно-техногенної безпеки (зелених містах, smart-містах тощо) і навпаки у ситуації з низьким рівнем природно-техногенної безпеки;
- *зміни у системі розселення*;
- *процеси поширення хвороб та стан здоров'я населення*;
- *туристично-рекреаційну, сільськогосподарську та лісогосподарську діяльність* населення, можливості використання мінеральних та водних ресурсів;
- *природоохоронну діяльність*.

Природно-техногенні небезпеки стають на заваді суспільного розвитку, стримують підвищення рівня добробуту населення, загрожують збереженню та збільшенню національного капіталу, ефективному функціонуванню державної влади. Втрати, яких завдають надзвичайні ситуації в світі, щорічно зростають на 10-30 %, переважаючи темпи приросту валового внутрішнього продукту. Збитки масштабних надзвичайних ситуацій можуть стати найсерйознішою загрозою суспільного розвитку.

Дуже небезпечними є надзвичайні ситуації природного походження, які характеризуються високою руйнівною силою та масштабами впливу, раптовістю виникнення в місцях і часі, практично непередбачуваністю.

За даними Міжнародного Червоного Хреста внаслідок лише стихійних лих за останні тисячу років у світі загинуло більше 11 мільйонів осіб. В Україні надзвичайні ситуації природного походження у 2000-2016 роках завдали збитків в 10 разів більше, ніж техногенного.

Стан техногенної безпеки життєдіяльності населення України можна визначити як незадовільний, і такий, що значно поступається рівню природної безпеки. Основними причинами цього є: висока міра зношеності основних виробничих фондів, аритмія техногенних процесів, викликана економічною дезінтеграцією, скорочення коштів на протиаварійні заходи на виробництві, надвисока концентрація промислових потужностей в окремих регіонах. 44% вартості промислових основних виробничих фондів припадає на об'єкти з високим ризиком прояву надзвичайних ситуацій.

У містах-мільонерах розміщено 35% підприємств енергетики, в дуже великих – 50% металургійних підприємств, у великих – 75% підприємств хімічної промисловості. Ускладнює стан природно-техногенної безпеки низький рівень підготовки до дій в екстремальних ситуаціях відповідних служб на місцях: позаміські пункти управління, захисні споруди, система оповіщення, стан засобів індивідуального захисту, радіаційного та дозиметричного контролю, питання евакуаційних заходів, інші заходи цивільної оборони утримуються в незадовільному стані. Ускладнилась ситуація у зв'язку із різким погіршенням природно-техногенної ситуації у тимчасово окупованих АРК та територіях Донецької і Луганської областей.

Природно-техногенна загроза – це явище з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що в певний момент часу в межах певної території можуть завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки, зруйнувати довкілля.

Екологічні фактори загроз обумовлені природними причинами: несприятливими для життєдіяльності людини кліматичними умовами, фізико-хімічними характеристиками ґрунту, води, атмосферного повітря, природними лихами і катастрофами тощо. **Техногенні (або антропогенні) фактори загроз** обумовлені господарською діяльністю людей: надмірними викидами в навколишнє середовище відходів господарської діяльності; необґрунтованим використанням територій у господарській діяльності; надмірним використанням природних ресурсів тощо.

Ризик природно-техногенної небезпеки розглядається як поєднання ймовірності виникнення події та її негативних наслідків і є кількісною мірою загрози. Ризик вимірюється такими показниками: величина збитку від небезпечного чинника та ймовірність появи (частота появи) даного небезпечного чинника. Екологічний ризик – це ймовірність порушення стійкості системи навколишнього середовища через господарську чи іншу діяльність людини.

Потенційні негативні наслідки розглядаються як похідна від вразливості території.

Вразливість території визначають як

результат дії фізичних, соціальних, економічних чинників та середовища, що підвищує рівень сприйняття населенням небезпек.

Аналіз вразливості території до небезпечних подій є важливим для аналізу ризиків виникнення небезпек та формування системи ефективного управління ними. Багатоаспектна структура вразливості передбачає аналіз схильності території до настання небезпечних подій, аналіз чутливості з урахуванням зосередженого на території соціально-економічного потенціалу, а також оцінку території відповідно до її здатності реагувати на загрози. У якості протилежної

за змістом категорії до вразливості розглядають *стійкість території* - здатність екологічної системи реагувати на загрози, зберігаючи при цьому базову структуру і спосіб функціонування, здатність до самоорганізації.

Чутливість території до природно-техногенних загроз, враховуючи соціально-економічну її специфіку, показує, наскільки ті чи інші ризики є загрозливими для регіону з точки зору можливих наслідків. З іншого боку, вона відображає соціально-економічне підґрунтя для формування готовності протидіяти їм. Оскільки саме чутливість території здатна суттєво посилити або послабити ризики від природних і техногенних небезпек, а також впливати на рівень готовності протидіяти загрозам, її моніторинг повинен стати невід'ємним елементом територіального управління на різних ієрархічних рівнях.

Основними положеннями *державної політики* щодо надзвичайних ситуацій є: пріоритетність збереження життя та здоров'я людей; обов'язковість завчасного передбачення можливостей прояву надзвичайних ситуацій та реалізації превентивних заходів щодо їх усунення та мінімізації негативного впливу; забезпечення вільного доступу громадян до інформації щодо загроз населенню та території та заходів спрямованих на їх подолання. Для досягнення природно-техногенної безпеки *на регіональному рівні* ефективними заходами є: адресний моніторинг природних та техногенних небезпечних об'єктів, проведення технологічної їх експертизи; стандартизація технологій безпеки та технологій виробництва; впровадження ефективної системи оподаткування та контролю за впливом на навколишнє природне середовище, системи стандартизації, метрології, сертифікації, ліцензування; проведення тренінгів та роз'яснювальної роботи з населенням, що знаходиться в можливій зоні впливу небезпечних об'єктів; надання суспільству об'єктивної інформації про природно-техногенну безпеку.

Ефективність територіальної організації природно-техногенної безпеки регіону визначається розміщенням центрів різного ієрархічного рівня (міжрайонного, районного та локального), рівнем сформованості відповідної інфраструктури та ресурсів (забезпечення необхідних обсягів регіональних запасів людських, фінансових, технічних та матеріальних ресурсів; системою оповіщення населення при загрозі чи виникненні надзвичайних ситуацій тощо), організацією управлінської діяльності.

У системі управління природно-техногенної безпекою пріоритетним є формування можливостей для попередження небезпек, у тому числі шляхом зміщення акценту з реагування на них в сторону *запобігання їх виникненню та пом'якшенню ризиків*. Без участі безпосередньо населення зниження ризиків неможливе: саме рівень усвідомленості ризику суспільством та рівень готовності значною мірою визначають ступінь вразливості території.

Департамент ООН зі зниження ризиків катастроф у 2005 році ухвалив Хіозьку рамкову угоду терміном на 10 років, спрямовану на підвищення обізнаності та активності громад великих міст щодо питань природно-техногенної безпеки. У рамках цієї угоди, реалізовувались програми, які передбачали залучення громади міста до співробітництва з представниками місцевої влади у питаннях планування і розвитку території та моніторингу ризиків.

У 2015 році було ухвалено нову – Сендайську рамкову угоду терміном на 15 років, яка включає чотири пріоритетні напрямки: розуміння ризику лих, удосконалення організаційно-правових норм управління ризиками лих, інвестиції в заходи щодо зниження ризику можливих лих з метою зміцнення потенціалу протидії, підвищення готовності до катастроф.²⁵⁰ В усіх напрямках наголошується на основному засобі досягнення зменшення ризиків і небезпек – *поінформованості та обізнаності місцевих громад з достовірними даними про всі можливі небезпеки та можливі наслідки катастроф* з допомогою найрізноманітніших інструментів.

11.4. Інформаційна безпека

Важливою складовою соціального простору є інформаційний простір. Глобальний характер, універсальність, відносна відсутність перешкод комунікації та інші властивості інформаційного простору дозволяють розглядати його не тільки як середовище спілкування, співробітництва та конструктивної взаємодії, але і як середовище застосування інформаційної зброї та інформаційних війн. В умовах інформаційного протистояння є багато можливостей проникнення в інформаційний простір супротивника з метою його дезорганізації, втілення власних планів з його руйнування і отримання переваг (геополітичних, дипломатичних, економічних, військових, інформаційних тощо). Враховуючи зростання ролі інформаційних ресурсів суспільства, які перетворюються в головний чинник суспільного розвитку, зрозуміло, що безпека інформаційного простору є однією з найважливіших складових національної безпеки. Не випадково багато країн світу створюють в своїх арміях спеціальні кібернетичні підрозділи, покликані попереджувати і знешкоджувати кібернетичні атаки на власний інформаційний простір і при необхідності атакувати інформаційний простір противника.

²⁵⁰ Sendai framework for disaster risk reduction 2015-2030 // UN world conference on disaster risk reduction. – Geneva: United Nations Office for Disaster Risk Reduction; 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.wcdrr.org/uploads/Sendai_Framework_for_Disaster_Risk_Reduction_2015-2030.pdf%202015%20May%2011].

З точки зору інформаційної безпеки, **інформаційний простір** – це *це глобальне інформаційне середовище, яке в реальному масштабі часу забезпечує комплексну обробку відомостей про протиборчі сторони та їх навколишнє оточення з метою підтримання рішень щодо створення оптимального складу сил і засобів та їх ефективного застосування в різних умовах навколишньої обстановки [1].*

Особливою складовою за специфікою можливих загроз і функціонування в інформаційному просторі є **кібернетичний простір** як віртуальне комунікаційне середовище, утворене системою зв'язків між користувачами та об'єктами інформаційної інфраструктури (електронний інформаційний ресурс, інформаційні системи й мережі всіх форм власності, керовані автоматизованими системами управління), які використовуються не лише для перетворення та передавання інформації з метою забезпечення інформаційних потреб суспільства, а й для впливу на аналогічні об'єкти протиборчої сторони [1].

Отже, в сучасних інформаційних протистояннях і війнах головними об'єктами і середовищами інформаційних атак є інформаційний і кібернетичний простори. Відповідно до цього інформаційну безпеку в цілому необхідно розглядати принаймні у двох взаємопов'язаних аспектах – інформаційна та кібернетична безпека.

У найзагальнішому розумінні **інформаційна безпека** – це *такий стан захищеності інформаційного простору держави, за якого неможливо завдати збитку властивостям об'єкта безпеки, що стосуються інформації та інформаційної інфраструктури, і який гарантує безперешкодне формування, використання й розвиток національної інформаційної сфери в інтересах оборони, при цьому безпосередніми об'єктами атак є інформаційні потоки, бази даних і персонал [1].*

Кібернетична безпека – це

стан захищеності кіберпростору держави в цілому або окремих об'єктів інфраструктури від ризику стороннього кібернетичного впливу, за якого забезпечується їх сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних викликів, кібернетичних втручань і загроз особистим, корпоративним або національним інтересам, при цьому безпосередніми об'єктами кібератак є системи збору даних, органи та канали управління і канали інтерактивної взаємодії [1].

Об'єкти інформаційного простору (інформація, інформаційні системи і технології тощо), які підлягають захисту від інформаційного нападу відрізняються великим різноманіттям за різними ознаками та властивостями. Але з точки зору їх захисту від можливих загроз мають такі загальні важливі ознаки:

- *доступність* – можливість швидко отримати інформаційну послугу - основна ознака, яка визначає цінність інформаційної інфраструктури, тому її обмеження або унеможливлення є однією з цілей інформаційної атаки;
- *цілісність* – захищеність інформації від несанкціонованої зміни чи руйнування, забезпечення її точності, несуперечливості та повноти - друга ознака цінності інформації, яка може порушуватись або руйнуватись за кожним її компонентом і тому є особливо вразливою;
- *конфіденційність* – захищеність від несанкціонованого ознайомлення – стосується тільки інформації із повністю або частково закритим доступом (дані, які є державною таємницею - військова, оборонна, науково-технічна, економічна, соціальна тощо інформація) і тому є найбільш пріоритетним об'єктом інформаційного нападу.

Загрози щодо зазначених ознак можуть бути реалізовані багатьма способами, як правило, через такі дії:

- *розголошення* – навмисні або випадкові дії персоналу організацій, що призвели до ознайомлення з конфіденційною інформацією осіб, які не мають до неї доступу, що реалізується через передачу, надання та пересилання повідомлень каналами їх поширення;

- *витік* – безконтрольне (навмисне чи випадкове) виведення конфіденційної інформації за межі організації або кола осіб, яким її було довірено, що реалізується через візуально-оптичні, акустичні, електромагнітні, матеріальні та інші канали;

- *несанкціонований доступ* – протиправне ознайомлення з конфіденційною інформацією кола осіб, які не мають до неї доступу, порушення цілісності та доступності інформації, що реалізується способами співробітництва, вивідування, підслуховування, спостереження, викрадення, копіювання, знищення, підключення, перехоплення, фотографування, збору тощо [1].

Кібернетична безпека стосується захисту кібернетичного простору. Об'єктами кібернетичної безпеки є основні елементи інфраструктури кібернетичного простору: інформаційні засоби, програмне забезпечення, системи управління, апаратні засоби, інтернет.

Системні методи протистояння загрозам є такими:

- *сервіси мережної безпеки* – механізми захисту інформації в розподілених обчислювальних системах і мережах;
- *інженерно-технічні методи* – забезпечення захисту інформації від витоку технічними каналами;
- *правові та організаційні методи* – створюють нормативну базу для організації діяльності із забезпечення інформаційної безпеки;
- *теоретичні методи* – розв'язують завдання формалізації процесів забезпечення інформаційної безпеки [1].

Забезпечення кібернетичної безпеки передбачає: розвідку інформаційно-телекомунікаційних систем та криптосистем протиборчих сторін; кібернетичні впливи; захист власної інформаційної сфери.

У сенсі попередження кібернетичних загроз кібернетичну безпеку розглядають за аспектами та сферами діяльності:

- за аспектами:
 - ✓ соціальний – стосується всіх процесів суспільної діяльності (соціально-політичні, демографічні, економічні, культурологічні, ментальні, управлінські тощо);
 - ✓ технічний – охоплює всі процеси обміну науково-технічною інформацією;
 - ✓ інформаційний – стосується всіх процесів створення, розповсюдження і захисту інформаційних продуктів, а також інформаційних послуг;
 - ✓ комунікаційний – стосується збереження оптимального стану телекомунікаційних мереж і систем.
- за сферами діяльності:
 - ✓ зовнішньополітична;
 - ✓ внутрішньополітична;
 - ✓ воєнна;
 - ✓ економічна;
 - ✓ соціальна;
 - ✓ екологічна;
 - ✓ науково-технічна [1].

Україна, як й інші країни світу, прикладає багато зусиль задля укріплення свого інформаційного простору і забезпечення гідного рівня інформаційної безпеки. Основними напрямками створення загальнодержавної системи кібернетичної безпеки в Україні мають бути такі:

- формування культури та проведення інформаційно-пропагандистської кампанії про значущість проблематики кібербезпеки держави;
- створення механізму моніторингу кібернетичних втручань і загроз, а також своєчасного ухвалення рішень щодо реагування на їх прояви;

- забезпечення безпеки державних інформаційних ресурсів;
- вироблення і реалізація єдиної науково-технічної політики щодо захисту державних інформаційних ресурсів та ІТ-інфраструктури від деструктивного кібернетичного впливу;
- підвищення надійності критичної кіберінфраструктури;
- підтримка вітчизняних виробників програмно-апаратного забезпечення;
- реалізація механізмів партнерства держави, бізнесу й громадян у сфері кібербезпеки;
- удосконалення національного нормативно-правового та понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки;
- організація міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки.

Питання для самоперевірки знань:

1. Визначте основні положення економічної та продовольчої безпеки. Що відноситься до пріоритетних національних економічних інтересів України на сучасному етапі розвитку? Подумайте, чому саме ці національні інтереси визначені як пріоритетні.
2. Охарактеризуйте фізичну та економічну складові продовольчої доступності. Наведіть приклади впливу різних чинників на територіальну диференціацію продовольчої безпеки в світі.
3. Визначте сутність соціальної безпеки. Охарактеризуйте загрози соціальній безпеці.
4. Які чинники впливають на демографічну безпеку? Наведіть приклади впливу різних чинників на територіальну диференціацію демографічної безпеки в світі.
5. Що розуміють під природно-техногенною та екологічною безпекою? Дайте оцінку їхнього впливу на соціум.
6. Що розуміють під вразливістю та чутливістю території до природних та техногенних загроз?
7. Наведіть визначення інформаційного простору та кібернетичного простору. В чому різниця між ними? Поясніть, через які дії реалізуються загрози інформаційній та кібернетичній безпеці.

Рекомендована література:

1. БУРЯЧОК В.Л., ТОЛУБКО В.Б., ХОРОШКО В.О., ТОЛЮПА С.В. Інформаційна та кібербезпека: соціотехнічний аспект: Підручник. – К.: ДУТ, 2015. – 288 с.
2. ГУБСЬКИЙ Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. – К. : Укрархбудінформ, 2001. – 121 с.

3. ДАНИЛИШИН Б.М., КОВТУН В.В., СТЕПАНЕНКО А.В. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки. – К.: Лекс Дім, 2004. – 552 с.
4. КУЦЕНКО В.І. УДОВИЧЕНКО В.П. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 652 с.
5. МЕЗЕНЦЕВ К.В., МЕЗЕНЦЕВА Н.І. Регіональна соціальна безпека в Україні // Економічна та соціальна географія. – Вип. 51. – К., 2001. – С. 121-128.
6. МЕЗЕНЦЕВ К.В. ПІДГРУШНИЙ Г.П., МЕЗЕНЦЕВА Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. – Київ: Прінт Сервіс, 2014. – 132 с.
7. МЕЗЕНЦЕВА Н., ТРУСІЙ О.М. Продовольча безпека в регіонах України: сутність, індикатори, територіальна диференціація // Економічна та соціальна географія. – 2017. – Вип. 77. – С. 61-70.
8. НОВІКОВА О. Ф., ПОКОТИЛЕНКО Р.В. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення: Монографія. – Донецьк, 2006. – 408 с.

Тема 12

СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Ключові терміни: людський розвиток, індекс людського розвитку (індекс розвитку людського потенціалу), регіональний індекс людського розвитку, сталий розвиток, цілі сталого розвитку; соціальне управління, функції соціального управління, принципи соціального управління, методи соціального управління, соціальні інститути, прогностична функція соціального управління

12.1. Індикатори людського розвитку

12.2. Цілі розвитку тисячоліття. Цілі сталого розвитку

12.3. Управління соціальним розвитком

12.1. Людський розвиток. Сталий розвиток

Концепція людського розвитку (Human Development Concept) була сформована наприкінці 1980-х років та змінила «класичні» теорії економічного розвитку, які розглядали людину як рушійну силу економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу.

Основне положення концепції людського розвитку зводиться до того, що *люди є не лише засобом, але й основною метою економічного розвитку*. Розвиток має бути ширшим, ніж просто зростання доходів і багатства. Не менш важливими є здоров'я, освіта, середовище існування, свобода дій і слова. Тому дохід є не кінцевою метою, а лише засобом розширення можливостей людей в сфері економіки, суспільної діяльності, освіти та охорони здоров'я. При цьому, високі доходи не завжди можуть гарантувати високий рівень розвитку людини, і навпаки, низькі доходи не обов'язково заважають здійснювати державну політику, яка спрямована на підвищення рівня людського розвитку.

У 1990 році Програма розвитку ООН (ПРООН) опублікувала першу доповідь з оцінкою економічного і соціального прогресу країн світу (Human Development Report), де було сформульовано поняття *людського розвитку*, під яким розуміють

процес розширення можливостей вибору людини. Найбільш важливі елементи вибору – жити довгим і здоровим життям, здобути освіту і мати гідний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають у себе політичну свободу, гарантовані права людини і самоповагу.²⁵¹

Людський розвиток характеризує лише можливості людини, широту її вибору. Проте кожна людина на свій розсуд може ці можливості або використати, або знехтувати ними. Так, людина може мати можливість здобути вищу освіту, але не навчатися, забезпечити собі нормальне харчування, але оголосити голодування.

У Доповіді про людський розвиток за 2010 рік поняття «людський розвиток» було суттєво доповнено в контексті принципів соціальної справедливості, стійкості і поваги до прав людини.

Виходячи з цього, *людський розвиток* –

це процес розширення свободи людей жити довгим, здоровим і творчим життям, здійснювати інші цілі, які, на їхню думку, мають цінність; брати активну участь у забезпеченні справедливості і стійкості розвитку на планеті.²⁵²

Людський розвиток має три компоненти:

- *добробут*, як розширення реальних свобод людини;
- *розширення прав і можливостей*, як можливість людини, груп людей діяти й отримувати цінні результати;
- *справедливість*, як підвищення соціальної справедливості, поваги прав людини та інших цілей суспільства.

Отже, *людський розвиток* – це

*надання людям можливості повністю розвивати свій потенціал, жити продуктивно і творчо в гармонії з їхніми потребами та інтересами.*²⁵³

²⁵¹ Human Development Report 1990. – New York-Oxford: Oxford University Press, 1990. – 141 p.

²⁵² Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. – New York: United Nations Development Programme, 2010. – 238 p.

²⁵³ Регіональний людський розвиток : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 66 с.

Для характеристики людського розвитку ООН використовує *індекс людського розвитку (ІЛР)* (або індекс розвитку людського потенціалу – ІРЛП, Human Development Index – HDI), який був розроблений у групі економістів на чолі з пакистанським економістом Махбубом уль-Хаком (Mahbub ul-Haq) і визначається з 1990 року. ІЛР розраховується експертами ПРООН спільно з групою незалежних міжнародних експертів, які використовують у своїй роботі аналітичні розробки та статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій.

ІЛР розраховується за трьома складовими:

- показником очікуваної тривалості життя при народженні для чоловіків і жінок;
- показниками рівня грамотності дорослого населення й середньою кількістю років навчання (з 1995 року – сукупним валовим коефіцієнтом тих, хто вступив до початкових, середніх та вищих навчальних закладів);
- показником валового внутрішнього продукту на душу населення за паритетом купівельної спроможності.

Доповіді про людський розвиток ПРООН готуються на регіональному, національному та міжнародному рівнях. При визначенні рейтингу країни враховується багато чинників, зокрема, права людини, можливість участі в суспільному житті, соціальна захищеність, ступінь територіальної і соціальної мобільності населення, рівень культурного розвитку населення, стан його здоров'я, рівень безробіття, рівень злочинності, забруднення навколишнього середовища, доступ до інформації тощо.

На основі обрахованого ІЛР методом ранжування визначаються чотири категорії країн:

- країни з дуже високим рівнем людського розвитку (ІЛР вище 0,800);
- країни з високим рівнем людського розвитку (ІЛР від 0,700 до 0,799);
- країни з середнім рівнем людського розвитку (ІЛР від 0,550 до 0,699);
- країни з низьким рівнем людського розвитку (ІЛР менше 0,550).

ІЛР розраховується для країн-учасниць ООН, а також особливих адміністративних територій (Гонконг (Китай) і Палестинські території (Ізраїль)). Країни, які не бажають або не можуть надати статистику для обрахування ІЛР, не включаються до рейтингу, а можуть бути розглянуті окремо.

Таблиця 12.1

Місце України в світі за Індексом людського розвитку
у 1990-2015 рр. (до 1992 р. включно – СРСР)²⁵⁴

Доповідь про людський розвиток (рік, назва)	Рік підрахунку ІЛР	ІЛР України	Рейтинг України	Кількість країн
1	2	3	4	5
1990 р. Концепція і вимірювання людського розвитку	1985-87	0,920	26	130
1991 р. Фінансування людського розвитку	1990	0,908	31	160
1992 р. Глобальні виміри людського розвитку	1990	0,873	33	160
1993 р. Участь населення	1990	0,844	45	173
1994 р. Нові виміри безпеки людини	1991	0,823	45	173
1995 р. Гендерні питання і людський розвиток	1992	0,842	54	174
1996 р. Економічне зростання і людський розвиток	1993	0,719	80	174
1997 р. Розвиток людини як засіб ліквідації бідності	1994	0,689	95	175
1998 р. Споживання з точки зору людського розвитку	1995	0,748	102	174
1999 р. Глобалізація з людським обличчям	1997	0,721	91	174
2000 р. Права людини та людський розвиток	1998	0,744	78	174
2001 р. Використання нових технологій в інтересах людського розвитку	1999	0,742	74	162
2002 р. Поглиблення демократії у фрагментованому світі	2000	0,748	80	173
2003 р. Цілі в області розвитку, сформульовані в Декларації тисячоліття: міждержавна домовленість про позбавлення людства від злиднів	2001	0,766	75	175
2004 р. Культурна свобода в сучасному різноманітному світі	2002	0,777	70	177

²⁵⁴ Складено за: Human Development Reports 1990-2015. – New York: United Nations Development Programme. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://hdr.undp.org/en/global-reports>

1	2	3	4	5
2005 р. Міжнародне співробітництво на роздоріжжі: допомога, торгівля та безпека в світі нерівності	2003	0,766	78	177
2006 р. Що криється за нестачею води: влада, бідність і глобальна криза водних ресурсів	2004	0,774	77	177
2007-2008 рр. Боротьба зі змінами клімату: людська солідарність в розділеному світі	2005	0,788	76	177
2009 р. Подолання бар'єрів: людська мобільність та розвиток	2007	0,796	85	182
2010 р. Реальне багатство народів: шляхи до розвитку людини	2010	0,710	69	169
2011 р. Стійкий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх	2011	0,729	76	187
2012 р. Гендерна рівність і розвиток	–	–	–	–
2013 р. Піднесення Півдня: людський прогрес у різноманітному світі	2012	0,740	78	187
2014 р. Забезпечення стійкого прогресу людства: зменшення уразливості та формування життєстійкості	2013	0,734	83	187
2015 р. Праця в ім'я людського розвитку	2014	0,747	81	188
2016 р. Людський розвиток для всіх і кожного	2015	0,743	84	188

У 2010 році перелік індикаторів, які вимірюють ІЛР, було розширено. Так як ІЛР є зведеним показником, що спирається на середні статистичні дані за країнами і не враховує внутрішньої нерівності, були введені три нових індикатори: індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням соціально-економічної нерівності (ІЛРН), індекс гендерної нерівності (ІГН) та індекс багатовимірної бідності (ІББ).

Україна має власну методологію відстеження визначення індексу людського розвитку на регіональному рівні, яка була розроблена в 2000 році і передбачала використання 94 первинних показників та понад 20 допоміжних. У 2012 році було затверджено нову Методику вимірювання регіонального людського розвитку, розроблену фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. До розрахунку регіонального індексу людського розвитку включено 33 показники, об'єднані в шість блоків.

Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності (ІЛРН, Inequality-adjusted Human Development Index) «дисконтує» середнє значення кожного виміру ІЛР відповідно до рівня його нерівності. Чим сильніша нерівність, тим нижче значення ІЛРН у порівнянні з ІЛР, тобто нерівність негативно впливає на рівень людського розвитку. ІЛРН передає фактичний рівень розвитку людини з урахуванням нерівності, а ІЛР можна розглядати як індекс «потенційного» розвитку людини, який може бути досягнутим за відсутності нерівності.

Сутність індексу гендерної нерівності (ІГН) та індексу багатовимірної бідності (ІББ) були розглянуті в попередніх параграфах.

Показники для вимірювання регіонального людського розвитку

Блок 1. Відтворення населення:

- сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, яких народжує одна жінка за весь дітородний період);
- дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років на 1000 дітей відповідного віку);
- середня очікувана тривалість життя при народженні;
- ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років;
- ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років.

Блок 2. Соціальне становище:

- коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів, на 100 тис. населення);
- кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення);
- кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення);
- кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0-17 років);
- коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15-17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку);
- кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення).

Блок 3. Комфортне життя:

- забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа на 1 особу);
- частка квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості;
- частка квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості;
- інтегральний показник стану навколишнього середовища;
- планова емність амбулаторно-поліклінічних закладів (кількість відвідувань у зміну лікарських закладів, на 10 тис. населення);

- обсяг реалізованих населенню послуг, за винятком торгівлі та ресторанного господарства (на 1 особу).

Блок 4. Добробут:

- рівень бідності за відносним критерієм (частка населення з еквівалентними сукупними витратами не вище 75 % медіанного рівня);
- частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід;
- валовий регіональний продукт (на 1 особу);
- частка домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина).

Блок 5. Гідна праця:

- рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18-65 років);
- рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років);
- частка працівників, які отримують зарплату менше півтора прожиткового мінімуму;
- частка працівників, що працюють в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам;
- співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати;
- рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб серед зайнятого населення).

Блок 6. Освіта:

- частка дітей віком 3-5 років, охоплених дошкільними навчальними закладами;
- дітей шкільного віку (6-18 років), охоплених загальною середньою освітою;
- частка осіб у віці 25 років і старше, що мають освіту не нижче рівня «базова вища»;
- середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше;
- середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (за всіма предметами).²⁵⁵

Концепція людського розвитку тісно пов'язана з концепцією *сталого розвитку*, основи якої були сформовані на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро у 1992 році. На ній були прийняті Декларація з навколишнього середовища і розвитку та «Порядок денний на XXI століття» – план людства щодо досягнення сталого розвитку.

²⁵⁵ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 66 с.

Сталий розвиток (sustainable development) –

*це такий розвиток, який призводить не тільки до економічного зростання, але й до справедливого розподілу його результатів, який відновлює навколишнє середовище, а не знищує його, який підвищує відповідальність людей, а не перетворює їх у бездушних виконавців;*²⁵⁶

*це такий розвиток, що задовольняє потреби нинішніх поколінь, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби.*²⁵⁷

Сутність сталого розвитку полягає в рівному доступі до можливостей розвитку як тепер, так і в майбутньому. Сталість ґрунтується на принципі рівних можливостей для всіх поколінь. Тобто, сталий розвиток означає зобов'язання залишити для наступних поколінь як мінімум такий же рівень можливостей для людського розвитку, який має сучасне покоління. Це передбачає:

- *непринциповість* фінансування таких *економічних боргів*, розплачуватися за які доведеться іншим;
- необхідність достатніх інвестицій в освіту й охорону здоров'я з метою *попередження соціальних боргів* перед майбутніми поколіннями;
- необхідність використання природних ресурсів таким чином, щоб *уникнути їх виснаження та екологічних боргів.*²⁵⁸

12.2. Цілі розвитку тисячоліття. Цілі сталого розвитку

Розвиток людства супроводжується виникненням ряду соціальних проблем, що можуть бути вирішені на локальному, регіональному чи глобальному рівнях. Впродовж 1990-х років під егідою ООН було проведено велику кількість міжнародних конференцій, форумів і консультацій, на яких обговорювалися проблеми подальшого розвитку суспільства та окреслено ряд пріоритетних цілей розвитку країн-членів ООН на середньострокову перспективу. Враховуючи це, на Генеральній Асамблеї ООН 2000 року глави 189 держав і урядів, визнавши свою відповідальність за долю людства та запровадження принципів

²⁵⁶ Human Development Reports 1990-2015. – New York: United Nations Development Programme. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://hdr.undp.org/en/global-reports>

²⁵⁷ Наше общее будущее : Доклад Международной комиссии по охране окружающей среды и развитию. – М. : Прогресс, 1989.

²⁵⁸ Устойчивое человеческое развитие и Цели развития тысячелетия : учебный курс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.humandevlopment.uz/ru/courses/detail.php?COURSE_ID=1&INDEX=Y

справедливості і рівності, ухвалили Декларацію Тисячоліття ООН, у якій було визначено вісім Цілей Розвитку Тисячоліття до 2015 року²⁵⁹:

Ціль 1. Ліквідація бідності і голоду.

Завдання: до 2015 року скоротити вдвічі частку населення, чий дохід становить менше одного долара на день; скоротити вдвічі частку голодуючого населення; забезпечити повну і продуктивну зайнятість і гідну роботу всім, включаючи жінок та молодь.

Ціль 2. Забезпечення початкової освіти для всіх.

Завдання: до 2015 року забезпечити дітям у всьому світі, як хлопчикам, так і дівчаткам, можливість в повному обсязі отримати початкову шкільну освіту.

Ціль 3. Досягнення гендерної рівності.

Завдання: ліквідувати нерівноправність за статевою ознакою в сфері початкової та середньої освіти, переважно вже до 2005 року, а до 2015 року домогтися цього на всіх рівнях системи освіти.

Ціль 4. Зниження рівня дитячої смертності.

Завдання: до 2015 року скоротити на дві третини смертність серед дітей віком до п'яти років.

Ціль 5. Поліпшення охорони материнства.

Завдання: до 2015 року скоротити на три чверті коефіцієнт материнської смертності; до 2015 року забезпечити загальний доступ до отримання допомоги у сфері репродуктивного здоров'я.

Ціль 6. Скорочення масштабів поширення ВІЛ/СНІДу, малярії та інших захворювань.

Завдання: до 2015 року зупинити поширення ВІЛ/СНІДу та започаткувати тенденції до скорочення їх поширеності; до 2010 року забезпечити загальнодоступне лікування від ВІЛ/СНІДу всім, хто цього потребує; до 2015 року зупинити поширення малярії та інших важких захворювань і започаткувати тенденції до скорочення їх поширеності.

Ціль 7. Забезпечення екологічної стійкості.

Завдання: включити принципи сталого розвитку в політику і державні програми країн; запобігти вичерпання природних ресурсів; скоротити втрату біологічного різноманіття; до 2015 року вдвічі скоротити частку населення, що не має постійного доступу до чистої питної води і основних санітарно-технічних засобів; до 2020 року досягти значного покращення життя, щонайменше, 100 мільйонів мешканців нетрів.

Ціль 8. Формування глобального партнерства з метою розвитку.

Завдання: розвинути відкриту торговельну та фінансову систему, що діє на основі правил, передбачувану і неупереджену; вирішити особливі потреби найменш розвинених країн; вирішити особливі потреби держав, які не мають виходу до морських шляхів і малих острівних держав, що розвиваються;

²⁵⁹ The Millennium Development Goals Report 2015. – New York: United Nations, 2015. – 72 p.

всебічно вирішувати проблеми заборгованості країн шляхом реалізації національних і міжнародних заходів; у співпраці з фармацевтичними компаніями забезпечити країнам, що розвиваються, доступність необхідних ліків; у співпраці з приватним сектором зробити доступними блага нових технологій, насамперед, інформаційних та комунікаційних.

Кожна країна, враховуючи її політичні та соціально-економічні особливості, визначає конкретні завдання розвитку для досягнення Цілей та показники моніторингу виконання завдань.

В Україні було визначено сім пріоритетних цілей, 15 завдань та 33 індикатори для моніторингу їх виконання до 2015 року²⁶⁰:

Ціль 1. Подолання бідності. *Завдання*: ліквідувати бідність за критерієм 5,05 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності; скоротити частку бідного населення за національним критерієм бідності до 25% (за рахунок зменшення чисельності бідних серед дітей та працюючих); зменшити в десять разів частку населення, споживання якого є нижчим за рівень фактичного прожиткового мінімуму.

Ціль 2. Забезпечення якісної освіти впродовж життя. *Завдання*: підвищити рівень охоплення освітою, зокрема охоплення освітою у дитячих навчальних закладах дітей віком 3-5 років (у містах та в сільській місцевості), охоплення дітей повною загальною середньою освітою осіб віком 17–22 років, забезпечити перепідготовку та підвищили кваліфікації, збільшення частки загальноосвітніх навчальних закладів, які мають підключення до Інтернету.

Ціль 3. Забезпечення гендерної рівності. *Завдання*: забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30% до 70% тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади; скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків.

Ціль 4. Зменшення дитячої смертності. *Завдання*: зменшити рівень смертності дітей віком до 5 років на чверть.

Ціль 5. Поліпшення здоров'я матерів. *Завдання*: зменшити наполовину рівень материнської смертності, знизити рівень абортів.

Ціль 6. Обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів. *Завдання*: зменшити на 13% темпи поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу, зменшити на 20% рівень захворюваності на туберкульоз (порівняно з 2005 роком).

Ціль 7. Сталий розвиток довкілля. *Завдання*: збільшити частку населення, що має доступ до централізованого водопостачання (до 90% у міських поселеннях та до 30% у сільській місцевості); стабілізувати викиди парникових газів (до 2020 року на рівні, нижчому на 20% за рівень 1990 року); стабілізувати забруднення водних об'єктів; стабілізувати обсяг скидів стічних вод у поверхневі водні об'єкти; збільшити лісистість території України (до 16,1%); розширити мережу природних заповідників, біосферних заповідників та національних природних парків (до 3,5% від загальної площі території України і до 9,0% – загальну площу територій та об'єктів природно-заповідного фонду).

²⁶⁰ Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. – К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. – 174 с.

Виконання завдань Цілей Розвитку Тисячоліття характеризувалося значною територіальною нерівномірністю. В окремих країнах було досягнуто значного прогресу у вирішенні ключових соціальних проблем. Водночас в окремих країнах в силу політичних та економічних обставин практично всі завдання не були реалізовані. Це поставило на порядок денний необхідність продовження глобальних зусиль на шляху до вирішення ключових соціальних проблем людства.

Підсумовуючи результати виконання завдань Цілей Розвитку Тисячоліття Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (Ban Ki-moon) зазначив, що вони «допомогли вирватися з крайньої бідності більш ніж одному мільярду людей, вжити активних заходів для боротьби з голодом, дати можливість відвідувати школу більшій ніж будь-коли кількості дівчаток, а також захистити нашу планету. Вони дозволили створити нові передові партнерства, сколихнули громадську думку і продемонстрували величезне значення постановки амбітних цілей. Цілі Розвитку Тисячоліття, в яких люди і їхні нагальні потреби поставлені на перший план, змінили процес прийняття рішень як в розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються... Але подальший прогрес вимагатиме прояву непохитної політичної волі та колективних довгострокових дій. Нам необхідно усунути корінні причини та рішучіше займатися інтеграцією економічних, соціальних і екологічних вимірів сталого розвитку. Новий порядок денний щодо розвитку на період після 2015 року, включаючи комплекс цілей сталого розвитку, орієнтований на те, щоб відобразити засвоєні уроки, нарощувати наші успіхи і, діючи спільно, незмінно націлювати всі країни на побудову більш благополучного, сталого і рівноправного світу».²⁶¹

У 2015 році в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку за участі 193 країн відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку та прийняття Порядку денного розвитку після 2015 року, на якому було затверджено нові орієнтири розвитку. Підсумковим документом Саміту «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» було затверджено **17 Цілей сталого розвитку**:²⁶²

Ціль 1. Подолання бідності в усіх її формах і всюди.

До 2030 року світ має побороти бідність. Зважаючи на те, що нині близько 10% людей живуть за межею бідності, витрачаючи менше 1,9 долара США на день, найбідніші та найвразливіші верстви населення мають бути захищеними за допомогою державних соціальних програм, а їх права власності та доступу до фінансових ресурсів забезпечені на рівні з іншими.

Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства.

²⁶¹ The Millennium Development Goals Report 2015. – New York: United Nations, 2015. – P.3.

²⁶² Sustainable Development Goals. 2030. – UNDP, 2015. – 23 p.

До 2030 року кожна людина в світі повинна мати доступ до безпечної, поживної їжі в обсязі, достатньому для забезпечення власних потреб. Продуктивність та доходи малих виробників продуктів харчування мають бути подвоєні, у тому числі за рахунок забезпечення рівного доступу до земельних та інших природних ресурсів, фінансових засобів, знань та ринків.

Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці.

До 2030 року материнська смертність при народженні дітей має бути знижена до менш ніж 70 на 100 тис. пологів, а смертність немовлят при народженні – до 12 на тисячу народжених. Серед інших пріоритетів – подолання епідемій СНІДу, туберкульозу, малярії, суттєве скорочення смертності та захворюваності внаслідок забруднення повітря, води та ґрунту небезпечними хімічними речовинами.

Ціль 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх.

До 2030 року всі діти планети повинні отримувати повну безкоштовну та якісну початкову і середню освіту. Незалежно від статі люди повинні мати можливість отримати доступну та якісну вищу освіту.

Ціль 5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат.

Світова спільнота має позбутися будь-яких проявів дискримінації жінок та дівчат, повністю викоринити різні форми жорстокого поводження з жінками, включаючи торгівлю та будь-які форми експлуатації. Цінність неоплачуваної домашньої роботи має бути визнана шляхом надання державної соціальної допомоги. Жінки повинні мати право на повні та рівні можливості участі в суспільному, політичному та економічному житті.

Ціль 6. Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх.

До 2030 року всі мешканці планети повинні мати доступ до безпечної питної води. Якість води має бути покращена за рахунок зменшення рівня забруднення, скорочення наполовину кількості неочищених скидів та істотного збільшення рівнів повторного безпечного використання водних ресурсів. Ефективність використання водних ресурсів також повинна бути суттєво збільшена у всіх секторах економіки задля забезпечення сталого використання та скорочення кількості людей, що потерпають від дефіциту води.

Ціль 7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх.

До 2030 року всі мешканці світу повинні мати доступ до надійних, безпечних та сталих джерел енергії. Частка відновлюваних джерел енергії має суттєво зрости, а темп покращення енергоефективності подвоїтися до 2030 року. Має бути посилена міжнародна співпраця, спрямована на покращення доступу до чистих технологій, у тому числі технології відновлюваної

енергетики, енергоефективності та сучасні технології використання викопного палива, а також для стимулювання інвестицій в енергетичну інфраструктуру та чисті технології.

Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх.

Світова спільнота має забезпечити стійке зростання економіки країн світу з урахуванням національних особливостей, у тому числі за рахунок диверсифікації напрямів економічної діяльності, технологічного оновлення та інновацій. До 2030 року мають зростати темпи підвищення ефективності споживання та виробництва ресурсів, а економічне зростання відбуватися на фоні зменшення деградації довкілля. Негайні та дієві заходи повинні бути вжиті для викорінення сучасного рабства та торгівлі людьми, а також заборони найгірших форм дитячої праці.

Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям.

Для підтримки економічного розвитку та добробуту людей має бути збудована доступна для всіх якісна, надійна та стійка інфраструктура. До 2030 року має суттєво зрости частка промисловості в структурі зайнятості та валового внутрішнього продукту. Промисловість має бути модернізована для збільшення ефективності використання ресурсів та рівня впровадження екологічних технологій на виробництві.

Ціль 10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними.

До 2030 року необхідно поступово досягти та закріпити зростання доходів біднішого населення до рівня вищого за середній в країні. Всі люди повинні мати рівні економічні, соціальні та політичні права, незалежно від віку, статі, раси, національності, походження, релігії, економічного чи іншого статусу. Реформи у сфері оподаткування, заробітної плати та соціального захисту також мають сприяти забезпеченню рівності населення. Уряди країн мають полегшувати впорядковану, безпечну та надійну міграцію та мобільність людей в рамках ефективної міграційної політики.

Ціль 11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів.

До 2030 року необхідно забезпечити доступ до безпечних, доступних та сталих транспортних систем для всіх людей, передусім завдяки підвищенню безпеки на дорогах та розширенню мереж громадського транспорту із врахуванням особливих потреб найбільш вразливих груп (дітей, жінок, людей похилого віку та людей з особливими потребами). Країни мають посилити діяльність із захисту та охорони світової культурної та природної спадщини. До 2030 року має бути суттєво скорочена кількість смертей та жертв (а також обсяги прямих економічних втрат) від природних катастроф. Негативний вплив міст на довкілля має бути суттєво скорочений, зокрема щодо якості повітря та поведінки з відходами. При цьому всі мешканці міст повинні мати доступ до зелених зон та інших публічних просторів.

Ціль 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва.

До 2030 року має бути забезпечене стале управління та ефективне використання природних ресурсів. Утворення харчових відходів та втрати харчових продуктів під час виробництва та транспортування мають бути скорочені вдвічі. Потрібно суттєво скоротити обсяги утворення відходів. Компанії повинні заохочуватися до запровадження імперативів сталого розвитку та включення інформації про нефінансові аспекти діяльності до звітності. Неefективні субсидії щодо викопного палива, які заохочують нераціональне використання природних ресурсів, мають бути реформовані відповідно до національних особливостей, включаючи реструктуризацію податкових систем та ліквідацію екологічно шкідливих субсидій.

Ціль 13. Вживання невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками.

Необхідно посилити стійкість та здатність адаптуватися до загроз природних катастроф, пов'язаних зі зміною клімату. Заходи з боротьби зі зміною клімату мають бути інтегрованими до системи національного планування та управління. Розвинуті країни повинні виконати свої зобов'язання, взяті під час переговорів Сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, щодо спрямування з 2020 року 100 млрд. доларів США на рік на потреби країн, що розвиваються, а також якомога раніше розпочати повноцінну діяльність Зеленого кліматичного фонду.

Ціль 14. Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку.

До 2025 року світ має суттєво скоротити усі типи забруднення морських екосистем, зокрема, забруднення внаслідок діяльності на суші. До 2020 року мають бути запроваджені практики сталого управління, захисту та відновлення морських та прибережних екосистем; запроваджені ефективні механізми регулювання вилову рибних ресурсів, у тому числі спрямовані на унеможливлення надмірного вилову, браконьєрства, а також запровадження сталих та науково обґрунтованих практик вилову риби. До 2020 року 10% прибережних та морських територій мають увійти до складу природно-заповідного фонду відповідно до національного та міжнародного законодавства.

Ціль 15. Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення процесу деградації земель та їх відновлення, припинення процесу втрати біорізноманіття.

До 2020 року має бути забезпечене збереження, відновлення та стале використання наземних та водних екосистем суші, зокрема, лісів, боліт, гір та посушливих земель, відповідно до зобов'язань в рамках міжнародних угод. До 2030 року необхідно подолати опустелювання, відновити деградовані землі та ґрунти, включаючи землі, які зазнали опустелювання, посух або паводків. До 2020 року пріоритети збереження біорізноманіття та екосистем мають бути

інтегрованими до систем планування та управління на національному і місцевому рівнях.

Ціль 16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях.

Країни світу мають суттєво скоротити всі форми жорстокості та смертельних випадків, пов'язаних з жорстоким поведінням. Необхідно викоринити знущання, експлуатацію, торгівлю людьми та всі форми жорстокого поведіння та тортур по відношенню до дітей. Сила закону та рівний доступ до правосуддя мають реалізовуватися на національному та міжнародному рівнях. Необхідно суттєво скоротити корупцію та хабарництво у всіх їх проявах. На всіх рівнях влади мають працювати ефективні, підзвітні та прозорі державні інституції.

Ціль 17. Зміцнення засобів досягнення сталого розвитку та активізація роботи механізмів глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.

Необхідно посилити спроможність країн щодо залучення фінансових ресурсів для сталого розвитку, в тому числі за рахунок надання міжнародної допомоги для покращення систем збору податкових та інших надходжень. Має бути посилене глобальне партнерство в інтересах сталого розвитку щодо поширення знань, експертизи, технологій та фінансових ресурсів. Має заохочуватися та підтримуватися партнерство державного сектору, приватних компаній та громадських організацій, спрямоване на досягнення цілей сталого розвитку. До 2030 року на основі існуючих ініціатив мають бути розроблені інструменти відстеження прогресу на шляху до сталого розвитку.

В Україні розроблено національну систему Цілей сталого розвитку, що включає 17 цілей, 86 завдань розвитку та 172 показники для моніторингу їх виконання. ²⁶³

12.3. Управління соціальним розвитком

Соціальне управління реалізується виконавчою системою соціуму для досягненні поставленої мети – бажаного стану соціогеосистеми. Відповідно до цього **соціальне управління** здійснюється на основі ієрархічної несуперечливої системи цілей, створеної суспільством згідно з прийнятою стратегією соціального розвитку територій.

²⁶³ Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна. Національна доповідь. – К., 2015. – 124 с.

Соціальне управління має відбуватися на чотирьох рівнях узагальнення: культурологічному, науково-інформаційному, технологічному, технічному [1].

На *культурологічному рівні* соціального управління формуються ментально-світоглядні позиції суспільства, які є духовно-моральною основою всієї його діяльності, особливо на стадіях формування мети і системи цілей соціоактогенезу, коли визначається його стратегічне спрямування та планування.

Науково-інформаційний рівень соціального управління сприяє зростанню інформаційного ресурсу суспільства, забезпечує найвищі на поточний момент розвитку суспільства можливості управління соціогеопроектом і вирішує переважно тактичні завдання управління.

Технологічний рівень управління актуальний для питань застосування існуючих технологій соціального управління (їх адаптації чи модернізації) або створення нових, більш прогресивних технологій.

Технічний рівень управління має ще більш вузьку область компетенції і стосується вибору, адаптації, створення технічних засобів соціального управління.

Слід зазначити, що останні три рівні управління мають обмеження з одного боку вибраною стратегією соціального розвитку, а з іншого – конкретними умовами соціального управління. Кожний рівень соціального управління відповідає певним стратегічним напрямкам розвитку суспільства і розрахований на більш-менш тривалий період реалізації. Для кожного з них створюються локальні системи цілей та виконавчі системи, які перетинаються і мають бути безумовно узгодженими.

Загальне *призначення виконавчої системи соціального управління* полягає в оптимальному застосуванні ресурсів розвитку соціогеосистеми для якомога повнішого задоволення вихідної соціальної потреби. *Виконавча система*, як інструмент реалізації оптимізованої системи цілей і її практичного втілення, є *гнучким і динамічним утворенням* – в залежності від її ефективності і досягнутого результату (кількості накопиченої інформації) вона періодично трансформується для збереження оптимального стану. Більш точно виконавчу систему соціального розвитку можна визначити як реалізацію в межах вибраної стратегії тактичного компромісу між конкретними у даний час умовами соціоактогенезу, з одного боку, і методами та засобами задоволення потреби, з іншого. Враховуючи динамічність суспільства, зрозуміло, що умови соціоактогенезу постійно змінюються, що призводить до необхідності трансформації виконавчої системи (зміни суспільних відносин, суспільного устрою тощо).

Щодо соціального управління, то виконавча система включає такі елементи: знання (загальне і спеціальне); методи соціального управління; засоби соціального управління; умови соціального управління [1]. Під знанням розуміється наукова інформація, яка уособлює весь накопичений попередніми поколіннями досвід соціального розвитку, узагальнений у вигляді наукових парадигм, теорій, концепцій, постулатів, тез, гіпотез тощо. Спеціальне знання являє собою наукову інформацію про конкретне суспільство з його особливостями і оточенням, представлену у вигляді наукових монографій, статей, звітів, доповідей, рефератів та інших документів, де наводяться окремі факти чи узагальнення стосовно соціального розвитку даного суспільства. Обсяг і якість загального та спеціального знання суттєво впливають на усвідомлення соціальної потреби, формування системи цілей та інших елементів виконавчої системи. Можна сказати, що цей елемент є принциповою фундаментальною основою для прийняття стратегічних і тактичних компромісів у соціоактогенезі і тому його роль є визначальною.

Під методами соціального управління розуміються способи (технології) впливу на соціогеопроект з метою цілеспрямованої зміни стану соціогеосистеми. Перш за все, мова йде про вплив державних і громадських інституцій на позиціонування суспільства у міжнародному плані, а також на вирішення внутріполітичних питань в соціально-економічній, духовно-моральній та інших сферах, які відносяться до різних складових соціогеопроекту. Узагальнено можна визначити методи, як технології управління всіма складовими соціогеопроекту. Засоби соціального управління представляють технічні можливості впливу на соціогеопроект. Умови соціального управління є обмеженнями для відбору методів та засобів соціального управління.

До функцій соціального управління відносяться: опрацювання і прийняття управлінських рішень; організація всіх ланок суспільної діяльності, інтеграція їх функціонування на системних принципах; регулювання всіх напрямів діяльності суспільства (правове, структурне, ціннісне, інноваційне, міжорганізаційне, менеджмент тощо); облік, розподіл і контроль використання ресурсів суспільства; інформаційні процеси (генерування, отримання, обробка, розповсюдження інформації про різні сторони суспільної діяльності); досягнення певного рівня соціальної безпеки; керівництво і контроль за суспільною діяльністю; планування діяльності суспільства; прогнозування змін стану суспільства; моделювання ситуацій для посилення соціальної безпеки, оптимізації діяльності, оперативного керівництва тощо; інноваційна діяльність; підготовка і розстановка кадрів.

Соціальне управління включає такі принципи: одноосібності у прийнятті рішень та колегіальності при їх обговоренні; єдності дії всіх методів управління для підтримки цілісності соціальної системи; оптимального сполучення галузевого і територіального управління; пріоритетності досягнення глобальних цілей; науковості; прогнозування; відповідальності за результати; раціональних підготовки, підбору, розстановки і використання кадрів; економічності та ефективності; системності, ієрархічності та необхідного різноманіття системи управління; наявності зворотного зв'язку; ситуативного управління при

прогнозуванні збурень суспільства; програмно-цільового забезпечення; делегування повноважень (децентралізація влади); гуманізму і моральності; гласності у прийнятті рішень.

Система методів соціального управління включає чотири її групи: соціально-психологічні, економічні, організаційно-адміністративні та самоуправління. Залежно від конкретного змісту системи цілей відбираються методи, які найбільшою мірою здатні її реалізувати.

Соціально-психологічні методи ґрунтуються на законах розвитку особистості, соціуму і суспільства у цілому і використовують механізми, які спрямовані на підвищення соціальної активності людей (соціального нормування, регулювання, морального стимулювання тощо). Спектр впливу цих методів надзвичайно широкий – від окремої людини до виробничих колективів (соціумів) і всього народонаселення країни. Дуже часто соціально-психологічні методи соціального управління застосовуються у комплексі з іншими методами, що створює синергетичний ефект і при правильному використанні суттєво підвищує якість соціального управління. Враховуючи різноманіття соціальної структури суспільства (наявність різних соціальних груп, прошарків, різні ментальні настанови, соціальний статус людей, рівень освіти тощо), застосування соціально-психологічних методів повинне бути адресним і науково обґрунтованим.

Економічні методи соціального управління включають методи економічного стимулювання. Головна мета застосування економічних методів полягає у створенні умов, коли об'єкт управління (окремий працівник, виробничий колектив, соціум, регіон тощо) зацікавлений у підвищенні продуктивності праці, якості виконання завдання, творчому підході, застосуванні нових технологій і програм тощо. Стимули економічного характеру (гідна оплата праці, надбавки та доплати, системи преміювання, отримання різних матеріальних пільг тощо) у поєднанні з моральними стимулами попередньої групи методів створюють можливість гнучкого управління.

Організаційно-адміністративні методи об'єднують методи прямого (директивного) управління через відповідні укази, закони, накази, розпорядження, вказівки тощо. Головна особливість цих методів – спонукання до конкретних дій в імперативному вигляді. В демократичному суспільстві організаційно-адміністративні методи застосовуються переважно для вирішення процедурних питань і регламентування діяльності. З розвитком інформаційних технологій зникає необхідність у створенні паперових екземплярів директивних документів, які стають доступними для широкого загалу і дозволяють громадянському суспільству більш ефективно контролювати діяльність влади.

Методи самоуправління відносяться до найбільш демократичних і перспективних методів управління. Вони спрямовані на максимальну участь широких мас населення у процедурах опрацювання і прийняття управлінських рішень з усіх питань суспільного життя. Самоуправління не підміняє державні органи влади, а дає їм можливість здійснювати управління з врахуванням думок і настроїв громадянського суспільства. З розвитком інформаційного суспільства, очевидно, саме органи самоуправління можуть стати центром управлінської діяльності в громадянському суспільстві, перебравши на себе більшість головних функцій системи управління державою.

Для реалізації описаних вище методів соціального управління застосовуються засоби, які представлені, перш за все, різними соціальними інститутами, під якими розуміються елементи суспільства, що представляють стабільні форми організації і регулювання суспільного життя. Їх основна мета полягає у досягненні стабільності у розвитку суспільства. Тому функції соціальних інститутів можна визначити як задоволення соціальних потреб і регулювання соціальних процесів. Основні ознаки соціальних інститутів можна визначити наступним чином:

- сукупність закладів, соціальних груп, метою яких є задоволення певних соціальних потреб;
- наявність системи культурно-ціннісних зразків, норм, символів тощо, які визначають поведінку;
- матеріальні і людські ресурси, які необхідні для виконання функцій інституту;
- суспільне визнання місії, мети та ідеології соціального інституту.

Всі соціальні інститути поділяються на дві великі групи – формальні і неформальні.

Формальні інститути (організації, об'єднання тощо) передбачають формально встановлену систему відносин, статутів, програм діяльності, регламентованих норм і правил поведінки тощо. Загальна мета діяльності формального інституту – координація діяльності всіх його підрозділів відповідно до головної програми діяльності. Типовим прикладом формального інституту є будь-яке відомство, діяльність якого відтворюється на кожній нижчій сходинці ієрархії (регіони, райони, населені пункти тощо). Таким чином, наприклад, будується вертикаль державного управління, в якій діють взаємозв'язки типу субординації, а по горизонталі – координації і кооперації.

Неформальні інститути передбачають спонтанно виникаючі зв'язки, відносини, норми поведінки і діяльності на основі досить довгого міжособистісного або колективного спілкування. Це об'єднання на основі неформальних зв'язків, які можуть бути або неформальними службовими (тоді

вони несуть виробничий відтінок), або виникають на основі соціально-психологічних відносин (загальної симпатії, загальних інтересів, переконань, вподобань, прагнень тощо). Неформальні інститути зазвичай не мають жорсткої регламентації відносин, норм і правил поведінки, свою програму дій вони визначають, виходячи із власних інтересів, які можуть змінюватись у часі і просторі. Прикладами неформальних суспільних інститутів можуть бути клуби за інтересами, молодіжні об'єднання, політичні партії тощо.

Не дивлячись на відносну нестабільність і мобільність неформальних інститутів, вони відіграють у демократичному суспільстві дуже важливу роль, бо створюють додаткові канали комунікації і пом'якшують конфліктні ситуації між владою і громадянським суспільством, додатково структурують соціум і організовують громадян, дають можливість громадянам зберегти почуття власної гідності, розвивати свої інтереси і природні задатки тощо. Наприклад, наявність у політичному спектрі суспільства різних за ідеологією партій (окрім екстремістських) створює діалектичні протиріччя, що сприяє більш точному вибору вектору розвитку суспільства. Створення і функціонування об'єднань громадян за професійними інтересами сприяє зростанню професіоналізму, проведенню творчих дискусій, поширенню прогресивних ідей, розвитку і самореалізації особистості.

До основних соціальних інститутів суспільства належать:

- сім'я – соціальний інститут спорідненості, який поєднує людей спільністю побуту і взаємної моральної відповідальності і виконує такі функції, як репродуктивна, економічна, освітньо-виховна;
- держава – соціальний інститут, який управляє суспільством і забезпечує його безпеку, виконуючи внутрішні (господарську, стабілізаційну, координаційну, регулятивну, інтеграційну, забезпечення захисту населення) і зовнішні (оборони, міжнародного співробітництва, захисту національних інтересів тощо) функції;
- освіта – соціальний інститут культури, що опікується відновленням і розвитком суспільства через передачу соціального досвіду і знання і виконує основні функції – адаптаційну, професійну, громадянську, загальнокультурну, гуманістичну;
- охорона здоров'я – соціальний інститут, що забезпечує нормальний стан фізичного і морального здоров'я громадян і виконує просвітительську, профілактичну, лікувальну і рекреаційну функції;
- наука – соціальний інститут з продукування об'єктивного знання, який виконує пізнавальну, освітню, інтерпретаційну, світоглядну, прогностичну, соціальну, виробничу функції;
- економіка – соціальний інститут, який виконує ряд функцій – організаційну, менеджменту, регулятивну, контрольну, фінансову тощо;
- ЗМІ та преса – соціальний інститут збору, аналізу, розповсюдження інформації, його основні функції – інформативна, аналітична, формування громадської думки та інші;
- церква – соціальний інститут, що формується на основі єдиного віросповідання і виконує світоглядну, компенсаційну, інтеграційну, загальнокультурну та інші функції;
- правова система – соціальний інститут, який включає систему обов'язкових норм і відношень, що охороняються державою, і виконує регулятивну та охоронну функції.

Кожний соціальний інститут має певну структуру, ресурси і власні технології та засоби діяльності. Всі разом вони створюють виконавчу систему соціального управління, яка функціонує на національному, регіональному, районному і поселенському рівнях забезпечує виконання завдань відповідних рівнів для безумовного задоволення нагальних соціальних потреб.

Важливе значення має *прогностична функція соціального управління*. Її методологічною основою є положення про те, що головним завданням (і результатом) будь-якого управління є перетворення керованої соціогеосистеми з початкового (поточного, наявного) стану у кінцевий (бажаний, проектний або необхідний). Стратегічний план соціального управління визначається метою соціоактогенезу і відображається системою цілей, а його тривалість – стратегічною перспективою. Очікуваний результат соціоактогенезу (модель майбутнього стану соціогеосистеми) є наслідком стратегічного моделювання, прогнозування і проектування. Стратегічний вектор розвитку є найкоротшою відстанню між вихідним і кінцевим станом соціогеосистеми, визначеною в умовах соціоактогенезу на початковий момент часу. Але завдяки динамічності стану соціогеосистеми, зумовленою не тільки (і не стільки) соціальним управлінням, але й дією великої кількості інших неконтрольованих факторів, траєкторія її розвитку неминуче відхиляється від проектної, тому необхідний постійний контроль над поточним станом соціогеосистеми для коригування її траєкторії шляхом посилення каналами прямого зв'язку відповідних управляючих сигналів.

Таким чином, вся реальна траєкторія розвитку соціогеосистеми розбивається на множину окремих відрізків, для кожного з яких виконується стереотипний алгоритм:

- визначається поточний стан соціогеосистеми;
- визначається її відхилення від проектної траєкторії за всіма змінними управління;
- будується прогностична модель соціогеосистеми, яка виходить на проектну траєкторію або наближається до неї;
- на основі прогностичного стану соціогеосистеми визначаються оптимальні коригуючі впливи;
- в контур управління подаються відповідні сигнали.

З викладеного вище стає зрозумілим, що процес соціального управління повинен бути передбачуваним на кожному кроці. Реалізація прогностичної функції управління дає можливість контролювати і коригувати локальні відрізки реальної траєкторії, утримуючи її в межах допустимих відхилень від проектної траєкторії. Організаційно реалізація прогностичної функції соціального

управління забезпечується за допомогою підсистеми *суспільно-географічного моніторингу*, яка є необхідним елементом системи управління.

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте сутність поняття «людський розвиток».
2. Якими є складові для визначення індексу людського розвитку? Як розраховується індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності?
3. Розкрийте сутність поняття «сталий розвиток».
4. Вирішення яких соціальних проблем мало найбільший прогрес в результаті реалізації Цілей Розвитку Тисячоліття? Порівняйте Цілі Розвитку Тисячоліття в світі та визначені в Україні. Які, на Вашу думку, чинники зумовили такий їх зміст в Україні?
5. Які ключові соціальні проблеми мають вирішувати Цілі сталого розвитку до 2030 року?
6. Визначте ключові положення поняття управління соціальним розвитком. Які функції виконує соціальне управління?
7. Назвіть принципи управління соціальним розвитком. В чому полягає важливість прогностичної функції соціального управління?

Рекомендована література:

1. НЕМЕЦ Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.
2. СЛЕПЕНКОВ И.М., АВЕРИН Ю.П. Основы теории социального управления. – М.: Инфра-М, 2007. – 302 с.
3. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. – К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. – 174 с.

ПІСЛЯМОВА

Соціальна географія піднімає широке коло актуальних питань суспільного розвитку. Для більш повного їх розуміння доцільним є проведення дискусій, спрямованих на набуття досвіду використання теоретичних знань для аналізу та пошуку шляхів вирішення проблем з урахуванням місцевого контексту. З цією метою пропонується 12 тем для дискусії, що відповідають основним темам підручника:

- ✓ Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії: сучасний погляд в контексті суспільних потреб.
- ✓ Соціальний простір України: виклики та світоглядні зміни.
- ✓ Переваги і недоліки якісних та кількісних методів соціально-географічних досліджень.
- ✓ Перспективні напрями розвитку соціальної географії в Україні.
- ✓ Демографічна ситуація в Україні через призму концепцій соціально-демографічного розвитку.
- ✓ Концепції, що визначають міграційну поведінку населення в Україні.
- ✓ Вплив культури на стиль життя населення України.
- ✓ Нові фокуси географії здоров'я в Україні.
- ✓ Гендерні стереотипи в Україні: сутність та просторові відмінності.
- ✓ Об'єктивні та суб'єктивна бідність населення в Україні: чинники, регіональні особливості та погляд в майбутнє.
- ✓ Основні ризики небезпеки та пріоритети соціальної безпеки в Україні.
- ✓ Цілі сталого розвитку для України.

Реалізація таких дискусій може бути здійснена через проведення семінарів, проблемно-орієнтованих практичних занять та написання рефератів.

Окремо варто зосередити увагу на урбаністичній тематиці, що породжує дискусії стосовно соціальних аспектів просторового розвитку міст, трансформаційних процесів у містах, субурбунізації, пріоритетів на напрямів розвитку міст. Ці складні питання частково розкриті у монографії «Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін» (2017 р.) і можуть бути темами для дискусій на рівні більшої глибокої фахової підготовки із соціальної географії.

Автори підручника сподіваються, що дискусії в навчальних аудиторіях стануть вагомим підґрунтям для підготовки кваліфікованих фахівців, що зможуть на практиці реалізувати здобуті знання і вміння, сприяти ефективному вирішенню соціальних проблем та реалізації цілей сталого розвитку України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Нсець Людмила Миколаївна – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, відмінник освіти України, Заслужений професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. *Наукові інтереси:* теорія і методологія географічних досліджень, стійкий розвиток та глобальні проблеми людства, методологія соціальної географії, територіальне планування та регіональне управління, туристсько-рекреаційні ресурси України та світу

Мезенцев Костянтин Володимирович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Голова Київського відділу Українського географічного товариства. *Наукові інтереси:* просторові трансформації міст та урбанізованих регіонів, нерівномірний регіональний розвиток, міграції населення, сприйняття та образи міст і регіонів, суспільно-географічне прогнозування, географія релігії

Гусєва Наталія Володимирівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. *Наукові інтереси:* соціальна географія, геурбаністика, політична географія і геополітика, регіональна політика

Мезенцева Наталія Іванівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відмінник освіти України. *Наукові інтереси:* сучасні соціально-економічні трансформації в містах, публічні простори міст, міграції населення, регіональні ринки праці, гендерна географія, соціальна та продовольча безпека регіонів

Мельничук Анатолій Леонідович – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відмінник освіти України. *Наукові інтереси:* регіональна природно-техногенна безпека, просторові трансформації, територіальна ідентичність, місця пам'яті, регіональне управління

Нсець Костянтин Аркадійович – доктор географічних наук, професор, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, відмінник освіти України, Заслужений професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. *Наукові інтереси:* теорія та методологія географічної науки, інформаційна географія, системний аналіз у суспільній географії, моделювання та складання програм обробки геоінформації, моніторинг та управління територіями

Сегіда Катерина Юріївна – доктор географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. *Наукові інтереси:* географія населення, геодемогеографія, геурбаністика, соціальна географія, статистичні та математичні методи в географії, проблеми регіонального розвитку

Навчальне видання

СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Підручник

Людмила Немець, Костянтин Мезенцев,
Наталія Гусева, Наталія Мезенцева, Анатолій Мельничук,
Костянтин Немець, Катерина Сегіда

В авторській редакції

Підписано до друку 16.01.2019 р.

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$.

Ум. друк. арк. 18,2.

Наклад 300 прим.

Зам. 17-157

Видавництво «Фенікс»

Віддруковано на власному обладнанні

Св-во суб'єкта видавничої справи

ДК №271 від 07.12.2000 р.

Вул. Шутлова, 13Б, м. Київ, Україна, 03067

www.fenixprint.com.ua